

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 11 (222) ЧЕРВЕНЬ

2011

2011 червень № 11 (222)

**ВІСНИК
ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Частина I

Заснований у лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію: серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено
до переліку наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол №8 від 24 травня 2011 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор Курило В. С.

Заступники головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор Савченко С. В.

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор Бур'ян М. С.,
доктор медичних наук, професор Виноградов О. А.,
доктор філологічних наук, професор Галич О. А.,
доктор педагогічних наук, професор Горошкіна О. М.,
доктор сільськогосподарських наук, професор Конопля М. І.,
доктор філологічних наук, професор Синельникова Л. М.,
доктор педагогічних наук, професор Харченко С. Я.

Редакційна колегія серії «Історичні науки»:

Члени редакційної колегії:

Головний редактор –
Бур'ян М. С., доктор історичних наук, професор
Заступник
головного редактора –
Грицьких І. В., кандидат історичних наук, доцент
Відповідальний секретар –
Савенков В. В., кандидат історичних наук, доцент

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор
Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор
Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор
Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор
Качараба С. П., доктор історичних наук, професор
Климов А. О., кандидат історичних наук, професор
Михальський І. С., доктор історичних наук, професор
Посохов С. И., доктор історичних наук, професор
Ресніт О. П., доктор історичних наук, професор
Рубель В. А., доктор історичних наук, професор
Савенкова І. Ю., кандидат історичних наук, доцент
Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор
Хазанов А. М., доктор історичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ до технічного оформлення статей

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2011.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шриффт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шриффт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шриффт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13 – 14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова „Література” або після слів „Література і примітки” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю заключають 3 анотації обсягом 3 – 4 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Долід В. В.** Поширення рабства та работоргівлі на західному узбережжі Африки у міждержавних стосунках Великої Британії та Португалії (кінець XIX – початок XX ст.)..... 5
2. **Маркова М. А.** Предпосылки возникновения идеи "Соединенных Штатов Европы" во внешнеполитических концепциях У. Черчилля..... 15
3. **Машевський О. П.** Міжнародні союзи в зовнішній політиці Німеччини в кінці 1880-х рр. 20
4. **Писаний Д. М.** Рабство и работорговля глазами Давида Ливингстона. Аболиционистский подвиг исследователя и проблема будущего Африки..... 31
5. **Скрипніченко М. С.** Британський лібералізм останньої третини XIX ст. в уявленні сучасників..... 47
6. **Тітовська Ж. В.** Російські жінки-добровольці на фронтах Першої світової війни (1914 – 1917 рр.)..... 52

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

7. **Анпілогова Т. Ю., Зіньковський С. О.** Повсякденне життя українських миротворців під час виконання миротворчої місії в Республіці Ірак 2003 – 2005 рр. 61
8. **Бойко В. В.** Форми кооперативних об'єднань у Таврійській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. 67
9. **Гаухман М. В.** Російська православна церква в російському національному проекті на Правобережній Україні (1905 – 1914 рр.)..... 80
10. **Заблоцька Н. В.** Розвиток державно-церковних відносин на початку 1960-х – у середині 1980-х рр. крізь призму діяльності Ради зі справ релігій..... 92
11. **Остропольська М. В.** М. Павлик в інтелектуальному просторі Східної Галичини..... 101
12. **Татаринів С. Й.** 50 років діяльності Бахмутського повітового земства..... 112

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

13. **Водолага О. В.** Післявоєнне дитинство в УРСР (1945 – поч. 1950-х рр.): історіографія питання..... 122
14. **Зеленцова С. М.** Програмно-організаційні джерела з історії анархістських груп в Україні (1903 – 1914 рр.)..... 129
15. **Ковальський С. В.** Болгарська історіографія кіпрської проблеми 1970 – 80-х рр. 136

16. **Корниловский А. С.** Изучение курдской проблемы в русской исторической науке: основные этапы..... 145
17. **Ладига О. І.** Історіографія проблеми участі італійських військ у боях на Східному фронті в роки Другої Світової війни..... 153
18. **Малютіна О. К.** Аграрне питання на сторінках харківських кадетських періодичних видань..... 162
19. **Цубенко В. Л.** Джерела з історії військових поселень кавалерії в Україні у першій половині ХІХ ст. 169

РЕЦЕНЗІЇ

20. **Климов А. О.** О. П. Реент, О. В. Сердюк. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с. 177
- Відомості про авторів**..... 182

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(410):94(469) «кін. ХІХ – поч. ХХ ст.»

В. В. Долід

**ПОШИРЕННЯ РАБСТВА ТА РАБОТОРГІВЛІ НА ЗАХІДНОМУ
УЗБЕРЕЖЖІ АФРИКИ У МІЖДЕРЖАВНИХ СТОСУНКАХ
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПОРТУГАЛІЇ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Актуальність і постановка проблеми. Серед усіх багатомісних проблем, які й нині гостро стоять перед людством, одне із чільних місць займає торгівля людьми. З кожним роком цей брудний бізнес лише нарощує свої оберти. За підрахунками експертів, торгівля "живим товаром" за прибутковістю знаходиться на третьому місці після контрабанди наркотиків і зброї. В усьому світі від неї щорічно потерпають мільйони людей. З огляду на вищесказане, вивчення історичного досвіду боротьби з рабством і работоргівлею має не тільки академічне, але й практичне значення, оскільки воно сприяє розробленню та впровадженню в життя запобіжних заходів, спрямованих на боротьбу зі злочинами цієї категорії. В історичному розрізі особливий інтерес становить період кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Дослідження проведене з метою здійснити аналіз англо-португальських відносин у форматі боротьби з рабством і работоргівлею на західному узбережжі Африки в кінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ступінь розроблення теми. Окреслені проблеми досліджені у вітчизняній історії недостатньо, вони знайшли відображення переважно у лапідарних довідках інформаційно-енциклопедичної літератури. Серед поодиноких праць, які частково вписуються у змістовний контекст обраного нами дослідження, виділяються наукові пошуки Г. Кохан. Що стосується доробку іноземних учених, то варто виділити праці англійських істориків Г. Стоуна та В. Кларенс-Сміта. Малодослідженість студійованої теми переконує у необхідності проведення подальших досліджень і значно підвищує рівень її актуальності.

Виклад основного матеріалу. З моменту першого офіційного засудження рабства на Віденському конгресі (1815), тривалі переговори між Англією і Португалією не призвели до підписання широкого та всеохоплюючого договору стосовно заборони торгівлі людьми. Лісабон, побоюючись розорення своїх колоній від негайного припинення надходження темношкірих рабів, висував ряд заперечень проти всіх варіантів, запропонованих Лондоном. У відповідь британський уряд удався до інтерпретації додаткової конвенції до англо-португальського

договору 1815 р. Прописані в цьому міжнародно-правовому акті норми обмежували португальську работоргівлю східним і західним узбережжям Африки південніше екватора [1, с.683]. Оскільки після здобуття Бразилією в 1826 р. незалежності, наголошували англійці, у Португалії не лишилося колоній на території Південної Америки – трансатлантична работоргівля під португальським прапором надалі була незаконною. У випадку порушення Лісабоном своїх договірних зобов'язань Велика Британія отримала б моральне право будь-якими методами змусити її дотримуватися норм конвенції [2, с.621].

Безумовно, така дипломатична атака мала чітке політичне спрямування та нанесла публічну образу португальському суверенітету, це визнавав навіть воєнний міністр Г. Пальмерстон (Palmerston). Проте під час листування з британськими дипломатами у Лісабоні він писав, що "Португалія морально перебуває з нами в стані війни, і якщо вона не змінить своєї позиції, то у майбутньому опиниться з нами у стані війни також і фізично". В іншому листі міністр зазначив: оголошення Португалією війни матиме і позитивні наслідки, "оскільки існує кілька її колоній, які б нас надзвичайно задовольнили" [2, с.622]. Таким чином, є серйозні підстави вважати, що крім суто моральних моментів боротьби з работоргівлею, британська аболіціоністська політика переслідувала ще й додаткову мету – розширення, за рахунок Португалії, власних колоніальних володінь в Африці.

Вже самі по собі такі заяви вели до зростання напруги у двосторонніх відносинах. Але Г. Пальмерстон взяв ще радикальніший курс. У 1839 р. він подав на розгляд палати громад законодавчий акт, більш відомий як "закон Пальмерстона". Цей білль уповноважував британський військово-морський флот захоплювати португальські невільницькі судна і передавати їхні екіпажі не до змішаних комісій, як це було раніше, а в спеціальні віце-адміралтейські суди. Спочатку пропозиції законопроекту блокувала палата лордів, де він зазнав найбільшої критики з боку А. Веллінгтона. Політик припустив, що застосування сили, яке є виключно прерогативою виконавчої влади, поставить британський народ на межу війни не тільки з Португалією, але й з іншими морськими державами, ображеними агресивною британською океанською політикою [3, с.41]. Однак, після тривалих суперечок та бурхливих дебатів, парламент все ж ухвалив цей білль. У Лісабоні "закон Пальмерстона" викликав хвилю обурення. Його назвали "вульгарною узурпацією права застосовувати силу" і "кричущим порушенням міжнародного права" [2, с.623]. Проте відкрито виступити з претензіями проти Британії там не наважилися, і далі слів справа не пішла.

Своїм законом Г. Пальмерстон поставив питання боротьби з португальською работоргівлею у практичну площину. Протягом наступних трьох років королівський ВМФ завдав чисельних результативних ударів по работоргівцях. Так, за матеріалами боротьби з торгівлею людьми на сайті В. Лоуні, за період з 1839 по 1841 р.

британська ескадра захопила 102 невольницьких судна [4]. Справи екіпажів розглядали змішані комісії, які виносили вирок відповідно до законодавства країни команди корабля, якщо вони були підданими Іспанії чи Бразилії, або віце-адміралтейські суди, якщо затримані потрапляли під "закон Пальмерстона".

Дії англійського флоту могли бути результативнішими, але на заваді стояли інструкції, які забороняли заарештовувати порожні судна. Зважаючи на такі обмеження, багато капітанів, з метою уникнути покарання, при наближенні британського флоту викидали "чорних пташок" [5] за борт. Ситуація змінилася 3 липня 1842 р., коли під перманентним пресингом з боку Великої Британії Португалія підписала новий двосторонній договір, який узасадничав право захоплювати невольницькі судна з мінімальними доказами (наявність на борту кайданів, великих казанів для приготування їжі тощо). Співпраця розвивалася у позитивному ключі. За договором 1884 р. кожна сторона дозволила військовим кораблям іншої сторони, які переслідують работоргівців, входити у територіальні води своїх африканських колоній [1, с.714].

Переломним моментом у розвитку міжнародного співробітництва в боротьбі з рабством і работоргівлею стала скликана за ініціативи Англії Брюсельська міжнародна конференція 1889–1890 рр. Португалія була однією з сімнадцяти країн, які підписали Генеральний акт про припинення торгівлі неграми на африканському континенті. У цьому документі були окреслені дії, що підлягали забороні і покаранню (транзит, перевезення негрів-рабів, домашнє рабство), розроблено розгорнуту систему заходів, у тому числі правових, про припинення рабства та работоргівлі. Акт покладав на держави конкретні позитивні договірні зобов'язання та передбачав створення механізму міжнародного контролю [6, с.346–363].

Значні зміни відбувалися і в португальському законодавстві. У 1836 р. в країні було заборонено работоргівлю (майже через тридцять років після Великої Британії), в 1869 р. свободу отримали діти рабів, а власне рабство в Португальській імперії офіційно заборонили лише в 1876 р.

Проте на шляху послідовного та невідворотного процесу відміни торгівлі "живим товаром" у кінці 1880-х рр. став какаобум на плантаціях Сан-Томе і Принсіпі. Португалія потребувала десятки тисяч невибагливих робітників, звиклих до тропічної спеки, для збирання врожаю на безкрайніх африканських полях. На зміну забороненій работоргівлі прийшла контракція місцевого бантумовного населення, яка у своєму вияві від рабства майже не відрізнялася. З цього часу експорт підневільних працівників почав стрімко зростати. За підрахунками професора В. Кларенс-Сміта, відомого фахівця в галузі економічної історії Азії й Африки, з 1887 по 1897 р. експорт невольників із африканського континенту зріс у середньому з 2,5 тис. до 4 тис.

чоловік на рік [7, с.64]. Так, лише плантатори Сан-Томе і Принсіпі з 1880 по 1908 р. придбали близько 70 тис. рабів, більшість з яких прибули з ангольських портів, хоча деякі були імпортовані з Дагомеї, Габону та Китаю [8, с.149].

Соціально-політичні зміни в світі й активізація демократичних процесів (рівність, свобода, тощо) привернули до проблем поширення работоргівлі на території португальських володінь увагу не лише політичних діячів, але й британської громадськості. У 1894 р. в стінах британського парламенту це питання порушив Дж. Піс (Pease). Пізніше Форін-офіс отримав свідчення відставного капітана королівського флоту Е. Літлттона (Littleton), який стверджував, що рабство, начебто скасоване на африканських територіях Португальської імперії, було замінене системою так званої "контрактної праці", ідентичної рабству. У зв'язку з цим міністр закордонних справ Е. Грей (Grey) ініціював розслідування у Луанді [9, к.285–286].

У кінці серпня В. Брок (Brock), англійський купець у Луанді, спробував спростувати звинувачення аболіціоністів. Він постулював ідею, що суттєвою різницею між рабством і "контрактною працею" був контроль за останньою з боку уряду, в той час як рабство було безконтрольним і примітивним. Підтвердженням цього, на думку В. Брока, були належні виробничі умови та медичне обслуговування працівників. Крім того, стверджував він, скасування нинішньої системи призведе до "абсолютної руїни на острові Сан-Томе".

Однак, критики трудової політики Португалії змальовували іншу, доволі похмуру картину. Так, приміром, британський консул у Луанді В. Піккерсджіл (Pickersgill) стверджував, що незважаючи на умови, в яких утримуються невольники, система трудового договору в Португальській Західній Африці була лише модифікованою формою рабства. Збереження такої системи підштовхувало тубільних вождів до розв'язання воєн і взяття полонених, оскільки експорт "живого товару" був для них важливим джерелом зміцнення своєї влади. Справді, в обмін на невольників вони отримували європейські товари, в тому числі зброю, вироби з заліза та алкоголь. Проте у січні 1895 р., обговорюючи доцільність звернення до португальського уряду за поясненнями, заступник міністра Т. Сандерсон (Sanderson) зазначив, що "наразі нам краще залишити його в спокої". У тому ж дусі висловився і міністр закордонних справ Дж. Кімберлі (Kimberley), наголосивши, що це "надто застарілі проблеми" [10, с.167–168].

Протягом наступних двох років увага дипломатичних служб не лише Британії, але й усієї Європи була прикута до англо-німецьких колоніальних суперечностей, які надзвичайно загострилися у результаті Трансваальської кризи 1895–1896 рр. Лише в березні 1897 р. В. Піккерсджіл зробив критичнішу доповідь щодо оцінки умов праці рабів у Сан-Томе. За словами консула, туземців "як рабів витягують з власних будинків, на ринку праці їх як рабів продають, а контракт, який

передбачає звільнення після виконання роботи – обман, і вони потрапляють у рабство до кінця своїх днів". Дипломат не бачив жодної перешкоди, яка б стояла перед португальським урядом на шляху повної заборони подальшого імпорту невольників та звільнення тих, які вже перебували на островах. Однак, МЗС зайняло ту ж позицію, що й у 1895 р. Так, Ф. Берті (Bertie), заступник голови африканського департаменту, зазначав, що на той час існували набагато важливіші й актуальніші питання, які потребували невідкладного вирішення, його підтримав і прем'єр-міністр Р. Солсбері (Salisbury) [10, с.168].

Така позиція Лондона пояснюється, на нашу думку, посиленою підготовкою Англії до війни з бурськими республіками – Трансвааль і Оранжева. Для неї було надзвичайно важливо заручитися підтримкою Португалії, територією якої у Мозамбіку пролягала залізнична лінія Делагоа–Преторія – єдиний прямий вихід бурів до моря. Британці досягли своєї мети у повному обсязі. 14 жовтня 1899 р. було поновлено давні союзні договори. Отримавши гарантії недоторканості колоній, Португалія зобов'язалася не пропускати через свою територію воєнне спорядження для бурів і не оголошувати нейтралітет, оскільки це завадило б англійцям користуватися залізницею.

Питання поширення работоргівлі актуалізувалася лише по завершенні англо-бурської війни. Важливим показником рівня та динаміки розвитку аболіціонізму в Англії була діяльність Товариства захисту прав аборигенів. Організація гостро критикувала модифіковану систему рабства, поширену в Анголі, та намагалася привернути увагу суспільства до цієї проблеми. За словами представників товариства, існуюча система праці в португальських колоніях грубо порушувала положення статей 6 і 9 Генерального акту, прийнятого на Берлінській конференції 1884–1885 рр. [10, с.168].

Хвилювання представників товариства підтверджувалися свідченнями британських дипломатів. Так, Р. Кеісмент (Casement), консул у Конго, згодом відмічав: "Так звана контрактна праця, характерна для Анголи й островів Сан-Томе та Принсіпі, є офіційно схваленою системою рабства... Жоден з багатьох тисяч відправлених на какаоплантації в Сан-Томе і Принсіпі туземець вже ніколи не повернеться до Анголи". Про факти порушення прав невольників свідчать і повідомлення консула у Луанді А. Найтінгейла (Nightingale), який, зокрема, стверджував, що контракти, де-юре укладені на п'ять років, де-факто носили довічний характер, оскільки вони діяли за принципом: "раб залишається рабом назавжди" [10, с.168–169].

Під тиском зростаючої міжнародної критики системи праці в Західній Африці португальські кортеси здійснили ряд заходів, спрямованих на її реформування. Однак більшість представників британських аболіціоністів віднеслися до всіх заходів, вжитих португальською владою, доволі скептично і Форін-офіс все ж був змушений ініціювати офіційне розслідування в Анголі. Восени 1905 р., з

метою збору достовірної інформації про умови праці невольників, Луанду повторно відвідав А. Найтінгейл. За результатами своєї місії він підготував звіт, який 17 червня 1906 р. було зачитано в палаті громад. Дипломат, підтвердивши задовільність стану виробничих та санітарно-гігієнічних умов праці, звернув увагу депутатів на нелюдську жорстокість, якою супроводжувалося полювання та трафік "найманих працівників" на острови та відсутність гарантій їхнього повернення додому. "Ціни на невольників, – зазначав А. Найтінгейл, – які, починаючи з 1880-х рр., зросли приблизно з £5 за дорослого чоловіка або жінку до £25 сьогодні, є більшими, ніж робітник може заробити протягом чотирьох років... Жодна розсудлива людина не буде платити таку суму за договір, не маючи впевненості в отриманні довічних послуг невольника". Підсумовуючи, А. Найтінгейл наголосив, що система найманої праці є модифікованим варіантом рабства і порушує всі міжнародні договори, спрямовані на боротьбу з цим антисоціальним явищем, чим підтвердив підозри Товариства захисту прав аборигенів [10, с.173].

Однак, у міністерстві закордонних справ вирішили не ускладнювати відносини з Португалією. Е. Грей, ознайомившись зі змістом звіту, проігнорував усі факти, надані консулом. До відома було взято лише висновок про належне ставлення до робітників. Він констатував: "Наразі не існує жодних підстав вимагати від Португалії будь-яких пояснень". Разом з тим, Е. Грей висловив сумнів у фактичному існуванні процедури повернення невольників на батьківщину і мав намір повідомити про це португальців із надією, що вони вживуть заходів для виправлення вад існуючої системи [11, к.675].

Антирабовласницька кампанія набирала обертів. Критики зазнавало не лише зовнішньополітичне відомство, але й кабінет міністрів загалом. Під тиском депутатів, зокрема, К. Хілла (Hill), Ч. Ділкі (Dilke), Г. Боттомлі (Bottomley), Е. Грей був змушений поступитися і приділити цьому питанню "серйозну увагу" [12, к.1748; 13, к.1033–1034; 14, к.878]. У зв'язку із закінченням контракту підневільних робітників, навербованих у 1903 р., Форін-офіс уповноважив британського міністра-резидента в Лісабоні Ф. Вільєрса (Villiers) отримати від португальської влади достовірну інформацію про кількість фактично репатрійованих туземців. Окрім того, у подальшому він мав спостерігати та контролювати процес набору нових робітників.

Чергова урядова криза в Португалії (квітень–травень 1909 р.) стала на заваді швидкого вирішення цього питання. Проте новий португальський уряд на чолі з К. Енрікесом (Henriques) проголосив одним із пріоритетів зовнішньої політики країни якнайшвидше врегулювання двосторонніх відносин із Великою Британією, зокрема, шляхом введення нових правил, які б поклали край ганебній системі праці в Анголі та висловив сподівання на припинення агресивної кампанії проти португальського панування в Західній Африці.

Португальський уряд дотримався взятих на себе зобов'язань і влітку 1909 р. подав на розгляд кортесів цілий ряд пропозицій щодо покращення умов праці у Південно-Західній Африці, а вже в лютому 1910 р. було призначено спеціальну комісію з питань нагляду за дотриманням трудового законодавства в Анголі на чолі з Х. Алмейдою (Almeida).

Зауважимо, що всі ці заходи носили паліативний характер. На неможливості остаточного демонтажу системи "контрактної праці" наголошував і міністр закордонних справ Португалії Ф. д'Андрате (d'Andrade). Головною причиною він називав відсутність британського кредиту на покращення виробничих умов підневільних робітників і компенсацію збитків плантаторам [10, с.189]. Ситуація зайшла у глухий кут.

Політика Португалії поставила британське міністерство закордонних справ перед болючою дилемою. З одного боку, воно не могло ігнорувати вимоги громадськості та парламенту, з другого – міжнародна ситуація не дозволяла йти на конфлікт із союзником. Е. Грей продовжував захищати інтереси Португалії і надалі. На початку липня 1912 р. в палаті громад він відмовився визнати наявність рабства в Сан-Томе і Принсіпі, наполягаючи, що туземці були не рабами, а найманими працівниками [15, к.928–929]. Щоправда, у рамках пошуку виходу із цієї патової ситуації у березні 1913 р. Ф. Акленд (Acland), парламентський замісник державного секретаря закордонних справах, повідомив нижню палату про призначення двох віце-консулів у два традиційно найбільших центри работоргівлі – Сан-Томе та Бенгелу. Ф. Акленд стверджував, що міністерство має намір лише спостерігати за ситуацією, надавати практичні поради та рекомендації з метою поліпшення стану робітників, а не збирати скарги на португальську владу [16, к.1879–1887].

Верхня палата також не стояла осторонь обговорення діяльності зовнішньополітичного відомства стосовно поширення работоргівлі в португальських колоніях. 23 липня 1913 р. у її стінах розгорілися запеклі дебати, які розділили лордів на два табори. Велася полеміка, у кожній зі сторін знаходилися свої аргументи та докази. Найжорсткішим критиком політики Форін-офісу був граф Мейо (Mauro). Він зажадав від міністерства закордонних справ негайних пояснень "чому 40 тис. рабів, які мали повернутися на континент, досі продовжують працювати на какаоплантаціях Сан-Томе і Принсіпі". Граф був категоричним і вніс пропозицію в односторонньому порядку анулювати союзний договір з Португалією в разі подальшого затягування ліквідації рабства на території її африканських колоній. Стурбованість португальською трудовою політикою висловив і архієпископ Кентерберійський, який жалкував, що Форін-офіс закриває очі на всі зловживання Лісабону. Слідом за графом Мейо й архієпископом Кентерберійським негативну оцінку роботі МЗС дав і граф Кромер (Cromer). Посилаючись на власний досвід боротьби з рабством у Судані та будучи прихильником м'якого

підходу, він все ж вважав за необхідне "продовжувати наполегливо вимагати від португальського уряду результатів". До того ж Кромер був стурбований тим, що в разі звернення Португалії за воєнною допомогою, уряд опиниться у складній ситуації, оскільки буде надзвичайно неприємно використовувати британські війська, для підтримки "рабовласницької держави" [17, к.1283–1307].

Принципово іншої точки зору дотримувалися екс-міністр закордонних справ Г. Лансдаун (Lansdowne) та державний секретар у справах Індії Дж. Морлі (Morley). Перший спробував виправдати політику Е. Грея дуалістичністю ситуації. З одного боку, зазначав він, Британія була пов'язана договірними зобов'язаннями, з іншого – опинилася під сильним і майже непереборним тиском громадської думки. Що стосується Дж. Морлі, то він визнав умови утримання робітників на островах "кабальними". Одночасно, держсекретар став на захист португальської влади, яка, за його словами, робила все можливе для покращення ситуації. У контексті свого підходу до практичного вирішення питань португальської трудової політики Дж. Морлі нагадав лордам про неможливість втручання уряду у внутрішні справи суверенної держави, але він, уряд, може "давати рекомендації, консультувати, висловлювати протести, і протест, щоб допомогти владі, яка несе відповідальність за зміну ситуації на краще" [17, к.1283–1307].

Зі свого боку зауважимо, що все це були формальні промови, і навіть погроза розірвати союзний договір була формальністю. Безсумнівно, Велика Британія була в змозі швидко та позитивно вирішити проблему рабства на території португальських колоній в Африці, але вона цього не робила, тому що політично підтримувала Португалію, розраховуючи отримати від неї "компенсацію". Португалія посідала не останнє місце в британських стратегічних інтересах, зокрема в політиці безпеки. За визнанням відомого аналітика британського МЗС Е. Кроу (Crowe) збереження англо-португальського союзу було життєво важливим питанням для британської атлантичної стратегії оскільки лише за цієї умови до рук потенційного ворога не потраплять стратегічно важливі атлантичні острови – Азорські острови й острови Зеленого Мису. Такої ж думки дотримувався і В. Черчилль, послідовний критик республіканського режиму в Лісабоні: "Португалія, незалежно від форми правління, залишається важливим фактором нашої військово-морської стратегії" [18, с.626]. Таким чином, без англо-португальського альянсу стратегічні позиції Великої Британії в Атлантиці були б серйозно ослаблені – саме тому, на нашу думку, Англія намагалася не ускладнювати двосторонні відносини.

Підсумовуючи, зауважимо, що до початку Першої світової війни британському уряду не вдалося повністю вирішити проблему ліквідації рабства у Португальській Західній Африці. Часткових успіхів у робочому питанні все ж було досягнуто, зокрема, покращено виробничі, санітарно-гігієнічні та соціальні умови праці невольників. Одночасно невіршеними

залишилися ціла низка завдань, серед яких репатріація невільників, заборона укладання нових контрактів та їх пролонгація. Вина за відсутність прогресу у вирішенні цих проблем лежала на обох сторонах. Незважаючи на наявність у Лондона важелів впливу на португальський уряд, британці були не готові пожертвувати своїми стратегічними інтересами заради остаточної ліквідації системи експлуатації рабської сили.

Література і примітки

1. **Hertslet E.** The Map of Africa by Treaty: In 3 Vol. / Edward Hertslet. – L: Harrison and Sons, 1896. – Vol. 2: Great Britain and France to Zanzibar. – 966 p. 2. **Martinez J. S.** Anti-Slavery Courts and the Dawn of International Human Rights Law / Jennifer S. Martinez // Yale Law Journal. – 2007. – Vol. 117. – P. 550–641. 3. **Sa-da-Bandeira B.** Slave Trade, and Lord Palmerston's Bill / Bernardo Sa-da-Bandeira. – W.c., 1840. – P.41. 4. **Slavers** detained by the Royal Navy, 1838–1846: [Electronic resource]. – Access Mode: – <http://www.pdavis.nl/Slavers.htm>. 5. **Blackbird-catching** (англ. "Вилон чорних пташок") – історичний жаргон, яким позначався лов і нелегальний вивіз рабів з Африки. Така діяльність процвітала в XIX ст. на Гавайях та інших островах Тихого океану. Поняття "blackbirding" прийшло з Австралії, де "black bird" означало – "абориген". 6. **Miers S.** Britain and the Ending of the Slave Trade / Suzanne Miers. – L.: Longman, 1975. – 405 p. 7. **Clarence-Smith W. G.** Slaves, Peasants and Capitalists in Southern Angola 1840–1926 / William Gervase Clarence-Smith. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – XII, 132 p. 8. **Clarence-Smith W. G.** Struggles over labour conditions in the plantations of São Tomé and Príncipe, 1875–1914 / William Gervase Clarence-Smith // Slavery and Abolition. – 1993. – Vol.14 (1). – P.149–167. 9. **Great Britain.** Parliament. Hansard's Parliamentary Debates (HPD). – L., 1894. – Ser.4, Vol.25. – 1726 cls. 10. **Stone G.** The Foreign Office and forced labour in Portuguese West Africa, 1894–1914 / Glyn Stone // Slavery, Diplomacy and Empire: Britain and the Suppression of the Slave Trade, 1807–1975. – Brighton: Sussex Academic Press, 2009. – P.165–195. 11. **HPD.** – L., 1906. – Ser.4, Vol.163. – 1520 cls. 12. **HPD.** – L., 1908. – Ser.4, Vol.185. – 1874 cls. 13. **HPD.** – L., 1908. – Ser.4, Vol.190. – 1840 cls. 14. **HPD.** – L., 1908. – Ser.4, Vol.193. – 2108 cls. 15. **HPD.** – L., 1912. – Ser.5, Vol.40. – 1880 cls. 16. **HPD.** – L., 1913. – Ser.5, Vol.50. – 2060 cls. 17. **HPD.** – L., 1912. – Ser.5, Vol.14. – 2112 cls. 18. **Vincent-Smith J.** The Anglo-German negotiations over the Portuguese colonies in Africa, 1911–1914 / John Vincent-Smith // Historical Journal. – 1974. – Vol.17. – P.620–629.

Долид В. В. Распространение рабства и работорговли на западном побережье Африки в межгосударственных отношениях Великобритании и Португалии (конец XIX – начало XX вв.).

Исследуются англо-португальские отношения в формате борьбы с рабством и работорговлей на западном побережье Африки. Обосновано авторское видение дилеммы соотношения моральных принципов с имперскими и стратегическими интересами Великобритании.

Ключевые слова: международные отношения, работорговля, аболиционизм.

Долід В. В. Поширення рабства та работоргівлі на західному узбережжі Африки у міждержавних стосунках Великої Британії та Португалії (кінець XIX – початок XX ст.).

Досліджуються англо-португальські відносини у форматі боротьби з рабством і работоргівлею на західному узбережжі Африки. Обґрунтовано авторське бачення дилеми співвідношення моральних принципів з імперськими та стратегічними інтересами Великої Британії.

Ключові слова: міжнародні відносини, работоргівля, аболиціонізм.

Dolid V. V. The spread of slavery and the slave trade on the West Coast of Africa in international relations of Great Britain and Portugal (end of XIX – XX cr.).

The article explores the problem of Anglo-Portuguese relations concerning the struggle against slavery and the slave trade on the West Coast of Africa. The Author's vision of the dilemma of correlation of moral principles with imperial and strategic interests of Great Britain is substantiated.

Keywords: international relations, slave trade, abolitionism.

УДК 94(4)«1932/1942»

М. А. Маркова

ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ИДЕИ "СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ ЕВРОПЫ" ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ У. ЧЕРЧИЛЛЯ

Проблеме изучения истории европейской интеграции уделяется особое внимание ввиду значительной роли Европейского Союза в современных международных отношениях. Впервые о необходимости создания федеративного образования в Европе заговорили ещё в середине XIX в., но из-за сложных отношений между европейскими державами на пути объединения Европы стояло множество препятствий. Феномен западноевропейской интеграции представляет уникальное явление в мировой политике, являясь бесспорным положительным примером нахождения компромисса между национальными и общеевропейскими интересами. И в этой связи интересным представляется британский опыт европейской интеграции, вклад Великобритании в интеграционные процессы в Европе и влияние взглядов выдающегося британского государственного деятеля У. Черчилля на процесс европейского объединения.

Британский пример эффективного сочетания национального и наднационального начал интеграционного процесса может стать показательным для нашей страны, поскольку вступление в Европейский Союз является ключевым приоритетом во внешней политике Украинского государства. Сегодня на повестке дня стоит переговорный процесс относительно заключения Соглашения об ассоциации между Украиной и ЕС, которое станет логическим шагом на пути приближения к следующему этапу – подписанию соглашения о вступлении в Евросоюз.

Следует отметить, что в большинстве научной литературы, посвященной истории европейской интеграции, рассматриваются идеи и деятельность таких государственных деятелей, писателей и философов, как Р. Куденгове-Калерги, А. Бриана, Ж. Монне, А. Спиннели и других, в то время как вклад У. Черчилля в развитие интеграционных процессов в Европе зачастую остается вне поля зрения исследователей. Поэтому при написании данной работы были использованы, прежде всего, мемуары, воспоминания и труды самого У. Черчилля, а также его современников – А. Идена, Г. Макмиллана, Э. Хита [4]. Политика Великобритании в отношении западноевропейской интеграции рассматривается в работе британских исследователей Р. Биделюкса и Р. Тэйлора "Европейская интеграция и дезинтеграция: восток и запад" [5]. Интерес представляет исследование британского автора Р. Вогана "Европа в XX веке: пути к объединению", а также сборник "Документы по истории европейской интеграции" под редакцией В. Липгенса и В. Лота, который позволяет

рассмотреть основные предпосылки и этапы создания Единой Европы [6; 7]. Благодаря книге Ф. Волкова "За кулисами Второй мировой войны" можно получить довольно полное представление о международных отношениях военного периода в Европе [1]. При подготовке данной статьи использовались также биографии У. Черчилля, принадлежащие перу В. Г. Трухановского и Д. Медведева [2; 3].

Целью данной статьи является попытка комплексного анализа факторов, повлиявших на возникновение во внешнеполитических концепциях У. Черчилля идеи "Соединенных Штатов Европы".

В целом, причины возникновения планов европейского объединения во внешней политике У. Черчилля можно разделить на объективные и субъективные. Так, к объективным причинам, на наш взгляд, можно отнести общественно-политическую ситуацию в Британской империи, а также изменения, происходящие на международной арене. К субъективным факторам относятся, прежде всего, особенности характера и личностного отношения У. Черчилля к тем или иным международным проблемам.

У. Черчилль родился в 1874 г. в семье третьего сына 7-го герцога Мальборо Рэндольфа Спенсера-Черчилля и дочери богатого американского бизнесмена Дженни Черчилль (в девичестве Дженни Джером). Его политические взгляды формировались в то время, когда Британская империя достигла своего наибольшего могущества, её территория составляла около 26 млн. кв. км, а население доходило до 400 млн. чел. Естественно, У. Черчилль с детства был наслышан об исключительной роли Великобритании в мире и её несомненном превосходстве перед другими европейскими державами. Поэтому ещё до вступления в парламент в 1900г. одной из ключевых политических целей У. Черчилля было сохранение и, при возможности, расширение владений Британской империи.

Следует отметить, что в начале XX в. над британскими владениями нависли угрозы в виде национально-освободительного движения в Индии, борьбы Ирландии за самоуправление, усиления Германии и превращение её в быстро растущую военную и индустриальную державу. Закономерно, что правящие круги Великобритании начали опасаться за целостность империи, сохраняя политику "блестящей изоляции". У. Черчилль считал, что внимание британского правительства должно быть сосредоточено исключительно на внутривнутриполитической обстановке и формировании основ для претензий на мировое господство.

После Первой мировой войны политическая позиция У. Черчилля претерпевает изменения в результате появления новых угроз для Великобритании. Так, с возникновением первого социалистического государства – СССР – в мире наблюдалось стремительное распространение левых идеологий. У. Черчилль, будучи последовательным империалистом, негативно воспринял подобные изменения в международной среде. Он прекрасно понимал, что революция

в России более опасна для Великобритании, нежели соперничество со стороны бывшей Российской империи, так как революция являлась катализатором для национально-освободительных движений внутри Британской империи. Вследствие этого Черчилль крайне негативно относился к революционной России и большевикам, активно поддерживая интервенцию западных держав и всячески способствуя укреплению армий А. Колчака и А. Деникина, которые, по его мнению, являлись защитниками интересов Великобритании в Иране и Индии [2, с.173].

В отношении остальных континентальных держав в середине 20-х годов Черчилль по-прежнему поддерживал политику изоляционизма, считая, что Великобритании не стоит вмешиваться в европейские дела, а следует сосредоточиться на решении внутривнутриполитических проблем. Вместе с тем необходимо отметить, что пан-европейское движение 20-х годов не оставило британского политика равнодушным; он находился под значительным влиянием идеолога Пан-Европы Р. Куденхове-Калерги, однако считал, что Пан-Европейский союз возможен исключительно для континентальных государств. "Европейские народы, однажды объединившись в федерацию, несомненно составят единый организм, что сделает европейское сообщество более богатым, свободным и счастливым. Но у Великобритании есть собственные цели и задачи. Мы с Европой, но не в ней. Мы заинтересованы и связаны с Европой, но не поглощены ей", – заявлял У. Черчилль в 1930г. в интервью газете "Saturday Evening Post" [6, с.32]. Назначение А. Гитлера в январе 1933 года на должность канцлера Германии не изменило внешнеполитическую позицию У. Черчилля, который считал неправильным связывать себя какими-либо обязательствами перед европейскими державами, и выступал за нейтралитет Великобритании в случае любого европейского конфликта. Выступая в мае 1933 г. перед членами парламента, он говорил: "Я надеюсь и верю, что французы позаботятся о своей безопасности, а нам следует беспокоиться о своих собственных интересах и не подвергать наш остров опасности... Мы должны быть достаточно сильными, чтобы защитить наш нейтралитет" [4, с.37].

Крах Старой Европы летом 1940 г., вероятность поражения Германии, выход Советского Союза на позиции мировой державы наряду с США и всё большее распространение коммунистических настроений заставили У. Черчилля, ставшего в 1940 г. премьер-министром Великобритании, снова обратиться к идее Единой Европы. 21 октября 1942 г. он писал Министру иностранных дел А. Идену: "Должен признать, что мои мысли сосредоточены в первую очередь на Европе – на возрождении величия Европы, колыбели современных наций и цивилизации. Было бы неизмеримой катастрофой, если бы русское варварство подавило культуру и независимость древних государств Европы. Как это ни трудно сейчас сказать, я думаю, что европейская семья наций может действовать единодушно под руководством Совета Европы. Я надеюсь в будущем на создание Соединенных Штатов Европы" [3,

с.572]. Британский премьер полагал, что в Европе останется только пять независимых национальных государств – Франция, Великобритания, Италия, Испания, Пруссия. Остальные европейские государства должны были объединиться в четыре конфедерации – Северный блок, включающий Скандинавские страны и Нидерланды; Средняя Европа, состоящая из Чехословакии и Польши; Дунайская конфедерация в составе Баварии, Вюртемберга, Австрии и Венгрии; Балканская конфедерация под эгидой Турции. Пять независимых государств и четыре конфедерации должны были сформировать Совет Европы, который располагал бы вооруженными силами и международной полицией для поддержания порядка. Следует отметить, что в своих грандиозных планах У. Черчилль не учитывал этнические особенности и конфликтный потенциал европейских стран.

В мае 1943 г. во время совещания "Трайидент" в Вашингтоне Черчилль изложил президенту Соединенных Штатов Америки Ф.Рузвельту свою идею трех региональных советов, главной задачей которых было предотвращение в будущем агрессии со стороны Германии и Японии [1, с.160]. Британский политик предлагал создать ассоциацию в составе США, Великобритании и СССР, на которых будет возложена подлинная ответственность за мир. Они вместе с некоторыми другими державами должны были образовать Верховный всемирный совет, в подчинении которого должны находиться три региональных совета: один для Европы, один для Американского полушария и один для Тихого океана. У. Черчилль считал необходимым воссоздать сильную Францию, которая должна была стать буфером между СССР и Великобританией и не допустить распространения коммунистической идеологии в Западной Европе [5, с.727].

Анализируя предложенные Черчиллем проекты, можно сделать вывод, что возникновение идеи "Соединенных Штатов Европы" в его внешнеполитических концепциях стало адекватным ответом на те исторические вызовы, с которыми столкнулась Великобритания: распространение коммунистической идеологии, рост национально-освободительных движений, перипетии Второй мировой войны, изменение статуса Британской державы на мировой арене. Эти факторы заставили У.Черчилля прибегнуть к поиску новых внешнеполитических ориентиров и разработке таких планов послевоенного урегулирования, которые позволили бы сохранить могущество Британии, ее влияние на мировые проблемы в условиях изменившейся международной ситуации. Поскольку же эти планы оказали значительное влияние на послевоенное развитие международных отношений и, в частности, на процесс европейской интеграции, дальнейшее изучение этой проблематики является актуальным.

Литература

1. **Волков Ф. Д.** За кулисами Второй мировой войны / Ф. Д. Волков. – М.: Мысль, 1985. – 304 с. 2. **Медведев Д. Л.** Уинстон Черчилль: частная жизнь / Д. Л. Медведев. – М.: Рипол классик, 2008. – 384 с. 3. **Трухановский В. Г.** Уинстон Черчилль. 3-е изд. / В. Г. Трухановский. – М.: Международные отношения, 1982. – 464 с. 4. **Черчилль У.** Вторая мировая война. (В 3-х книгах) Кн.2. Т. III–IV / У. С. Черчилль. – М.: Воениздат, 1991. – 671 с. 5. **Bideleux R.** European integration and disintegration: East and West / R. Bideleux, R. Taylor. – L.: Routledge, 1996. – 301 p. 6. **Documents on the history of European integration** / Ed. by W. Lipgens and W. Loth. – Berlin; New York: de Gruyter (European University Institute), 1988– . – Vol.3: The struggle for European Union by political parties and pressure groups in western European countries, 1945–1950. – 1988. – 853 p. 7. **Vaughan R.** Twentieth century Europe: Paths to Unity / R. Vaughan. – L.: Croom Helm Ltd., 1979. – 246 p.

Маркова М. А. Предпосылки возникновения идеи "Соединенных Штатов Европы" во внешнеполитических концепциях У. Черчилля

В данной статье проанализированы предпосылки возникновения идеи "Соединенных Штатов Европы" во внешнеполитических концепциях У. Черчилля, рассмотрен вклад британского государственного деятеля в развитие идеи европейской интеграции.

Ключевые слова: У. Черчилль, "Соединенные штаты Европы", внешняя политика, европейская интеграция, международные отношения.

Маркова М. О. Передумови виникнення ідеї "Сполучених Штатів Європи" у зовнішньополітичних концепціях У. Черчилля

У даній статті проаналізовано передумови виникнення ідеї "Сполучених Штатів Європи" у зовнішньополітичних концепціях У. Черчилля, розглянуто внесок британського державного діяча у розвиток ідеї європейської інтеграції.

Ключові слова: У. Черчилль, "Сполучені Штати Європи", зовнішня політика, європейська інтеграція, міжнародні відносини.

Markova M. A. The prerequisites for the origin of the idea of "The United States of Europe" in Winston Churchill's foreign policy concept

In this article there are analyzed the prerequisites for the emergence of the idea of "The United States of Europe" in Winston Churchill's foreign policy concept, there is also considered the British statesman's contribution to the development of European integration.

Keywords: Winston Churchill, "The United States of Europe", foreign policy, European integration, international relations.

УДК 327.3:94(430) «1887/1889»

О. П. Машевський

**МІЖНАРОДНІ СОЮЗИ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ НІМЕЧЧИНИ
В КІНЦІ 1880-х рр.**

Дослідження створення та політики провідних міжнародних союзів у 70–80-х рр. ХХ ст. є актуальною темою для сучасних істориків. Адже взаємодія (переважно боротьба) цих альянсів була визначальною для формування та функціонування нової системи міжнародних відносин після кардинальної зміни співвідношення сил у світі внаслідок перемоги німецьких держав у війні з Францією 1870–1871 рр., завершення їх об'єднання навколо Пруссії й проголошення Німецької імперії. Варто звернути увагу на те, що в цей період саме німецький канцлер О. Бісмарк був організатором мережі міжнародних альянсів з метою створення системи стримувань та противаг, яка б забезпечила домінування Німеччини в Європі та ізолювала б її головного супротивника – Францію. Зокрема, зусиллям О. Бісмарка було створено російсько-німецько-австро-угорський Союз трьох імператорів 1873–1887 рр., німецько-австро-угорський союз 1879–1918 рр., німецько-австро-угорсько-італійський Троїстий союз 1882–1914 рр. [1, с.56–120].

Апогеєм союзицької політики О. Бісмарка було активне сприяння формуванню в 1887 р. британсько-італійсько-австро-угорської Середземноморської антанти (спрямованої на стримування російських амбіцій у басейні Чорного та Середземного морів) й водночас укладання російсько-німецької угоди, згідно якої царському уряду обіцялася підтримка у вищезгаданих регіонах. Хоча такий дипломатичний хід "залізного канцлера" вважається віртуозним кроком у його міжнародній політиці, проте вже тоді було очевидним, що Німеччині дедалі важче грати на суперечностях великих держав й тримати їх всіх у орбіті своєї політики, й згодом доведеться обрати пріоритетних, найбільш вигідних та надійних партнерів. Зважаючи на складність та важливість вищезгаданої проблематики, автор пропонованої статті зосередився саме на союзицькій політиці Німецької імперії у доленосному для європейської дипломатії 1887 році.

Запропонованій темі додає актуальності те, що сучасна історіографія ще не виробила усталених об'єктивних підходів до цієї проблеми. Радянські й російські історики переважно намагалися показати у більш позитивному світлі дії Російської імперії й критично змалювати її супротивників (М. Золотухін [2], В. Хевроліна, Е. Чиркова [3], А. Єрусалимський [4]). Західні вчені, навпаки, засуджували російські імперські амбіції й акцентували увагу на конструктивних, на їхню думку, підходах європейських країн до вирішення зовнішньополітичних проблем (Х. Фалькштейн [5], В. Сімон [6]). У сучасній українській

історіографії тема союзницької політики Німеччини у 1880-х рр. ще недостатньо розроблена.

"Болгарська криза" 1885–1887 рр. виявилась руйнівною для Союзу трьох імператорів, оскільки під час неї виявилась несумісність австро-угорської експансії на Балканах та російських амбіцій в цьому регіоні. Царський уряд, зокрема, прагнув перетворити визволену від османського гніту Болгарію у свій форпост для боротьби за Чорноморські протоки, а створену та очолювану російськими офіцерами болгарську армію готував для того, щоб у потрібний момент використати задля цієї мети. Болгарія, обурена брутальним диктатом царизму, докладала багато зусиль задля того, щоб вийти з-під російського контролю й шукала противаги йому у Великій Британії та Австро-Угорщині. Це спричинило поширення впливу віденського кабінету на Болгарське князівство, втрату Росією "болгарського плацдарму" біля Босфору та руйнування Союзу трьох імператорів [1, с.120–124]. Таким чином, Габсбурзька монархія порушила домовленість про збереження статус-кво на Балканах, що було одним з ключових положень Союзу трьох імператорів. Це зробило неможливим продовження цієї російсько-німецько-австро-угорської угоди, термін дії якої закінчувався 18 червня 1887 р. [7, с.370].

Внаслідок того, що Росія стрімко втрачала вплив на Балканах, німецький канцлер О. Бісмарк позбавлявся одного із своїх головних важелів впливу на політику як Відня, так і Петербурга, а саме можливості бути арбітром між імперіями Габсбургів та Романових у балканських справах і, користуючись цим, тримати їх в орбіті своєї політики. Якщо Австро-Угорщина залишилась пов'язаною з Німеччиною двостороннім договором 1879 р., а також угодою про Троїстий союз, то Росія, не маючи жодних союзницьких зобов'язань, отримала можливість обирати своїх зовнішньополітичних партнерів. Враховуючи профранцузькі симпатії імператора Олександра III та обурення царського уряду тим, що протягом болгарської кризи 1885–1887 рр. Берлін не надав росіянам очікуваної ними підтримки, зближення й навіть укладання союзу між Росією та Францією були цілком реальною перспективою [5, с.105–115, 128–142]. Саме це, як відомо, О. Бісмарк вважав чи не найбільшою загрозою його країни [8, арк.3].

Тому німецький канцлер вирішив в черговий раз використати проблему Чорноморських проток та балканське питання, щоб утримати царський уряд від співпраці з Парижем і таким чином продовжити тримати Францію в міжнародній ізоляції. За красномовним висловом російського історика М. Покровського, як віслюка змушують йти вперед, показуючи йому жмуток сіна, так і О. Бісмарк тримав Петербург в орбіті своєї політики, обіцяючи підтримку в питанні Босфору та Дарданелл [9, с.7].

У період найбільшого загострення болгарської кризи, внаслідок розриву дипломатичних відносин між Росією та Болгарією у листопаді 1886 р., російський міністр закордонних справ М. Гірс був занепокоений

можливістю початку загальноєвропейської війни, до якої царський уряд ще не був готовий. Тому він сподівався врегулювати цей конфлікт на користь Петербурга за допомогою Союзу трьох імператорів [10, с.211]. Прагнучи заручитись підтримкою берлінського кабінету з болгарського питання, він надіслав на переговори до Німеччини досвідченого дипломата, колишнього посла у Лондоні Петра Шувалова, якому доручалось діяти спільно з його братом, послом у Берліні Павлом Шуваловим [11, с.265].

Петро Шувалов, зустрічаючись 6 січня 1887 р. із сином "залізного канцлера" німецьким статс-секретарем із закордонних справ Г. Бісмарком, заявив, що дві держави можуть домовитись про те, за яких умов Росія згодна буде утриматись від зближення з Францією та буде неможливим російсько-французький союз. Більш того, він наголосив, "що можна протягом 24 годин підписати обов'язкову угоду, згідно якої Росія ніколи не буде втручатись у французько-німецькі конфлікти незалежно від того, чи Франція атакує Німеччину, чи німці окупуєть Францію, накладуть на неї 14 млрд. контрибуції і навіть призначать німецького генерала губернатором Парижа" [12, с.212–213]. За це, як стверджував П. Шувалов, царський уряд хоче від Берліна лише одного, а саме не заважати Росії захопити Босфор та Дарданелли, оскільки "це єдине, що дійсно близьке серцю Олександра III, який має від болгар та південних слов'ян лише турботи й тому з охотою пішов би з цих балканських провінцій, якби зачинив на замок Протоки" [12, с.213]. Німецький канцлер дуже прихильно сприйняв вищезгадані пропозиції [12, с.213]. Тому вже 10 січня 1887 р. брати Шувалови та О. Бісмарк склали на їхній основі проект російсько-німецького договору [13, с.214–215].

О. Бісмарк, щоб не втрачати, як йому здавалось, сприятливого моменту, намагався негайно реалізувати лише попередньо окреслені пропозиції цього російського дипломата. Так звана "військова тривога" кінця січня – лютого 1887 р., яка мало не спричинила німецько-французьку війну, була безпосереднім наслідком вищезгаданих російсько-німецьких переговорів. Протягом лютого 1887 р. у Німеччині швидкими темпами було проведено необхідні приготування до "превентивної" війни із Францією, і "залізний канцлер" лише очікував згоди Росії на нейтралітет, щоб вдатися до рішучих дій [5, с.39–44]. Водночас представники Німеччини у Константинополі та Софії отримали вказівки сприяти всім діям Росії у її балканській й загалом східній політиці. Однак Росія рішуче запевнила Париж про свою підтримку у випадку конфлікту Франції з Німеччиною, що сприяло поступовому послабленню німецько-французької напруженості [14, с.249–254].

Не отримавши підтримки Росії протягом "військової тривоги" початку 1887 р., О. Бісмарк змінив прихильну до неї позицію на протилежну. "Залізний канцлер" тепер намагався за допомогою

активного дипломатичного тиску змусити Петербург повернутися до співпраці з Берліном. Німецька дипломатія, поряд із застосуванням економічних важелів, ще й використовувала задля цього "східне питання" загалом і проблему Чорноморських проток зокрема. Посол Німеччини у Константинополі отримав від свого уряду вказівку зберігати нейтралітет у всіх суперечливих питаннях на Сході між Росією та Великою Британією, в яких раніше допомога надавалась росіянам [11, с.267].

Досить небезпечним для Петербурга було формування 1887 р. Середземноморської антанті [15, с.67–68], яка зокрема мала своїм завданням протидіяти російській політиці на Близькому Сході й, в першу чергу, щодо Босфора та Дарданелл. Хоча Німеччина не стала учасником цього британсько-італійсько-австро-угорського альянсу, однак можна стверджувати, що одним з головних його організаторів був саме німецький канцлер О. Бісмарк [1, с.137–138].

Німецький посол у Лондоні П. Хатцфельд отримав доручення від берлінського кабінету, переконуючи лорда Р. Солсбері "відійти від національного егоїзму задля європейської безпеки, послатися на приклад Берліна, який міг би значно покращити свої відносини з Францією, допомагаючи їй проти Великої Британії в Єгипті", а дружбу з Росією гарантувати, "забезпечивши підтримку її планів щодо Константинополя" [16, с.300–301]. Німецький дипломат повинен був наголосити, що Берлін, маючи такі можливості, цього не робить задля збереження миру в Європі та на Сході [16, с.301].

Приховані погрози щодо можливої зміни німецької політики у вищезгаданих регіонах мали помітний вплив на прискорення розробки італійсько-британської угоди. Вона була укладена 12 лютого 1887 р. у формі обміну дипломатичними нотами між цими країнами. Цей договір передбачав співробітництво двох держав задля підтримання статус-кво на берегах Чорного, Егейського, Адріатичного та Середземного морів й протидію намаганням будь-якої великої держави поширити свій вплив на їхньому узбережжі [17, с.1–2]. Італія сподівалась використати цю співпрацю задля боротьби із зростанням французького впливу у Тріполітанії. Велика Британія насамперед прагнула з її допомогою забезпечити свої інтереси в Єгипті, де, незважаючи на британську окупацію цієї османської провінції у 1882 р., не вщухали її суперечності з Францією, яка отримувала сприяння в єгипетських справах від Росії, зокрема, у виробленні конвенції щодо режиму Суецького каналу [18, с.316]. Важливим завданням британської дипломатії було залучення свого нового середземноморського союзника до протидії Росії, у випадку її спроб захопити Константинополь та Протоки або домовитись з султаном про зміну на користь царського уряду їхнього режиму [19, арк.10 об.–11 об.].

Під впливом Німеччини Австро-Угорщина 24 березня 1887 р. приєдналась до британсько-італійської угоди від 12 лютого 1887 р.

Таким чином, Середземноморська антанта, об'єднавши держави, які мали значний вплив у цьому регіоні, стала одним з важливих чинників європейської політики [20, с.3–4].

У результаті вищезгаданих процесів, Росія в черговий раз постала перед загрозою дипломатичної ізоляції та ще й в період, коли "болгарська криза" загострювалась, і посилювався ризик переростання цього дипломатичного конфлікту у військове протистояння. Зважаючи на це, Олександр III у квітні 1887 р. погодився на відновлення переговорів з Німеччиною про укладання союзницької угоди. Успіху цих перемовин сприяли обіцянки О. Бісмарка надати всю необхідну дипломатичну підтримку в питанні Чорноморських проток та болгарській проблемі [21, с.225–227]. Як писав російський уповноважений на переговорах П. Шувалов, О. Бісмарк неодноразово "звертався до своєї улюбленої теми Проток та Константинополя" [22, с.97]. Німецький канцлер наголошував, що не буде заперечувати, якщо Росія "зробиться господарем Проток, оволодіє Босфором і навіть самим Константинополем" [22, с.97].

6 (18) червня 1887 р. було підписано секретний російсько-німецький договір, який передбачав, що, коли "одна із сторін опиниться у стані війни з третьою великою державою, інша сторона буде дотримуватись дружнього нейтралітету й докладе всіх зусиль для локалізації конфлікту" (ст. 1) [23, с.268]. Берлін та Петербург зобов'язувались "протидіяти будь-якій спробі порушити статус-кво" на Балканах (ст. 2). Третя стаття цієї угоди, яка передбачала гарантування закриття Босфору та Дарданелл для військових кораблів, майже повністю повторювала третій пункт російсько-німецько-австро-угорської угоди 1881 р. [23, с.268–269].

До вищезгаданої секретної угоди додавався "додатковий й дуже секретний протокол", який передбачав сприяння Німеччини у відновленні російського впливу в Болгарії (п. 1) та "моральну і дипломатичну підтримку" берлінського кабінету заходам Росії, до яких вона вимушена буде вдатися "задля охорони ключа від своєї імперії (Проток – *авт.*)" (п. 2) [23, с.269–270]. Отже, Німеччина фактично обіцяла сприяти Росії у захопленні Чорноморських проток.

Проте О. Бісмарк передбачав, що взаємне тяжіння Парижа та Петербурга буде посилюватись, і міністру закордонних справ М. Гірсу все важче буде утримувати Олександра III від впливу панславистів, які звинувачували Німеччину у всіх негараздах Росії у "східному питанні" й пропагували російсько-французький союз [24, с.14]. Для того, щоб успішно протидіяти цьому можливому альянсу Петербурга з Парижем, О. Бісмарк мав, щоправда, Троїстий союз, а також Середземноморську антанту, яка була спрямована одночасно проти цих двох потенційно небезпечних для Берліна держав. Але було очевидно, що ця британсько-італійсько-австро-угорська Антанта була досить хитким утворенням через відсутність конкретних взаємних зобов'язань її учасників, а також

через італійсько-австро-угорські суперечності та тяжіння "туманного Альбіону" до збереження "блискучої ізоляції". Щоб зробити Середземноморську антанту дієздатнішою, потрібно було наповнити існуючі рамкові угоди більш конкретним змістом. Цим планам сприяло подальше загострення "болгарської кризи", що поставило на порядок денний не лише питання про долю Проток, Болгарії, а й взагалі існування Османської імперії.

7 липня 1887 р. Великі Народні Збори Болгарії, незважаючи на погрози Росії, обрали болгарським князем Ф. Кобурга, який орієнтувався на Австро-Угорщину. Це фактично поширювало вплив цієї держави на східну частину Балкан. Російський імператор Олександр III заявив, що краще б Болгарія була під турецькою владою, ніж на чолі з цим князем [25, с.38]. У європейських столицях та Константинополі напружено очікували, чи погодиться Росія остаточно відмовитись від втручання у болгарські справи, чи спробує за допомогою збройної сили, зокрема військової окупації, знову підпорядкувати собі Болгарію. Австро-Угорщина неодноразово наголошувала, що у випадку агресії Петербурга проти Софії оголосить війну Росії. Таким чином, болгарська криза загрожувала викликати загальноєвропейський збройний конфлікт [5, с.128–152].

Західні країни усвідомлювали, що царський уряд прагнув підпорядкувати Болгарію насамперед задля отримання зручних позицій поблизу Проток. Тому великі держави вважали цілком ймовірним, що Росія може і не застосовувати сили проти Болгарії, а здійснити спроби безпосередньо вирішити проблему Чорноморських проток на свою користь, зокрема змусити султана відновити російсько-османську Ункяр-Іскелесійську угоду 1833 р. [2, с.30–33]. Внаслідок цього російський чорноморський флот отримав би вільний вихід до Середземного моря, в той час Босфор та Дарданелли й надалі залишались зачиненими для входу до Чорного моря військових кораблів інших держав. Крім того, європейські кабінети не виключали можливості проведення російської військової акції з метою захоплення Проток разом з прилеглими районами Балкан та Малої Азії, що, зрештою, спричинило б розпад Османської імперії [26, с.358–360].

Посилення російської загрози щодо Балкан та Чорноморських проток спонукало членів Середземноморської антанти до поглиблення співробітництва. Вже у жовтні 1887 р. послы Великої Британії, Італії та Австро-Угорщини у Османській імперії розробили проект угоди, що передбачав співпрацю цих держав задля протидії вищезгаданій небезпеці. Після того вони надіслали цей документ міністру закордонних справ Австро-Угорщини графу Г. Кальнокі як представнику держави, яка найбільше побоювалась російської агресії на Балканах. Г. Кальнокі, цілком погодившись з цим проектом, заручився згодою італійського прем'єр-міністра й надіслав документ О. Бісмарку, сподіваючись на його підтримку та сприяння у залученні до цього співробітництва Великої

Британії [27, с.354]. "Залізний канцлер" відповів, що для "Німеччини неможливо просунути на перший план у вирішенні східних справ", однак він "сердечно вітає консолідацію союзу між Австрією, Італією та Англією" й тому "урочисто гарантував би, що, у випадку військових дій між учасниками цього альянсу й Росією, Німеччина завадить Франції завдати їм шкоди, і, крім того, якщо територія Австро-Угорщини буде під російською загрозою, то він виконає свої зобов'язання, передбачені німецько-австрійським союзом" [28, с.15]. Крім того О. Бісмарк пообіцяв британському статс-секретарю із закордонних справ лорду Р. Солсбері, що Німеччина, зважаючи на те, що Австро-Угорщина та Італія є її союзниками, буде захищати їх від нападу з боку Франції та Росії [28, с.14].

Так звана друга Середземноморська антанта була укладена 12 грудня 1887 р. у формі обміну дипломатичними нотами між віденським, римським та лондонським кабінетами. Як і діюча угода між цими країнами від лютого-березня 1887 р., вона передбачала підтримання статус-кво на берегах Середземного моря та суміжних морів. Але на відміну від попереднього договору, суттю грудневих 1887 р. домовленостей були конкретні зобов'язання, спрямовані на запобігання російській експансії в першу чергу щодо Босфору та Дарданелл. Згідно четвертого пункту цього документу, учасники угоди повинні були, у випадку необхідності, забезпечити "незалежність Туреччини, як гаранта важливих європейських інтересів", зокрема – гарантувати їй захист від переважаючого закордонного впливу, збереження халіфату та свободи Чорноморських проток. П'ятий пункт домовленостей передбачав, що Османська імперія, "будучи опікуном Проток", не могла делегувати свої права в Болгарії та Малій Азії будь-якій іншій державі. У випадку закордонної агресії щодо цих османських територій, віденський, лондонський та римський кабінети зобов'язувались надати Порті необхідну допомогу (п. 6). У грудневій 1887 р. угоді також наголошувалось, що якщо султан свідомо не буде захищати Протоки та прилеглі до них території, то учасники договору вважатимуть доцільним їх тимчасово окупувати [29, с.12–13].

Хоча договори про Середземноморську антанту були секретними, однак царський уряд, отримуючи від російських агентів інформацію про співробітництво членів цього альянсу та їхній вплив на султана, усвідомлював свою ізольованість [30, арк.3–3 об.; 31, арк.4–4 об.] і тому не наважився на застосування сили проти Болгарії й, тим паче, на захоплення Босфору та Дарданелл [32, с.84]. Петербург лише обмежився підтримкою болгарських змовницьких груп проросійської орієнтації, які готували у цій країні державний переворот [33, с.85–86].

Провідний німецький дослідник Г. Хальгартен, характеризуючи укладання у 1887 р. російсько-німецької угоди та другої Середземноморської антанти, цілком обґрунтовано наголошував, що це було "вершиною бісмарківського паціфістського макіавелізму". На думку

згаданого автора, німецький канцлер, який хотів зберегти рівновагу сил у Європі, досягав цього, нацьковуючи один на одного держави, що належали до різних угруповань, зокрема використовуючи те що як Велика Британія, так і Росія сподівались, що система союзів, яка пов'язувала їх з Німеччиною, допоможе їм посилити свій вплив у питанні Чорноморських проток [34, с.99–100].

У результаті впливу тиску Петербурга, Берліна та Парижа на османського султана, він, враховуючи формальну підпорядкованість йому автономного болгарського князівства, заявив, що не визнає обрання болгарським князем проавстрійські налаштованого Ф. Кобурга. Хоча завдяки підтримці Ф. Кобурга членами британсько-італійсько-австро-угорської Середземноморської антанти він таки зберіг свій престол [2, с.258–272]. Як писав посол Франції в Константинополі Г. Монтебелло своєму міністру закордонних справ Е. Флурансу у лютому 1888 р., "майже щодня відбувалися наради послів Великої Британії, Австро-Угорщини та Італії в османській столиці" [35, с.31]. Царський уряд був дуже занепокоєний інформацією про спроби Австро-Угорщини залучити Османську імперію до Троїстого союзу за допомогою Великої Британії [36, с.21].

Можна погодитись з американським істориком В. Сімоном, що О. Бісмарк, надаючи чи навіть лише обіцяючи підтримку царському уряду в "східному питанні", водночас послаблював відповідні позиції лондонського кабінету, спонукаючи його таким чином активніше звертатись за підтримкою до Берліна [6, с.85]. Те, що "Велика Британія шукала підтримки Німеччини для того, щоб зупинити просування Росії на Сході" [37, с.536], у свою чергу, не могло не викликати занепокоєння Петербурга.

Незважаючи на те, що "залізного канцлеру" ще певний час вдавалося успішно демонструвати підтримку альянсам, які мали цілком протилежні завдання, все актуальнішим ставало питання чи впораються з цим завданням наступники О. Бісмарка і чи будуть вони зберігати цю систему противаг у європейській політиці створену ним задля ізоляції Франції.

Досить суттєво впливало на зміни у міжнародних відносинах кін. 1880-х – поч. 1890-х рр. стрімке посилення впливу Німеччини на Близькому Сході. Якщо у 1878 р. О. Бісмарк міг цілком щиро заявити, що "східне питання" не варте кісток одного померанського гренадера, то вже з сер. 80-х рр. XIX ст. Берлін активізував своє проникнення до Османській імперії. За таких умов Німеччині все важче було позиціонувати себе як незацікавлену в східних справах державу й, зважаючи на це, використовувати відповідні суперечності інших європейських кабінетів. Навіть О. Бісмарк, будучи змушеним рахуватися з інтересами німецької військової промисловості, зацікавленої у пошуку нових ринків збуту, надіслав у 1885 р. до Османської імперії групу військових радників на чолі з генералом К. фон дер Гольцем [38, арк.8].

Отже, головному організатору мережі міжнародних альянсів О. Бісмарку вдалося у 1887 р. створити німецько-російський союз, обіцяючи Петербургу дипломатичну підтримку у вирішенні на його користь проблеми Чорноморських проток та болгарського питання, а також в тому ж році посприяти формуванню британсько-італійсько-австро-угорської Середземноморської антанти, яка мала своїм завданням, навпаки, чинити опір експансії Росії в напрямку Босфора та Дарданелл. Таким чином, "залізний канцлер", використовуючи суперечності в інтересах великих держав, тримав їх в орбіті німецької політики. Вони, в свою чергу, гостро відчували потребу в підтримці Берліна у боротьбі одна з одною й тому змушені були обмежувати свою співпрацю з головним німецьким супротивником – Францією. Крім того, стимулюючи протистояння наддержав у "східному питанні", німецький канцлер відволікав їхню увагу та ресурси від західноєвропейських справ й, в першу чергу, німецько-французьких взаємин. Проте така хитка конструкція міждержавних відносин 70-х – 80-х рр. XIX ст. трималася багато в чому завдяки особистому дипломатичному хисту та впливу О. Бісмарка, а також була можливою, зважаючи на відсутність тривалий час у Німеччини власних амбіцій на Сході.

Література

1. **Машевський О. П.** Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) / О. П. Машевський – К.: "АКВІЛОН-ПЛЮС", 2010. – 792 с.
2. **Золотухин М. Ю.** Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885–1888) / М. Ю. Золотухин. – М.: Наука, 1993. – 320 с.
3. **Хевролина В. М.**, Проливы во внешней политике России в 80–90-е гг. XIX в. / В. М. Хевролина, Е. А. Чиркова // Черноморские проливы и Россия. – М.: Международные отношения, 1999. – С.223–253.
4. **Ерусалимский А.** Бисмарк как дипломат / А. Ерусалимский. – М.: ОГИЗ, 1940. – 52 с.
5. **Falkenstein H. T.** Bismarck und die Kriegsgefahr des Jahres 1887 / H. T. Falkenstein. – Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1924. – 155 S.
6. **Simon W. M.** Germany in the age of Bismarck / W. M. Simon. – L.: Allen and Unwin, 1968. – 246 p.
7. **Дегоев В. В.** Внешняя политика России и международные системы / В. В. Дегоев. – М.: РОССПЭН, 2004. – 496 с.
8. **Записка** П. А. Сабурова. – Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 1047, оп. 1, д. 309.
9. **Покровский М. Н.** Предисловие // Русско-германские отношения. Секретные документы. – М.: Изд. Централхива РСФСР, 1922. – С.5–9.
10. **Bernhard – Bismarck.** St. Petersburg, den 30 Dezember 1887 // G.P. – В.5. – №1061.
11. **История** внешней политики России. Вторая половина XIX века. – М.: Международные отношения, 1997. – 384 с.
12. **Aufzeichnung H.** Bismarck. Berlin, den 6 Januar 1887 // G.P. – В.5. – №1062.
13. **Erster** Entwurf zu einem deutsch-russischen Abkommen, den 10

Januar 1887 // G.P. – В.5. – №1063. 14. **История** дипломатии. – М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1963. – Т. II. 15. **Гончар Б. М.** Антанта середземноморська 1887 / Б. М. Гончар // Українська дипломатична енциклопедія. – К., 2004. – Т. I. – 2004. – С.67–68. 16. **Bismarck – Hatzfeldt.** Berlin, den 3 Februar 1887 // Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. – Berlin, 1922–1927. (Далі – G.P.). – В.4. – №883. 17. **Memorandum** on the Anglo-Italian and Anglo-Austrian Agreements of 1887 // British Documents on the Origins of the War, 1898–1914. (Далі – B.D.). – L.: Printed and Published by His Majesty's Stationery Office, 1926–1938. – Vol.VIII. – 1938. – №1. 18. **Memorandum** für Königin Victoria von England. 23 Februar 1887 // G.P. – В.4. – №894. 19. **Общий** обзор деятельности МИД в царствование императора Александра III // Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф.151, оп.482, д.5317. 20. **Károlyi** – Solisbury. 24 mars 1887; Solisbury – Károlyi. 24 mars 1887 // B.D. – Vol.III. – № 1. 21. **Schweinitz** – Bismarck. St. Petersburg, 30 April 1887 // G.P. – В.5. – №1074. 22. **Шувалов П. А.** . Краткое изложения моего первого разговора с князем Бисмарком по поводу тайного соглашения. 29 апреля/11 мая 1887 г. / П. А. Шувалов // Русско-германские отношения. Секретные документы. – М.: Изд. Центрархива РСФР, 1922. – 211 с. 23. **"Перестраховочный"** договор между Россией и Германией. 6 (18) июня 1887 г. // Сборник договоров России с другими государствами. – М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1952. – 463 с. 24. **Malet** – Solsbury. Berlin, October 25, 1887 // B.D. – Vol.VIII. – №2 (f). – Annex 1. 25. **Самчук В. Л.** Болгарське питання у політиці Союзу трьох імператорів / В. Л. Самчук. – Рівне: Рівненський будинок науки і техніки, 1999. – 50 с. 26. **Н. Bismarck** – Monts. Berlin, den 4 November 1887 // G.P. – В.4. – №921. 27. **Aufzeichnung Н.** Bismarck. Berlin, den 20 Oktober 1887 // G.P. – В.4. – №918. – Anlage I. 28. **Malet** – Solsbury. Berlin, October 25, 1887 // B.D. – Vol.VIII. – №2 (f). – Annex II. 29. **Memorandum** on a Secret Agreement... in December 1887 regard to Turkish Affairs // B.D. – Vol.VIII. – №2 (e, f). 30. **Пешков** – Милютин. 31 августа 1887 г. // Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 450, оп.1, д.911. 31. **Пешков** – Милютин. 1 сентября 1887 г. // РГВИА, ф.450, оп.1, д.911. 32. **Гирс** – Хитрово. 23/11 февраля 1888 г. // Авантюры русского царизма в Болгарии. Сб. документов. – М.: Соцгиз, 1935. – №85. 33. **Хитрово** – Зиновьев. 27/15 декабря 1887 г. // Авантюры русского царизма в Болгарии. Сб. документов. – М.: Соцгиз, 1935. – №86. 34. **Хальгартен Г. Х.** Империализм до 1914 года / Г. Х. Хальгартен. – М.: Изд. иностр. лит-ры, 1961. – 695 с. 35. **Montebello** – Flourens. Péra, 8 février 1888 // Documents diplomatiques français (1871–1914) (Далі – D.D.F.). – P., 1929–1954. – Série 1. – Т.VII. – №33. 36. **Waddington** – Flourens. Londres, 3 février 1888 // D.D.F. – Série 1. – Т.VII. – №22. 37. **Spuller** – Waddington. Paris, 9 novembre 1889 // D.D.F. – Série 1. – Т.VII. – №497. 38. **Штаб** верховного главнокомандующего. Управление

генерал-квартимейстера. Обзор состояния турецкой армии. Декабрь 1914 // РГВИА, ф.2003, оп.1, д.1867.

Машевский О. П. Международные союзы во внешней политике Германии в конце 1880-х гг.

В статье проанализированы дипломатические усилия немецкого канцлера О. Бисмарка по созданию британско-итало-австро-венгерской Средиземноморской антанты 1887 г. и подписанию российско-немецкого договора 1887 г.

Ключевые слова: международные отношения, Средиземноморская антанта, российско-немецкий договор, Германия, О. Бисмарк.

Машевський О. П. Міжнародні союзи в зовнішній політиці Німеччини в кінці 1880-х рр.

У статті проаналізовано дипломатичні зусилля німецького канцлера О. Бісмарка по створенню британсько-італійсько-австро-угорської Середземноморської антанти 1887 р. та укладанню російсько-німецької угоди 1887 р.

Ключові слова: міжнародні відносини, Середземноморська антанта, російсько-німецька угода, Німеччина, О. Бісмарк.

Mashevskiy O. P. International Alliances in German Foreign Policy in the late 1880`s.

This article analyzes the diplomatic efforts of German Chancellor O. von Bismarck to establish British–Italian–Austrian–Hungarian Mediterranean Entente in 1887 and to conclude the Russo-German treaty of 1887.

Keywords: international relations, Mediterranean Entente, Russo-German treaty, Germany, O. von Bismarck.

УДК 929:94(410)Ливингстон

Д. М. Писаний

**РАБСТВО И РАБОТОРГОВЛЯ ГЛАЗАМИ ДАВИДА
ЛИВИНГСТОНА: АБОЛИЦИОНИСТСКИЙ ПОДВИГ
ИССЛЕДОВАТЕЛЯ И ПРОБЛЕМА БУДУЩЕГО АФРИКИ**

Я всегда питаю
искреннюю благодарность
судьбе за то, что не был
рождён в стране рабов.

Давид Ливингстон

Бурные социально-политические потрясения, охватившие государства Магриба, побуждают исследователей к поиску их причин, а также прогнозированию возможного развития ситуации в дальнейшем. Указанные обстоятельства, в свою очередь, активизируют интерес к изучению различных аспектов прошлого Чёрного континента, ведь именно в нём зачастую кроются тайные и явные подоплёки нынешних социальных конфликтов.

Одной из важнейших страниц африканской истории является эпоха рабства и трансатлантической работорговли Нового времени (XV-XIX вв.). Эта страница, написанная чернилами из народных слёз и крови чудовищным языком огня и меча, свинца и батога, до сих пор отзывается болью в народной памяти. Трагизм ситуации усиливается тем, что рабство и работорговля уверенно шествуют по миру и ныне, собирая свою кровавую жатву. В этих условиях огромное значение приобретает исследование исторического опыта борьбы с рабством и работорговлей. Особого внимания заслуживает вклад выдающихся личностей прошлых эпох, видное место среди которых принадлежит Давиду Ливингстону (1813-1873) – миссионеру, врачу, исследователю, который сделал на Черном континенте ряд выдающихся открытий.

Творчество Ливингстона вот уже много десятилетий привлекает внимание зарубежных и отечественных исследователей [1–3]. Но в этих книгах, статьях и очерках взгляды его на работорговлю подробно не рассматривались. И это неудивительно. Ведь книги выдающегося англичанина представляют потенциальный интерес прежде всего для географов и литературоведов. А между тем его работы могут рассматриваться как очень ценные исторические источники, которые дают весьма чёткое представление об экономических и политических процессах, происходивших в Африке в последней трети XIX в.

Сказанное выше свидетельствует об актуальности исследуемой нами проблемы.

В настоящей статье мы проанализируем приведённый Ливингстоном фактический материал, его субъективные взгляды на рабство и работорговлю, вклад исследователя в борьбу с этими явлениями, а также сопоставим данный им прогноз с картинами последующей африканской действительности.

Ливингстон прожил в Африке в общей сложности свыше 30 лет. Его "африканская Одиссея" состоит из трёх больших путешествий, о каждом из которых он написал по книге. Но прежде чем перейти к анализу первоисточников, отметим следующее.

Период 1808-1890 гг. называют периодом скрытой, или контрабандной, работорговли. После её отмены в Англии и США началось международное преследование этого в прошлом законного вида предпринимательской деятельности. Во главе этой кампании было британское правительство. Тем не менее, в течение следующих 50 лет, по данным источников, масштабы торговли невольниками не только не сократились, но даже выросли. Объясняется это просто: спрос на рабский труд по-прежнему существовал. К моменту первого приезда Ливингстона в Африку мощными оплотами этого позорного института оставались США, ряд стран Латинской Америки, а также португальские владения в Африке.

Основными "актёрами африканского театра" работорговли были: буры (Южная Африка), арабы (Восточная Африка), португальцы (Западная Африка), а также их "партнёры" из числа местного населения. Каков же был облик рабства на Черном континенте? Прежде всего, рассмотрим охарактеризованные Ливингстоном *источники рабства*. Везде, где были посеяны семена раздора, алчности и нужды, рабство дало пышные всходы. Большинство невольников по-прежнему приобреталось насильственным путём.

Так, буры добывали себе рабов "во время набегов на соседние племена" [4]. Но часто действовали они ещё более коварно. Ливингстон писал, что у бурских колонистов существует необходимость в похищении "маленьких детей, которые скоро забыли бы и родителей, и родной свой язык" [4].

Как и прежде, мощными источниками рабства служили межплеменные войны, а также внутривременные усобицы. В последние неустанно вмешиваются работорговцы: "Принимая участие в политических делах каждого племени и становясь всегда на сторону сильных, они получают в виде вознаграждения известное число пленников, забранных у более слабой стороны"[4].

Отряды "охотников за головами" предпочитали работать в районах, жители которых не знали огнестрельного оружия. Последнее обеспечивало не только техническое превосходство, но и ошеломляющий психологический эффект: "Власть принадлежит тому, у кого есть порох. Стрелки из луков не могут противостоять мушкетам" [5, с.365-366]. Не рисковали они посягать и на племена, в арсенале которых

имелись отравленные стрелы [5, с.75]. Они нападали на слабых и беззащитных, прибегая к самым разнообразным ухищрениям. Так, излюбленным приемом было создание эффекта внезапности с целью вызвать у несчастных жертв панику. Захватчики "выбирают... время года, когда трава... такая сухая, что легко загорается". Если "деревня стоит среди такого поля..., враг зажигает полосу длиной в одну или две мили, бегая вдоль нее с пучками горящей соломы в руках, подкладывая то тут, то там легко воспламеняющиеся материалы, причем ветер дует в сторону обреченной деревни... Длинная линия огня с языками пламени и густыми массами черного дыма поднимается в воздух футов на тридцать, и клочья обугленной травы падают градом... Когда мы однажды на некотором расстоянии увидели подобную сцену..., нам не трудно было понять тайну силы работорговцев" [5, с.406]. В этом случае "племя, на которое они нападают, так же беспомощно, как беспомощно деревянное судно... по сравнению с окованным в железо пароходом" [5, с.405-406].

Часто бандиты играли на доверчивости туземцев. Они просили разрешения погостить, а "через несколько дней набрасывались на них и уводили много людей в рабство". Особенно славились подобной подлостью племени аджава. Они объявляли, что хотят жить в другом племени "в качестве подданных. Их охотно принимали, как гостей". Они могли выжидать удобного случая несколько месяцев, а затем устраивали провокации, например, "начинали воровать на полях. В результате возникали ссоры; а так как у аджава имелось огнестрельное оружие, то хозяевам приходилось плохо" [5, с.386].

Ливингстон отмечал, что там, "где не существовало работорговли, войны вообще возникали редко" [4]. Следовательно, именно работорговля была "зловещим локомотивом" туземных войн и племенных усобиц.

Но ряд племён умудрялся получать от работорговли доход, "не выходя из дома". Они взымали *дань рабами*. Впервые Ливингстон столкнулся с этой практикой в Южной Африке. Когда его экспедиция проходила через владения Нджамби, последний потребовал, чтобы ему дали "раба или быка, ружьё..., а в случае нашего отказа он объявил о своём намерении препятствовать нашему дальнейшему пути" [4]. Этот конфликт удалось мирно разрешить, но проводник с иронией сказал: "У меня (Ливингстона – Д. П.) так часто будут требовать рабов, что я дойду до берега без единого человека" [4].

Объяснялась эта ситуация просто. Местные жители не встречали других чужеземцев, кроме работорговцев. А последние "всегда находились в большой зависимости от благосклонного отношения к ним вождей, через земли которых они проходили: если бы вожди предоставили беглым рабам убежище, то от торговцев в любой момент могли бы убежать все их рабы... Поэтому, чтобы обеспечить себе содействие вождей, торговцы принуждены заискивать перед ними" [4].

Но купля-продажа невольников с не меньшим успехом проходила и в мирное время. Так, многие племенные *вожди продавали своих подданных*. "Как правило, товар для этой торговли составляют низшие слои населения и преступники... Внезапно исчезают иногда сироты, не имеющие друзей, и никто не интересуется, что с ними случилось". Туземные вожди либо указывают работорговцам, кого можно похитить (что и делается ночью), либо придумывают "законные поводы" для порабощения соплеменников. Так, в деревне вождя Кавава "один бедный туземец вместе с женой обвинялись в том, что они околдовали умершего человека. Жена красноречиво защищалась, но это было бесполезно, потому что вожди прибегают к такого рода обвинениям для того, чтобы было кого продавать в рабство" [4]. В племени ба-ротсе "одна красивая женщина была отдана старшиной в рабство каким-то мамбарийским работорговцам из Бенгалии за то, что отказалась выйти замуж за человека, который ей не нравился" [5, с.453-454]. Во владениях Шинте, чтобы попасть в неволю, достаточно было близко подойти к водоноске вождя. "Это считалось бы большим преступлением, потому что... близость (другого человека. – Д.П.) может оказать вредное действие на воду, которую будет пить вождь... Самые ничтожные проступки такого рода используются в качестве предлога для того, чтобы продавать таких людей или их детей работорговцам" [4].

Но в этом преступном бизнесе вожди вовсе не были монополистами. "*Часть племени, побуждаемая жаждой наживы, начинает красть и продавать своих соплеменников*. Этим зло не ограничивается. Начинается междоусобная борьба. Более слабая часть племени изгоняется, делается бродячей и так разлагается, что живет грабежом и продажей своих пленников и даже друг друга без зазрения совести" (здесь и далее курсив мой. – Д.П.) [5, с.98].

Исследователь наблюдал и то, как "свободные чернокожие добровольно становятся рабами, для чего совершают простую, но многозначительную церемонию, состоящую в том, что они ломают копье в присутствии будущего хозяина... Умный и энергичный молодой парень по имени Чибанти... продался в рабство... майору Сикарду, который был известен как исключительно добрый хозяин". На полученные за своё будущее порабощение товары юноша приобрёл... рабов, которых "было достаточно для того, чтобы составить команду большого каноэ. Через некоторое время хозяин стал поручать ему перевозку слоновой кости в Келимане и давал ему ткань для найма матросов в этих путешествиях. Он брал, конечно, своих собственных рабов, и дела его шли блестяще" [5, с.36-37]. Подобные случаи свидетельствуют, что вследствие работорговли люди теряли уверенность в завтрашнем дне и предпочитали стабильность в рабстве, чем непредсказуемую вольную жизнь.

Формально Португалия боролась против работорговли, но на деле в её африканских колониях процветала коррупция, многочисленные

факты которой и наблюдал исследователь. "Все, от губернатора до высланного солдата, являются заядлыми работорговцами" [5, с.192]. Более того, всё это происходило "на глазах... самого генерал-губернатора... как раз в то время, когда его превосходительство занимал английских офицеров разговорами о вреде невольничества" [5, с.364-365]. Интересен следующий пример. Сестра арестованного работорговца Мариано "пришла к губернатору и спросила его напрямик, в присутствии нескольких джентльменов, сколько надо ему заплатить за освобождение ее брата. Конечно, губернатор был возмущен такой смелостью и отчитал женщину; однако, как это ни странно, через несколько дней Поль бежал и вернулся на свой остров, где его больше и не беспокоили" [5, с. 110].

Власть португальских чиновников на этих землях была слабой и в материальном, и в моральном отношениях. Поэтому помимо потворства торговле людьми им порой приходилось откровенно заискивать перед работорговцами. Когда один из них, Бонга "взял в плен капитана португальской армии и заставил его толочь кукурузу в деревянной ступе, это оскорбление осталось совершенно безнаказанным. Позднее лиссабонское правительство присвоило Бонге почетное звание капитана, надеясь, задобрив его, заставить признать свою власть" [5, с. 33].

Способы эксплуатации рабов были чрезвычайно разнообразными.

Значительная часть африканских невольников, по-прежнему, шла "на экспорт", ибо всё ещё имелся значительный спрос на их рабочую силу "на Кубе и в других местах" [5, с.315]. Среди последних исследователь выделил французский о-в Бурбон: "Наполеон III думал восполнить недостаток рабочей силы... вербовкой свободных эмигрантов из Африки". Но политика императора "выливалась в достойную проклятия работорговлю, которая еще усугублялась тем, что опиралась на могущественное, энергичное правительство... Мы видели... целые каноэ... с закованными в цепи "свободными эмигрантами"... Комендант Тете с усмешкой заметил: "Теперь, когда мы находимся под защитой французского флага, вы (англичане. – Д. П.) больше не можете вмешиваться в наши дела"" [5, с.451].

Одной из основных "точек приложения" рабского труда в самой Африке было *сельское хозяйство*. Так, во владениях буров, как рабы, так и "племена, которые всё ещё удерживают видимость независимости, вынуждены бесплатно выполнять для буров все полевые работы, удобрять почву, полоть, жать, строить плотины и каналы" [4].

В значительной степени из рабов комплектовалась и *домашняя прислуга*. Её положение было, несомненно, намного легче. Показателен такой пример. У одного сеньора невольники отвечали за свадебные приготовления. Во время самой процессии рабы-мужчины несли жениха и невесту в гамаках (как принято в тех местах) и салютовали из мушкетов [5, с.113]. Ливингстон упоминал неоднократно, что таким рабам разрешали носить огнестрельное оружие. Следовательно, хозяева

были уверены, что оно не будет применено против них. Такой "кредит взаимного доверия" мог быть обусловлен лишь гуманным отношением части рабовладельцев к своим "говорящим орудиям".

Более того, многие хозяева использовали их в качестве *торговых агентов*, посылая иногда на большие расстояния. "Офицеры и купцы посылают отряды невольников, возглавляемые преданными им людьми, на охоту за слонами и для покупки слоновой кости" [5, с.37].

В отдельных случаях рабам доверяли не только товары и деньги, но и *доставку важных документов* [5, с.37]. В некоторых местах они обслуживали *речные переправы* [5, с.207]. Ливингстону стало известно, что в прошлом в районе Тете "промывка золота осуществлялась торговцами с помощью сотен рабов, и *добыча золота* была значительна" [5, с.40]. Но у раба могла быть и более необычная профессия. В начале путешествия Ливингстона по Замбези *лоцманом* на пароходе одно время также был невольник из местного населения. Звали его Джон Сиссорс [5, с.24].

Исследователю неоднократно приходилось наблюдать отвратительный феномен, который принял массовый характер. Рабы различных дельцов сами захватывали рабов и торговали ими. Так, у п. Зумбо "мы встретили две большие торговые партии невольников из Тете... Они вели для обмена на слоновую кость большое количество женщин манганджа, которым были надеты на шею веревки; все они были привязаны к одному большому канату" [5, с.268]. В ряде случаев их принадлежность этих "охотников за головами" к рабскому состоянию выдавало клеймо [5, с.18]. Подобная технология применяется и в современной торговле людьми (правда, на смену насилия пришел обман). Ныне в литературе это явление называется "*вторая волна*". [6, с.64; 7, с.21].

Вышеизложенное позволяет пролить свет на *обращение с рабами*. Как видим, в ряде случаев оно было гуманным, а положение рабов – хорошим. Действительно, "туземные почтальоны и паромщики" резко контрастируют с образом чернокожего раба, сложившемся в обыденном сознании.

Институт же рабства у самих африканских племён зачастую был *патриархальным*. Так, зулусы, проявляющие большую жестокость при захвате невольников, тем не менее, обращались с ними сносно. "...Невольник, захваченный племенем при набеге, начинает сразу пользоваться привилегиями сына этого племени; так его и называют. Он относится к своим новым хозяину и хозяйке с уважением, как к родителям. Он не только является почти равным своему хозяину, но может безнаказанно уйти от последнего... куда угодно в пределах данного княжества". Более того, со временем раб может значительно улучшить свой фактический статус: "... Его положение... не является рабством в чистом виде, ибо, благодаря старанию и прилежанию, он сам может стать хозяином и даже более богатым и могущественным, чем тот,

кто взял его в плен" [5, с.209]. Как правило, зулусы "не выдают сбежавшего невольника даже его хозяину" [5, с.24].

Но панораму африканского рабства и работорговли непозволительно разглядывать "сквозь розовые очки". Нередко как европейские колонисты, так и туземцы проявляли настоящие *изуверства*. В своих книгах Ливингстон приводит леденящие душу факты.

Упомянутый выше работорговец Мариано наводил страх и ужас на целые районы. Излюбленным же средством устрашения было "закалывание пленных собственными руками. Говорят, что однажды он убил таким образом 40 несчастных, выстроенных перед ним в ряд" [5, с.18].

С подобной бесчеловечностью играли с людскими жизнями и чиновники. Так, Хосе Педро, начальник Зумбо, желая проверить судосходность порогов Кебрабаса, "привязал двух невольников к каноэ и пустил каноэ из Чикоа на Кебрабасу. Поскольку ни рабов, ни каноэ никто больше никогда не видел, его превосходительство решил, что Кебрабаса недоступна для навигации" [5, с.137].

Цинизм работорговцев не знал границ. Метис по имени Секваша с отрядом вооружённых рабов прибыл в деревню якобы с мирными целями. Вождь Мпангуэ устроил по этому случаю настоящий пир. В разгар веселья Секваша "попросил... разрешения для своих людей пострелять для забавы из ружей. Не подозревая никакого предательства и стремясь услышать звуки выстрелов, Мпангуэ немедленно дал это разрешение. Невольники поднялись и всадили залп в веселую группу доверчивых зрителей. Вождь и двадцать человек его подданных были убиты... Дети и молодые женщины были захвачены и обращены в рабство, а деревня разграблена" [5, с.160].

Если не получалось захватить всех жителей селения, остальных несчастных либо убивали, либо оставляли без средств к существованию, обрекая на медленную мучительную смерть от голода. Так, при набеге на другую деревню Секваша "унес все пищевые продукты... Его рабы разбили все кувшины для воды и жернова для помола муки" [5, с.162]. В долине р. Шире в 1863 г. почти "все население долины было угнано Мариано... Повсюду – мертвые тела и трупный запах... Возле некоторых хижин, как призраки, ползали мальчики и девочки с тусклыми, безжизненными глазами. Еще несколько тяжелых голодных дней – и они тоже умрут" [5, с.347].

Человеческая жизнь в районах "промысла" работорговцев стремительно обесценивалась. Однажды члены экспедиции "увидели у дерева мертвую женщину, закованную в цепи и привязанную за шею к стволу. Местный житель рассказал: эта женщина уже не могла поспевать за остальными рабами, но владелец не хотел оставлять ее, так как, отдохнув, она набралась бы сил и тогда, возможно, досталась бы другому работорговцу, его конкуренту"[8, с.55]. Подобные картины встречались нередко.

Причины такого различия в положении рабов, по Ливингстону, следующие: "Африканский хозяин не требует ни точности, ни быстроты, ни напряжения, как это делает европейский. В Европе трудностью является недостаток времени; в Африке – незнание, на что его употребить". Вот почему "рабство среди туземцев не является таким отвратительным, каким оно всегда бывает, если рабовладельцы – европейцы" [5, с.210].

Много раз наблюдая страшные картины работорговли, Ливингстон уделил внимание и анализу её *последствий*. Прежде всего, путешественника поражала её масштабность, которой он не мог найти аналога в истории. Даже "уничтожение человеческих жизней в средние века, – как бы оно ни было велико, все же составляет небольшую часть опустошения по сравнению с тем, которые причиняются торговлей рабами" [5, с.353].

Действительно, охота на людей приводила к уничтожению целых деревень. Тысячи человек становились беженцами. По данным исследователя, только из района оз. Ньяса для продажи за моря ежегодно доставлялось 19 тыс. невольников. "Но никак нельзя считать, что этой цифрой... исчерпываются все жертвы. Те, которых вывозят из страны, являются лишь очень маленькой частью страдальцев. Кроме тех, которые действительно взяты в плен, насчитываются тысячи убитых или умерших от ран и от голода... Тысячи погибают в междоусобной войне... в результате погони за наживой, которая стимулируется покупателями невольников" [5, с.315].

Работорговля была серьёзнейшим препятствием для развития хозяйства и экономического прогресса. В частности, далеко не всегда заканчивались успешно торговые экспедиции, доверенные рабам. Так, невольники коменданта Сены обменяли "1000 мушкетов и большое количество пороха" на слоновую кость, страусовые перья, 1000 овец и коз, а также 30 коров. Но на обратном пути пропала большая часть товара. Страусовые перья сгорели при пожаре, крупный рогатый скот погиб от укусов мухи цеце. "600 коз и овец были съедены, – потому ли, что они хромали или потому, что их погонщики были голодны. Комендант, страдавший приступом лихорадки, не мог подсчитать свои убытки, но намеревался посадить в тюрьму невольников, которые, как обычно, больше думали о своем удобстве, чем о прибылях хозяина". Ливингстон подытожил: "Несомненно, рабский труд обходится очень дорого: англичанин с двумя фургонами и десятью людьми мог совершить более выгодное путешествие..., чем эти сотни невольников" [5, с.271].

Таким же нерентабельным был рабский труд при добыче угля. "Согласно сведениям, полученным от офицера, который заведовал этой простой рудничной операцией (доставка угля из рудника на пароход. – Д. П.), уголь обходился в фунт стерлингов за тонну, т. е. вдвое больше,

чем в Англии при свободном труде... Наибольший расход при его добыче составляло пропитание невольников" [5, с.272].

Даже в сельском хозяйстве португальских колоний рабы использовали самые примитивные орудия. "В окрестностях Тете земля обрабатывается исключительно невольницами. На западном берегу применяется мотыга с двумя остриями. Здесь маленькие мотыги можно увидеть как в руках женщин, так и мужчин... плуг совершенно неизвестен" [5, с.388].

Подобная ситуация – следствие не только "невежества" рабов, но и нежелания господ вводить какие-то новшества и осваивать перспективные отрасли хозяйства. "Губернатор... откровенно сказал нам, что здешние португальцы – жалкие подонки общества, совершенно опустившиеся из-за пьянства и лишённые какой бы то ни было предприимчивости. Если бы у нескольких крупных рабовладельцев оставалось сколь-нибудь энергии, они могли бы послать каждый 50 или 100 невольников в Кап, на остров Маврикия и в Англию, чтобы те научились там производству сахара и различным ремеслам. Затем можно было бы выделывать здесь собственную ткань из хлопка, выращенного на месте, а также варить собственный сахар, вместо того, чтобы привозить его из-за границы" [5, с.107]. Как отмечал исследователь, "их вождения не выходили за пределы черной "слоновой кости", как здесь называют рабов, слоновых клыков и небольшого количества золотого песка" [5, с.54-55].

Но Ливингстон этим не ограничился. Проанализировал он и *влияние работорговли на сознание людей*. Какие же "новшества" привнесла торговля людьми в африканский менталитет?

У африканцев (равно как и у европейцев) работорговля порождала жестокость и озлобленность. "Повсюду, где существует торговля невольниками, люди нечестны и невежливы, и эта торговля неизменно оставляет на своем пути злобу и проклятия" [5, с. 303].

Чудовищные злодеяния колонистов порождали специфический "*образ врага*". Невольники, перед которыми открываются неведомые земли, смотрят на них "с замиранием сердца, так как все считают, что их везут к белым, которые сначала их откормят, а затем съедят" [5, с.399-400].

Ливингстону приходилось наблюдать, как у племён, впервые столкнувшихся с ужасами работорговли, была парализована не только творческая активность, но и воля к элементарной конструктивной деятельности. Зачем восстанавливать дома, которые опять разрушат разбойники? Зачем засеивать поля, если вскоре может наступить неволя или смерть? "Ужас перед продажей в рабство, видимо, совершенно лишил их присутствия духа. Те немногие несчастные, которые остались в живых до нашего прихода, находились как бы в летаргическом сне. Они почти не пытались возделывать что-нибудь, а это было особенно поразительно для людей, так преданных сельскому хозяйству, как они.

Невозможно было пробудить их от летаргии. Голод убил в них все силы. Они потеряли всю свою силу воли и на всякое наше предложение, которое бы им, несомненно, помогло, отвечали плачевным тоном: "нет, нет!", смотря на нас мутными, почти невидящими глазами" [5, с.352].

Как известно, судьбоносные события в истории народа отражаются в памятниках фольклора. У одного из племён "единственная легенда о посещении страны белыми людьми рассказывает, что некто Симоэнс поднялся до Саньяти у ущелья Кариба... Это был... грабительский налет" [5, с.191].

Еще древние греки отметили, что день рабства лишает половину человеческого естества. Африканские рабы также оказались подверженными различным порокам.

Самый "безобидный" изъяз рабов – это враньё. Так, на охоте хозяин спросил невольника, попал ли он в антилопу. Он промахнулся, но раб ответил: "Да, пуля попала ей прямо в сердце". Мотивировал он свою ложь следующим образом: "Он мне отец, и я думал, что ему будет неприятно, если я скажу, что он никогда не попадает" [5, с.245].

Многие невольники были склонны к воровству. Отставной лейтенант португальской армии, пославший рабов, чтобы снять пароход Ливингстона с мели "признался... откровенно, что все его люди – большие воры и что мы должны быть начеку и ничего не оставлять без присмотра. "Население нашей страны, – заметил он, – думает только о трех вещах: что им поесть и попить, сколько им можно иметь жен и о том, что бы им украсть у своих господ, если не о том, как их убить"" [5, с.323].

Даже доверенные слуги страдают алкоголизмом и расточительностью. "Когда невольников посылают в торговые экспедиции, они никогда не отказывают себе в пиве и во всем другом, что можно купить на товары их хозяев" [5, с.256]. Характерная черта рабского характера – это стремление унижить более слабого и заискивание перед сильным. Ранее упомянутые "паромщики" также исполняли свои обязанности в нетрезвом состоянии. Когда часть экспедиции была переправлена на другой берег, невольники стали требовать выпивки, а после отказа один стал угрожать ассистенту Ливингстона оружием. "Ружье было моментально выбито у него из рук, на его спину обрушился град ударов, и он невольно нырнул в реку. На берег он выбрался печальным и трезвым человеком, и все трое с быстротою молнии сменили свою нахальную важность на рабскую покорность" [5, с. 159].

Исследователя поражал раздор, царивший даже среди племён одной народности. Они помогали охотникам за головами переправлять захваченных невольников из соседних деревень (разумеется, не бесплатно). "Ничего не было более обескураживающего, чем поведение племен манганджа, которые обогащались за счет полного уничтожения своего народа" [5, с.320].

Но более возмутительно, на наш взгляд, следующее. Племена, промышляющие работорговлей (бабиза и аджава) "так пали в нравственном отношении, что за клык, который им понравится, продают своих собственных дочерей или своих молодых жен. Люди, принадлежащие к этим же самым племенам, но живущие оседло и никогда не занимавшиеся работорговлей, были бы потрясены просто при упоминании о таком преступлении" [5, с.449].

Столь же существенной "деформации" подвергалось сознание европейских работорговцев и рабовладельцев. Характеризуя бурское рабовладельческое хозяйство, исследователь констатировал: "Никто не может представить, как отрицательно действует система рабства на самих рабовладельцев, которые были бы не хуже других людей, если бы не этот странный дефект, мешающий им почувствовать, как низко и неблагородно не платить за оказанные услуги. Жить обманом для них становится таким же естественным делом, как жить по средствам – для всех остальных людей" [4].

Узнав о чудовищных преступлениях Мариано, Ливингстон был в недоумении. "Казалось бы, владельцы рабов должны были обращаться со своим человеческим движимым имуществом, как... с другими ценными животными; но, по-видимому, торговля рабами всегда порождает безрассудную жестокость, если не кровожадность" [5, с.18]. Следовательно, там, где насилие становится в порядке вещей, жестокость начинает вытеснять и хозяйскую рачительность, и элементарный здравый смысл.

О том, насколько черствеют душой торговцы "живым товаром", судить можно из другого примера. Старый работорговец, вежливый, щедрый, обходительный в общении с европейцами, считал своих жертв дикими зверьми. "Когда умерла его жена, он, чтобы притупить свое горе, сделал набег на племена... и взял много пленных. Несколько раз наживал он состояние, но каким-то образом умудрился растратить все во время короткого пребывания в Рио-де-Жанейро, где вел беспорядочную жизнь. "Деньги, которые человек наживает торговлей невольниками, – говорил он, – плохие деньги и скоро идут к чёрту" [5, с.47].

Как видим, в обыденном сознании эксплуататоров сильно укоренились расистские предрассудки. "В Анголе обычным обращением к ним является "о дьябло" (чёрт) или "бругу" (скотина). Вполне обычно слышать, как какой-нибудь джентльмен требует: "Эй, ты, чёрт, принеси огня". В Восточной Африке, говоря о рабах, употребляют слово "бичо" (животное). Там вы можете услышать фразу: "Скажи этому животному, чтобы он сделал то или это". Рабовладельцы не видят в рабах людей и говорят о них как о "собачьей" породе" [4]. Исследователь делал неутешительный вывод: "Если бы все потомство белых должно было покинуть страну, единственной памятью о них явились бы развалины нескольких каменных и земляных стен и это проклятое наследие –

работорговля: вера, что человек имеет право продавать своего брата – человека" [5, с.162].

Имя Ливингстона навеки вписано в историю благодаря его выдающимся открытиям. Проживая в Африке год за годом, изучая туземные языки и обычаи, популяризируя африканскую культуру, пускаясь во имя истины в опасные странствия, ежедневно рискуя здоровьем, а подчас – и жизнью, исследователь совершил подвиг. Но не меньшего уважения заслуживает его подвиг аболициониста. Много лет он поддерживал дружеские отношения со всеми, сохраняя нейтралитет. Что же побудило его начать борьбу против работорговли? Чаша терпения Ливингстона лопнула при известии, что работорговцы следуют в открытые им районы Африки, называясь... его детьми. Эти действия сводили на нет усилия экспедиции по распространению "христианства, торговли и цивилизации", а наглая клевета, к тому же, могла серьёзно подорвать международный престиж Британской империи. Исследователь решил разрубить этот "гордиев узел" португальских интриг. В середине марта 1861 г. им была освобождена первая партия африканских невольников. За тем последовали новые рейды. Несчастные африканцы недоумевали: "Другие связали нас и заставили голодать; вы разрезали веревки и приказали нам есть. Что вы за люди? Откуда вы?" [5, с.282] Всё свидетельствовало о том, что в этих краях от белых не ждали ничего хорошего. А как иначе? Ведь некоторые партии вели доверенные люди португальского губернатора. За несколько месяцев Ливингстон освободил от рабства свыше 200 людей.

Понимая, что это "капля в море", исследователь жаждал большего. Он разработал план пресечения работорговли на оз. Ньяса. Ливингстон рассуждал так: "Только прекратив поступление живого товара изнутри страны, мы можем пресечь торговлю невольниками на побережье... Можно было бы сделать всю торговлю невольниками в этом районе невыгодной, если бы завести небольшой пароход, который закупал бы слоновую кость на озере и на реке выше водопадов... Дело в том, что рабы только потому не съедают всей прибыли, что несут слоновую кость... Имея небольшое судно на озере, для подавления работорговли можно сделать больше, чем с помощью шести военных судов на океане. Разумные мероприятия, проводимые в небольшом масштабе внутри страны, потребовали бы лишь небольших расходов, и английская политика, по борьбе с работорговлей имела бы на востоке не меньшие шансы на успех, чем на западном побережье" [5, с.96-97].

Привести подобный план в действие удалось во владениях племён макололо, с которыми у Ливингстона были особенно дружеские отношения. Макололо, "руководствуясь данным им ранее советом, скупили всю слоновую кость в стране батока..., бенгельские торговцы находили невыгодным отправляться туда за невольниками. Они уверяли нас, что без слоновой кости работорговля себя не оправдывает. Таким

образом, был закрыт обширный рынок для торговцев невольниками" [Там же].

Во время своего последнего путешествия, в 1866 г., он в очередной раз оказался свидетелем арабской работорговли. На Занзибаре невольничий рынок действовал совершенно открыто. "Там было около трехсот рабов, выставленных на продажу; большинство из них доставлены из районов озера Ньяса и реки Шире... Взрослых, по-видимому, мучило чувство стыда, вызванное тем, что они выставлены для продажи, как скот. Покупатели проверяют зубы, поднимают одежду, чтобы осмотреть ноги, бросают свою палку, заставляя раба принести ее, чтобы проверить его расторопность" [8, с.18]. Особенно его поразил циничный расстрел арабами негров на рынке в селении Ньянгве (близ оз. Танганьика). Ливингстон послал сообщение об этом в Англию. Оно вызвало международный резонанс: султану Занзибара было послано требование об отмене работорговли [4].

Во время своих многолетних странствований исследователь неоднократно замечал, огромный скрытый потенциал Чёрного континента, реализации которого мешала работорговля. Ливингстон считал, что после её ликвидации и с усилением английского влияния возможно будет гармоничное развитие материка. Когда "прекратится работорговля, люди будут жить в безопасности и спокойно трудиться" [5, с.321]. В частности, "туземцы могут собственным трудом выращивать хлопок высшего качества. И если бы не работорговля..., этот свободный труд мог бы через несколько лет играть роль на мировом рынке" [5, с.283]. Ещё один "козырь в рукаве" Африки – это полезные ископаемые: "Обилие прекрасной железной руды при наличии... колоссальных угольных залежей позволяет предположить, что в будущем Африка будет играть важную роль в мировой экономике" [5, с.176]. Свободный труд, гораздо более продуктивный, чем рабский, будет мощным двигателем прогресса.

Органичным продолжением этой концепции Ливингстона служит её политическая составляющая. Констатируя, что главной особенностью африканской истории и современности являются "частые и опустошительные войны, и народ напрасно жаждет власти, которая позволила бы всем жить в мире и спокойствии. С этой точки зрения европейская колония рассматривалась бы туземцами, как благодеяние по сравнению с внутренней тропической Африкой. Вокруг нее охотно поселились бы тысячи трудолюбивых туземцев и стали бы мирно заниматься сельским хозяйством и торговлей, которые они так любят" [5, с.158]. Но европеец европею рознь. Критикуя португальский колониализм за бесхозяйственность и потворство рабству, Ливингстон в то же время идеализирует англичан. "Португальцы были первыми, начавшими заокеанскую торговлю рабами, и будут последними среди тех, кто ее оставил" [5, с.108]. "Португальская колония никогда не сможет процветать: ее используют как ссылку и все там должно делаться

на военный лад" [5, с.346]. "Мы глубоко сожалели, что поверили португальскому правительству, будто оно намерено улучшить положение африканской расы, так как во всяком другом месте мы оставили бы неизгладимый знак улучшения, затратив вдвое меньше средств и труда" [5, с.355].

Таким образом, чтобы нести африканским народам мир, свободу и просвещение, христианство, торговлю и цивилизацию, на Черном континенте нужна сильная и справедливая власть. Ливингстон был убеждён, что англичанам это бремя по силам, и Британская империя будет достойно его нести.

Таким образом, работы Ливингстона можно рассматривать как бесценные источники по истории африканского рабства и работорговли. В его книгах содержатся не только важнейшие фактические материалы, но и ценные теоретические обобщения. Называя рабство величайшим злом, осуждая с моральных позиций работорговлю, Ливингстон помимо этого приводил убедительные экономические и политические аргументы в пользу её немедленного искоренения. Беспощадно критикует он расистские предрассудки, а также позорную практику расовой дискриминации. Каждая страница его книг проникнута гуманизмом.

Описывая многочисленные примеры бесхозяйственности португальских колониальных властей, исследователь был глубоко убеждён, что англичане могли бы использовать потенциал Чёрного континента намного эффективнее. Как известно, эпитет "бард британского империализма" закрепился за Р. Киплингом. На наш взгляд, Ливингстона справедливо можно назвать "вагантом британского колониализма" (в том смысле, что он "идеализировал" грядущие картины британского владычества). Безусловно, деятельность Ливингстона способствовала усилению британского проникновения во внутренние районы Африки. Но возлагать на него ответственность за последующие злодеяния его соотечественников – "всё равно, что Фарадея винить в появлении электрического стула".

Ливингстон пророчил Африке большое будущее. Но до настоящего момента его прогноз пока не сбывся. К 1912 г. Британские владения в Африке уже простирались "от Кейптауна до Каира". Они охватывали площадь в 6,7 млн. км² (23 % территории материка) [9]. Для их жителей наступила эра колониального порабощения на своей собственной земле. И после краха мировой колониальной системы во второй половине XX в. на Чёрном континенте не воцарились мир и спокойствие (не говоря уже о процветании). Наоборот, в течение указанного периода Африку потрясли свыше 50 локальных конфликтов и более 180 государственных переворотов. Они унесли жизни минимум 5 млн. чел. И в настоящее время большая часть африканских государств относится к самым бедным на Земле. 650 млн. африканцев живут за чертой бедности, до 200 млн. – страдают от голода, свыше 160 млн. – безграмотны, 25 млн. – ВИЧ-инфицированы [10-14]. Значительная часть

колоссальных природных богатств материка по-прежнему присваивается иностранцами. Большинство африканских стран являются скорее объектами, чем полноправными субъектами международных отношений. Всё это – результат не только тяжелого наследия колониальной эпохи, но и следствие целого комплекса неразрешённых внутренних противоречий.

Проведённое исследование позволяет утверждать, что данная тема содержит потенциал для дальнейших разработок. Ведь в работах Давида Ливингстона содержится масса сведений о самых различных сторонах африканской истории, культуры, менталитета. Исследования такого плана способствуют налаживанию конструктивного диалога культур в столь многоликом современном мире.

Литература

1. **Давид Ливингстон** и его открытия в Южной Африке [Электронный ресурс] // Вокруг Света. –1861. – № 1. – Режим доступа: http://ru.wikisource.org/wiki/Давид_Ливингстон_и_его_открытия_в_Южной_Африке
2. **Бейкер Дж.** История географических открытий и исследований / Дж. Бейкер; пер. с англ., под ред. и с предисл. И. П. Магидовича. – М.: Изд-во иностр. лит., 1950. – 648 с.
3. **Вотте Г.** Давид Ливингстон: жизнь исследователя Африки / Г. Вотте; пер. с нем. М. К. Федоренко. – М.: Мысль, 1984. –272 с.
4. **Ливингстон Д.** Путешествия и исследования по Южной Африке [Электронный ресурс] / Давид Ливингстон. – Режим доступа: <http://www.outdoors.ru/book/dl/index.php>
5. **Ливингстон Д.** Путешествие по Замбези с 1858 по 1864 год / Д. Ливингстон, Ч. Ливингстон. – М.: Центрполиграф, 2001. – 462 с.
6. **Левченко Е. А.** Торговля женщинами: нарушение прав человека или добровольное рабство? / Е. А. Левченко // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 58–67.
7. **Маларек В.** Наташі: сучасна світова секс-торгівля / Віктор Маларек; пер. з англ. В. Морозова. – К.: [Б. в.], 2004. – 300 с.
8. **Ливингстон Д.** Последнее путешествие в Центральную Африку: дневники, которые он вёл в Центральной Африке с 1865 г. по день смерти / Давид Ливингстон; пер. с англ. В. К. Житомирского. – М.: Мысль, 1968. – 495 с.
9. **Лебедев И. А.** Британская империя [Электронный ресурс] / И. А. Лебедев. – Режим доступа: <http://cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/001/365.htm.mht>
10. **Сильва М. Ж. да.** Международно-правовые проблемы урегулирования конфликтов в странах Западной Африки [Электронный ресурс] /М. Ж. да Сильва. – Режим доступа: http://www.africana.ru/history/west_africa_conflikt.htm
11. **Плаут М.** Голод в Африке вызван системным кризисом [Электронный ресурс] / Мартин Плаут. – Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/business/newsid_4665000/4665798.stm.mht
12. **Общая характеристика Африки** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.public-relations-blog.info/geo.mht>
13. **ЮНЕСКО** обеспокоена уровнем грамотности в Южной Азии и Африке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// news.liga](http://news.liga)

net/news/N0854067.html.mht 14. **Осколкова О. Б.** СПИД в Африке: угроза демографическому развитию / О. Б. Осколкова // Народонаселение. – 2002. – № 2 – С. 90-99.

Писаний Д. М. Рабство и работорговля глазами Давида Ливингстона. Аболиционистский подвиг исследователя и проблема будущего Африки

Статья посвящена анализу сведений об африканском рабстве и работорговле в работах Давида Ливингстона. Автор характеризует вклад выдающегося англичанина в борьбу с этими явлениями. Прогноз исследователя на будущее для Черного континента сопоставлен с основными тенденциями последующего развития Африки.

Ключевые слова: Ливингстон, Африка, рабство, работорговля, аболиционизм.

Писаний Д. М. Рабство та работоргівля очима Девіда Лівінгстона. Аболіціоністський подвиг дослідника та проблема майбутнього Африки

Статтю присвячено аналізу відомостей про африканське рабство та работоргівлю в працях Девіда Лівінгстон. Автор характеризує внесок видатного англійця в боротьбу з цими явищами. Прогноз дослідника на майбутнє для Чорного континенту зіставлене з головними тенденціями подальшого розвитку Африки.

Ключові слова: Лівінгстон, Африка, рабство, работоргівля, аболіціонізм.

Pisanyi D. M. Slavery and Slave Trade with the eyes of David Livingstone. Abolitionist's exploit of researcher and the problem of the future of Africa

The article is devoted to the analysis of information about the Slavery and Slave Trade in David Livingstone's works. Author characterizes the role of the famous Englishmen in the struggle against these phenomenons. The Prognoses of researcher on the future of Black continent comparatives with the main tendentious of following development of the Africa.

Keywords: Livingstone, Africa, slavery, slave trade, abolitionism.

УДК 94 (420) «19»: 172.1.321:329.12:330.82

М. С. Скрипніченко

**БРИТАНСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТ.
В УЯВЛЕННІ СУЧАСНИКІВ**

Одним з найбільш поширених напрямків у політичній філософії Західної Європи є лібералізм. Він передбачав віру в ідеальний стан гармонії між державою і суспільством, заснований на обмеженні ролі першого і акцентований на свободах другого. Згідно даної ідеології, основною функцією держави є захист прав її громадян.

Зародившись ще в стародавньому світі, потужну, монументальну політичну спадщину якого важко переоцінити, ліберальні ідеї отримали своє нове життя, коли Європа увійшла в пору свого Відродження. Деякі дослідники вважають, що лібералізм в його сучасному розумінні виник саме в цей період і безпосередньо супроводжував розвиток ренесансних ідей. "Поняття рівності як особливій цінності є досягненням сучасності... У суспільних поглядах того періоду історії, що передував Новому часу, як, наприклад, поглядах Платона, Цицерона або Св. Августина, відводилося мало місця рівності як особливій цінності. Таким чином, тоді як можна спробувати дослідити витоки ліберального егалітаризму в єврейській, християнській або навіть ісламській теодицеях, так само як і у філософії Арістотеля, найважливіші джерела ліберального егалітаризму знаходяться в європейській думці Нового часу, під яким я маю на увазі післяреформаційний період", – пише британський дослідник Пол Джозеф Келлі [1, с.17].

Політична думка лібералізму Нового часу не лише запозичила у гуманістів ідею загальної рівності, але і відняла в церкви її непогрішність, а разом і у государів – претензії на божественне походження їхньої влади; ідеї індивідуалізму, які зрощувалися в епоху Просвітництва, природним чином влилися в хід еволюції ліберальної думки, додавши до нього соціальну аргументацію цивільних прав і свобод кожної окремо взятої людини. Філософія лібералізму періоду Нового часу знаходила гарячий відгук в революціонерів, вільнодумців (наприклад, у Великій Британії висловом "ультра-лібералізм" називали "принципи революції". – М. С.) [2, с.139].

У ХVІІІ ст. зрілі, актуальні і співзвучні духу часу переконання, які пропонував лібералізм, отримали величезну популярність і здійснювалися на практиці під час війни американських колоній за незалежність, а пізніше, але декілька невдало, – Великої французької революції, оскільки реалізація ліберальних принципів, що трактувалася завжди дуже широко, в те бурхливе століття надзвичайно залежала від обставин.

Представники лібералізму часто розходилися в поглядах щодо різноманітних питань. Американський філософ, дослідник політичної філософії та етики, автор "Теорії справедливості" Джон Бордлі Ролз (1921–2002) в своїй праці "Політичний лібералізм" писав, що упорядковане суспільство, до якого прагнули ліберали в одній зі своїх фундаментальних ідей, – це "...таке суспільство, в якому кожен приймає, і знає, що будь-яка інша людина приймає теж, одні й ті ж принципи справедливості" [3, с.35] що є за своєю суттю утопічною установкою, яка не пристосована для успішної реалізації. Схоже спірне питання сформулював британський політичний філософ Джон Грей (народ. у 1948 р.): чи "...може, як передбачали більшість класичних і сучасних лібералів, свобода стати звичайним станом людства, або, як вважаю я, наслідуючи Спінозі, вона приречена залишитися назавжди винятком у справах людських" [4, с.140].

Розквітом цієї глобальної західноєвропейської політичної ідеології вважається ХІХ ст., коли, під впливом урбанізації та індустрії, що все більш і більш прискорювалася в своєму розвитку, сформувався класичний лібералізм, що охоплював обмежений контроль з боку держави; проголошення свободи віросповідання, совісті, думки й інших свобод; незалежність економічної діяльності та її результатів. "...Лібералізм є тією політичною філософією, – або тією розгорнутою сім'єю політичних філософій, – в якій свобода визнається пріоритетом над іншими політичними благами і чеснотами... ліберали різняться за їхніми концепціями свободи" [4, с.140], – писав Дж. Грей.

Ліберальні уявлення про цивілізоване життя держави багато в чому перетинаються з ідеями позитивізму, наприклад, вірою в прогрес і об'єктивне осягання світу, оптимістичним баченням історичного майбутнього. Як і більшість позитивістів, класики-ліберали як базу для початкової аргументації вибрали твердий ґрунт матеріального світу, звідси приземленість, а в крайніх формах – і утилітарність.

Слово "лібералізм", що відображує поняття про відповідну політичну ідеологію, виникло і стало уживатися саме в Англії – країні, де ліберальні традиції в уявленнях людей міцно переплелися з головними характеристиками вікторіанської епохи.

Остання третина ХІХ ст. відмічена у Великій Британії великою різноманітністю публіцистичних робіт, в яких обговорювалися актуальні проблеми лібералізму, його історичний сенс, зміст цього поняття.

На той час в своїй еволюції ідей британський лібералізм зазнав змін, однією з яких, наприклад, було поступове зникнення відмінностей між лібералізмом і консерватизмом. Згідно з англійським політиком лордом Робертом Монтегю (1825–1902), який наводив навіть точну дату даної події, межа між партіями консерваторів і лібералів почала стиратися після реформ Бенджаміна Дізраелі в 1867 р.: саме тоді, на його думку, "консерватизм і лібералізм перестали бути чимось більшим, аніж їхні назви" [2, с.103]. Проте, оцінюючи даний кризисний період,

стосовно кінця 1860-х рр. можна говорити лише про тимчасовий спад, який переживала ліберальна партія Великої Британії, а не сама ідеологія, філософія лібералізму.

Принципові відмінності між ліберальним, тобто атеїстичним, і релігійним баченням ідеалу суспільства у Великій Британії виявлялися головним чином у конфлікті англіканської і католицької церков.

У своїй роботі "Останні події і ключ до їх розв'язання" (1886) Р. Монтегю детально розглядав питання протиріч лібералізму і релігії (зокрема, католицизму). Він писав про те, що ці два поняття порівнюються відповідно як "світло і темрява" [2, с.141], і що "лібералізм не люблять католики, а також він – заклятий ворог езуїтів" [2, с.285]. Прем'єр-міністр Великої Британії Уільям Гладстон (1809–1898), спочатку консерватор, який потім став одним з найбільш видатних лібералів свого часу, вступив у відкрите протиборство з ірландською католицькою церквою, запропонувавши в 1868–1869 рр. ліквідувати її. В кінці 1890-х рр., ретроспективно, дана антикатолицька позиція У. Гладстона розглядалася як доказ того, "...наскільки всеосяжною була його віра в лібералізм" [5, с.246]. Дану точку зору висловив суддя, військовий кореспондент "Таймс", випускник Оксфорда, президент "Оксфордського Союзу" 1895 р. Філіпп Джеймс МакДоннелл (1873–1940) в статті, яка була надрукована в присвяченій Дж. Морлі збірці "Есе про лібералізм".

Філософську позицію займав стосовно до еволюції лібералізму один з яскравих його представників – політик, журналіст, письменник, есеїст лорд Джон Морлі (1838–1923). Будучи від природи дуже вразливою людиною, він віддавав перевагу над активними діями стримано-помірній споглядальності і намагався відноситися до негативних тенденцій в розвитку лібералізму як філософ. Він описував в своїх "Спогадах" (виданих в 1919 р., на схилку його віку) його улюблений вислів "набокліш", що в англійській мові приблизно відповідає "no matter" або "never mind" (тобто "не має значення", "не бери в голову", "не сприймай близько до серця", "нічого, не шкодить"). Дж. Морлі писав: "Nabocklish" означає староірландською те ж, що французькою "n'importe". Коли я чую або читаю які-небудь злісні або несправедливі слова в політиці, я знаходжу справжню втіху в тому, що говорю собі "Набокліш!" із переконаною силою. То хіба це має значення? Мені-то що? Це не змінить факти. Час доведе. Зачекай. Саме факти підтверджують – факти і час. Ось тобі велика доза філософії!.. Я просто здригаюся, і потім з'являється мій талісман – мій "Набокліш" [6, с.222–223]. Дж. Морлі використовував це слово для того, щоб заглушити внутрішній біль або переживання, викликані чимось, із чим він не міг до кінця впоратися. Саме з такої точки зору він розглядав зростаюче в суспільстві незадоволення лібералізмом. Провівши літо 1897 р. в Шотландії, Дж. Морлі відмітив, що його політична партія вже не зустрічає там підтримки серед населення. У щоденнику від 2 жовтня

1897 р. він написав: "...офіціальний лібералізм не може знайти шлях до серця народу. Скоріш за все. Nabocklish, nabocklish!" [6, с.77].

Відомий британський соціолог, дослідник феноменів західної цивілізації Бенджамін Кідд (1858–1916), роботи якого перекладалися німецькою, шведською, французькою, російською, італійською, китайською, чеською, датською й арабською мовами, писав, що "ніщо не може бути більш вражаючим, аніж той стан, до якого сучасний лібералізм був на практиці урізаний бажанням представити його як рух, який спирається у всіх своїх формах на теорію базових інтересів держави. Паралізуючі протиріччя, що виникають з цієї спроби, є вельми характерною рисою нашого часу" [7, с.101].

Його скептицизм був породжений уважним вивченням образу сучасного йому лібералізму та його ідеологічних слабостей. Вкрай критичне відношення Б. Кідд проявляв до носіїв ліберальної ідеології кінця ХІХ ст. "Якщо ми пильніше поглянемо на лідерів цього напрямку в Англії (що були таким чином залучені у формування тих принципів, на яких і продовжився з тих часів політичний розвиток сучасного світу), ми будемо вражені однією безперечною характеристикою їх точки зору. Ці люди намагалися встановити думку, що вони мали в собі перші принципи політичного суспільства. Все так само ми повинні відмітити факт – останнім, що було в них на думці, були утилітарні інтереси суспільства, що вміщувалися в рамки політичної самосвідомості" [7, с.107], – вважав він.

Різноманітність критичних зауважень про лібералізм показує, наскільки глибоко зароджувалася майбутня криза даного напрямку політичної філософії. У останню третину ХІХ ст. позначилися риси занепаду британського класичного лібералізму. Серед причин, до яких його відносили сучасники, можна назвати перехід від ідеологічних основ і уявлень про функціонування суспільства, взаємозв'язок громадян і держави до виключно політичного трактування; неминуча в цьому випадку асоціація з партійною системою, її провалами і кризами; протилежне до принципів і світобачення лібералів наростання напруженості в Європі, що привело згодом до Першої світової війни.

Література

1. **Kelly P.** Liberalism / P. Kelly. – Cambridge: Polity, 2005. – 183 p.
2. **Montagu R.** Recent events and a clue to their solution / R. Montagu. – L.: Hodder and Stoughton, 1886. – 711 p.
3. **Rawls J.** Political liberalism / J. Rawls. – N.-Y.: Columbia University Press, 2005. – 525 p.
4. **Gray J.** Liberalisms: Essays in political philosophy / J. Gray. – L.: Routledge, 1991. – 273 p.
5. **MacDonnell P.** The Historic Basis of Liberalism / P. MacDonnell // Essays in Liberalism by Six Oxford Men. – L.: Cassell and Company, 1897. – P.219–277.
6. **Morley J.** Recollections: in 2 vls. / J. Morley. – Toronto: The Macmillan Co. of Canada, 1917.– . – Vol. 2. – 1917. – 382 p.;
7. **Kidd B.** The Phenomenon of Western liberalism / B. Kidd // Principles of western

civilization: Being the first Volume of a System of Evolutionary Philosophy. – N.-Y.: The Macmillan Company, 1902. – P.101–140.

Скрипниченко М. С. Британский либерализм последней трети XIX в. в представлении современников

В данной статье рассматривается история британского классического либерализма XIX в. Автор освещает такие аспекты темы, как либеральная философия, мнения современников и её критика. В ходе исследования автором было установлено, что в данный период либерализм начал клониться к упадку по причине политизации и отхода от классических идей.

Ключевые слова: политика, история философии, политическая философия, либерализм, Либеральная партия Великобритании.

Скрипніченко М. С. Британський лібералізм останньої третини XIX ст. в уявленні сучасників

У даній статті досліджується історія британського класичного лібералізму XIX ст. Автор освітлює такі аспекти теми, як ліберальна філософія, точки зору сучасників та її критика. У ході дослідження автором встановлено, що у даний період лібералізм почав занепадати через політизацію та відхід від класичних ідей.

Ключові слова: політика, історія філософії, політична філософія, лібералізм, Ліберальна партія Великої Британії.

Skrypnychenko M. Contemporaries' notions on the classical British Liberalism in the last third of the XIXth century

In the article history of the XIX century' British classical Liberalism is studied. The author concentrates on doing the examination of such certain aspects of the theme as the liberal philosophy, contemporary opinions and the critics. In the course of this investigation the author came to the conclusion that the period brought the Liberalism down into decay because of politicization and deviation from the classical views.

Keywords: politics, history of philosophy, political philosophy, Liberalism, the Liberal party of Great Britain.

УДК 355.01+356-0552:355-0552 «1914/1917»

Ж. В. Тітовська

**РОСІЙСЬКІ ЖІНКИ-ДОБРОВОЛЬЦІ НА ФРОНТАХ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – 1917 рр.)**

Перша світова війна стала переломним етапом в історії Російської імперії. У цей період відбулися необоротні зрушення в соціально-економічному, суспільно-політичному та духовно-культурному розвитку держави. Актуальним, на наш погляд, в анналах історії Першої світової війни є розкриття гендерного аспекту, зокрема проблем "жінка та війна", "жінка та армія", оскільки роль жіноцтва у світових і регіональних війнах продовжує залишатися за межами дослідницького пошуку. Саме в часи Першої світової війни військова справа перестає бути суто чоловічою. Серед добровольців, які йшли на війну, були дівчата і жінки, що отримали професію медичної сестри і працювали в госпіталях по догляду за пораненими. Деякі переодягались в чоловічий одяг і йшли санітарами, щоб допомагати пораненим безпосередньо на полі бою, а з деяких формувались жіночі військові частини діючої армії. В контексті історії повсякдення та гендерної історії проблема участі жіноцтва на фронтах Першої світової війни набуває ваги в суспільно-політичній і науковій площинах.

Історичний аспект діяльності жінок-добровольців в російській армії представлений у науковій літературі вкрай недостатньо. Дореволюційної історичної літератури на цю тему обмаль. Історією жіноцтва в період Першої світової війни займалися такі російські історики дореволюційного періоду, як М. Ардашев [1], М. Анчарова [2], О. Богданов [3], В. І. Даровський [4], А. Ф. Редігер, але питання діяльності добровольців жіночої статі на фронтах війни розглядалося ними в контексті інших тем. Майже не досліджена проблема участі жінок в бойових операціях Першої світової. Практично не висвітлювалися питання про ставлення жінок до своєї служби та сприйняття їх солдатською масою.

Для радянської історіографії характерна поява праць, присвячених діяльності громадських, благодійних організацій за участю дівчат у роки Першої світової війни, але вони були продуктом певних ідейно-політичних обставин. У доробках Г. Єжової, Т. Кольяк, Ж. Тимченко, П. Чиркова [5] проаналізована практична діяльність жіночих громадських формувань у галузі благодійності. Згадки про жінок-добровольців на фронті могли промайнути лише випадково у контексті дослідження загальної історії збройних формувань російської армії.

Більша частина праць, які торкаються проблематики нашого дослідження, з'явилася лише в пострадянський період. Сучасні російські історики П. П. Щербінін [6], Ю. М. Іванова [7], О. С. Поршнева,

С. В. Дроков [8], О. А. Хасбулатова [9], Є. С. Сенявська, К. Б. Зверева [10] та інші акцентують увагу на появі у період Першої світової війни жіночих військових формувань, зокрема батальйону смерті Марії Бочкарьової, роблять акцент на трансформації статусу жінки під впливом воєнних подій.

При проведенні дослідження автором була використана різноманітна джерельна база: телеграми воєнному міністру, доповіді Головного управління Генерального штабу, статuti обцин сестер милосердя, громадських об'єднань, статистичні матеріали, що містяться в оглядах діяльності Російського Товариства Червоного Хреста (далі РТЧХ) за період 1914–1918 рр., документи особистого характеру (мемуари, спогади, листи членів РТЧХ і учасників бойових дій Першої світової війни). Важлива група джерел представлена архівними документами та матеріалами. Більш вичерпна інформація щодо діяльності жінок у громадських організаціях допомоги хворим та пораненим на території України в період Першої світової війни міститься у фондах Центрального державного історичного архіву м. Києва [11].

Аналіз останніх досліджень із даної проблематики свідчить, що досвід участі жінок-добровольців у Першій світовій війні в складі частин діючих армій, загонів РТЧХ недостатньо вивчений, зокрема, не до кінця з'ясовані причини, сучасна інтерпретація та наслідки цього явища. Поза увагою дослідників залишилися особливості службової діяльності представниць жіночої статі на передовій, їхня роль у перебігу воєнних подій. Окремим аспектам цієї проблеми присвячене дане дослідження.

Метою наукової статті є аналіз участі російських жінок у бойових діях на фронтах Першої світової війни та визначення їхньої ролі у діяльності військово-медичних (санітарних) служб. Автор вирішує дослідницькі завдання: проаналізувати участь жіноцтва у мобілізації воєнних ресурсів на розгром ворога в Першій світовій війні; визначити причини залучення жінок-добровольців на військову службу; з'ясувати ставлення політичного керівництва Російської імперії щодо доцільності військової служби жінок, а також еволюцію громадської думки щодо цього; проаналізувати причини активізації діяльності обцин сестер милосердя у воєнний період.

Невдачі російської армії на фронтах бойових дій у 1916–1917 рр. викликали нове піднесення патріотичних почуттів, що охопили дівчат, яких не пускали на фронт, спираючись на те, що вони мають статус жінки. Значна кількість осіб жіночої статі після загибелі чоловіків на фронті подавали прохання або самостійно йшли добровольцями в діючу армію і несли солдатську службу. Жінки різних соціальних верств брали активну участь у цій війні. Навіть дами з вищих прошарків суспільства не залишалися осторонь: вони були медсестрами, санітарами, рядовими солдатами, шоферами, авіаторами тощо. Точна кількість таких жінок невідома, оскільки більшість із них перебували на фронтах під чоловічими іменами, крім того, далеко не всі випадки були описані в

історіографії. На даний час відомо близько чотирьох десятків таких імен, найвідоміші з яких: Є. Чернявська, А. Пальшина, О. Цебржинська, О. Шидловська, З. Морозова, З. Смирнова, К. Райська.

Легендою для російських збройних сил стала княжна Євгенія Михайлівна Шаховська – єдина жінка, що служила в авіації під час Першої світової війни. Вона народилася в знатній родині, закінчила Смольний інститут благородних дівиць, мала гарні вокальні дані, захоплювалася спортом, автомобільними гонками і стрільбою з вогнепальної зброї. Потім захопилася авіацією. У червні 1912 р. успішно склала іспит і отримала диплом авіатора. З початком війни намагалася потрапити у фронтовий авіазагін льотчицею, але її прохання було відхилене. В подальшому, не залишаючи своєї мрії про службу в авіації, вона працювала сестрою милосердя на санітарному потязі імені Великої Княжни Анастасії Миколаївни. Після прискореної підготовки у військовій авіашколі їй присвоїли звання прапорщика інженерних військ і направили в 1-й авіазагін. Вона літала на літаку "Фарман-16", але польотів було мало через негоду [10, с.58].

Через деякий час її було засуджено до страти за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини. Справа була сфабрикована контррозвідкою. Проте Микола II замінив розстріл ув'язненням у монастирі. Після лютневих подій 1917 р. Є. Шаховську звільнили [12, с.24]. Перебування княжни на фронті було в деякому роді авантюрою, своєрідною подорожжю з пригодами. Вона не була самовідданою, не мала щирої віри в перемогу Вітчизни, як і більшість панночок із знатних родів, які під час війни потрапляли на фронт.

Реакцією на падіння духу чоловічої частини населення в російській армії наприкінці Першої світової війни стала поява жіночих бойових підрозділів. Практика залучення жінок на військову службу будувалася на основі принципу добровільності. Так 29 червня 1917 р. було затверджено офіційний документ – положення "Про формування військових частин з жінок-добровольців" [13, с.234]. Зацікавлення викликає той факт, що бойові жіночі команди почали існувати ще до проголошення даного документу. Він був затверджений з метою введення стихійного руху в організаційне русло, оскільки військове відомство не мало ніякого уявлення про їхню діяльність, штати, джерела комплектування та постачання тощо.

Офіційно на жовтень 1917 р. у регулярних військах російської армії значилися: 1-й Петербурзький жіночий батальйон смерті, 2-й Московський жіночий батальйон смерті, 3-й Кубанський жіночий ударний батальйон. Були організовані і жіночі команди зв'язку: в Петербурзі – 2, в Москві – 2, в Києві – 5, в Саратові – 2. В Полтаві навіть існувала Перша команда розвідників-добровольців із жінок [13, с.224]. Стихійне формування жіночих загонів йшло в Києві, Мінську, Харкові, Смоленську, Іркутську, Баку, Одесі, Маріуполі та інших містах. У червні 1917 р. був оголошений наказ про формування першої Морської жіночої

команди. Командування над ними брали на себе офіцери-чоловіки [14]. Навіть солдати-інваліди за прикладом жінок організовували свої загони.

Одним із найвідоміших підрозділів російської армії став Добровольчий жіночий ударний батальйон смерті, який на початку літа 1917 р. очолила георгіївський кавалер, прапорщик Марія Леонтіївна Бочкарьова. Створений батальйон був невипадково. Причиною стало бажання уряду Російської імперії прикладом жіночих формувань повернути воїнів в окопи тоді, коли бойовий дух солдатів падав і вони відмовлялися воювати на фронті [2, с.17]. 21 травня 1917 р. М. Бочкарьова виступила із закликом створення жіночих батальйонів для захисту Батьківщини. Незабаром її заклик був надрукований у газетах, і про жіночі формування дізналася вся країна [9, с.66]. Ідею створення жіночих бойових команд схвалили Верховний Головнокомандувач генерал О. Брусилов і О. Керенський [15, с.342], які на той час вважали, що успіх у війні залежить виключно від відновлення моральної боєздатності армії.

Згідно з умовами прийому, учасницею формування могла стати будь-яка жінка віком від 16 років (з дозволу батьків) до 40 років [8, с.89]. При цьому вона повинна була мати освітній ценз і пройти медичну комісію, яка виявляла і відсівала вагітних. Впадала в очі інтелігентність жінок-солдатів: до 30% з них виявилися курсистками, до 40% мали середню освіту [13, с.54]. Були і представниці дуже відомих прізвищ: княжна Татуєва із знаменитого грузинського роду, Дубровська – дочка генерала, батальйонним ад'ютантом була Скридлова – дочка адмірала Чорноморського флоту [1]. Прийшли всі: і сестри милосердя, і домашня прислуга, селянки і міщанки, випускниці університетів.

Уже в липні 1917 р. жінки вперше пішли в бій, у якому батальйон втратив близько 100 чоловік. У подальшому в активних бойових діях це формування участі не брало. В історію цей батальйон увійшов як єдиний жіночий підрозділ, який під командуванням жінки-офіцера воював на російсько-німецькому фронті [16, с.25].

Серед більшості солдат і пересічних громадян факт існування жіночої бойової команди викликав тільки посмішки [17, с.12]. Аналізуючи спогади офіцерів – учасників воєнних баталій, можна зробити висновок про те, що солдатські маси сприйняли жіночі ударні формування без ентузіазму. Скептично дивилося на них і армійське командування. Озлоблення військових проти добровольців-дівчат у поєднанні з цинічним ставленням до жінок взагалі примушувало дівчат охороняти себе від своїх же, що тільки додавало турбот командирам. Сама М. Бочкарьова врешті-решт заявила, що в жінках вона розчарувалася [8, с.91]. Тому, незважаючи на героїську поведінку волонтерок у боях, у серпні 1917 р. російським урядом пропонувалося тимчасово припинити формування нових з'єднань, а вже існуючі направляти на охорону залізниць або на роботу в госпіталях. Мотивувалося це тим, що як бойовий елемент жінки виявилися

малоздібними, здатними лише на короткий порив, через силу переносячи суворі солдатські будні [13, с.246]. Це і стало поштовхом до того, що від ударниць почали надходити заяви з проханням про звільнення з лав армії взагалі.

Отже, існування військових жіночих формувань у роки Першої світової мало не стільки прагматичний сенс, скільки свідчило про істотну зміну староармійських традицій. Батальйони не виконали свого прямого призначення – підняти моральний дух солдат і запобігти революційному руху в армії.

Особливою справою у роки Першої світової війни стає догляд за хворими. Багато дівчат прагнуло потрапити на фронт, але інакше, ніж через общину сестер милосердя, стати сестрою було неможливо. Відомо, що до 1915 р. у Російській імперії існувало 115 таких общин, вони перебували в підпорядкуванні РТЧХ. Крім того, сестри працювали при трьох управліннях і двох комітетах РТЧХ, Євангелічному госпіталі й чотирьох іноземних лікарнях Петрограда. Варто звернути увагу на те, що при появі перших ознак кризи в російському суспільстві саме общини РТЧХ зуміли зберегти свою нейтральність і неупередженість, повністю залишаючись поза політикою.

У 1916 р., за офіційними списками, на фронт було відправлено 17 436 сестер, які обслуговували більш ніж 2 тис. польових і тилкових установ Червоного Хреста: 71 госпіталь, розрахований на 44 600 чоловік, етапні й пересувні лазарети, 11 санітарних поїздів, передові загони, санітарні транспорти, харчові й перев'язочні пункти, дезінфекційні камери, рентгенівські й хірургічні загони швидкого реагування (летючі), два плавучих госпіталі на Чорному морі, три бактеріологічні лабораторії, шість польових складів [6, с.145–147].

Найбільшою організацією, що нараховувала 1603 чоловік, була община святого Георгія. За нею йшли петроградські сестринства імені генерал-лейтенанта М. П. фон Кауфмана (952 особи) і святої Євгенії (465 осіб). Свято-Троїцька община в цей час нараховувала 129 сестер, а Хрестовоздвиженська – 228. В Іверській і Олександрівській ("Утоли моя печали") організаціях Москви перебувало відповідно 365 і 183 сестри [18, с.259].

В общини сестер милосердя приймалися жінки та вдови всіх станів від 18 до 40 років. До них ішли або молоді ентузіасти (таких виявлялося вкрай мало), або люди, у яких через скрутне матеріальне становище не було іншого виходу: жінки з родин дрібних чиновників, зубожілих дворян, навіть селян, часом не освічені. Інтерес до цієї професії серед забезпечених прошарків російського суспільства й інтелігенції прокинувся лише у воєнний період, коли образ сестри милосердя огортався патріотичною романтикою [5, с.26–27].

Заміжні жінки могли стати сестрами лише в невеликих провінційних общинах, де не вистачало працівників, і тільки з дозволу чоловіків. У столичних організаціях жінки зобов'язувалися не вступати в

шлюбні відносини. Неповнолітні дівчата повинні були пред'являти письмовий дозвіл батьків. У статутах відзначалося, що "служіння сестри милосердя безоплатне", оскільки "безкорисливість є першою умовою її християнського служіння" [19, с.14].

Події на фронтах Першої світової війни іноді вимагали ініціативності та самостійності з боку сестер, що значною мірою вплинуло на свідомість жіноцтва тих часів. Деякі з дівчат стали кавалерами солдатського Георгіївського хреста, а сестра Р. М. Іванова, яка прийняла на себе командування після загибелі офіцерів і сама загинула в бою, була нагороджена орденом Святого Георгія IV ступеня посмертно. Після Катерини II і сіцилійської королеви Марії Софії Амалії вона стала третьою [7, с.93] жінкою, яка удостоєна найпочеснішої російської бойової нагороди.

Невдовзі після початку воєнних подій стали надходити повідомлення про героїчні подвиги сестер милосердя – жінок різного соціального статусу на фронті. Донька товариша Морського міністра працювала в Миколаївському морському госпіталі в Петрограді, донька голови Ради міністрів також працювала на фронті сестрою милосердя. У цьому ж званні опинилась Олександра Львівна Толстая. У перші місяці війни на театр воєнних дій відбув письменник О. Купрін зі своєю дружиною – сестрою милосердя. В одному із київських шпиталів сестрою милосердя працювала Велика княгиня Ольга Олександрівна, яка, крім догляду за пораненими, ще й виконувала їхні доручення. За свою самовіддану працю вона була нагороджена двома Георгіївськими хрестами [7, с.11–12].

Вже на третій місяць війни Єлизавета Олександрівна Гіренкова була нагороджена орденом Св. Георгія I ступеня "за видатну хоробрість, проявлену під вогнем неприятеля при наданні допомоги пораненим". Баронеса Євгенія Петрівна Толль до кінця 1915 р. війни була тричі поранена, нагороджена хрестом Св. Георгія IV ступеня. Сестра милосердя Єлизавета Андріївна Абаза, молдаванка за походженням, також була нагороджена Георгіївським хрестом за хоробрість.

Але далеко не завжди доля усміхалася тим, хто, майже не замислюючись, кидав їй виклик. Під час бою, виконуючи свій обов'язок, одержала поранення і померла Ольга Шишмарьова. Дев'ятнадцятирічна Віра Семенова загинула від бомби, кинутої з ворожого аероплана. При затопленні в Чорному морі госпітального судна загинула сестра милосердя баронеса Арпс-Гофен (уроджена Романенко). Вісімнадцятирічна Любов Васильєва була вбита під час бою на Австрійському фронті. Донька генерал-майора Панаєва померла на передових позиціях Пруського фронту. При виконанні службових обов'язків в санітарному поїзді померла графиня Катерина Миколаївна Ігнат'єва, сестра Міністра народної освіти. Про неї писали, що як сестра милосердя вона брала участь "майже у всіх війнах останніх років, мала всі бойові відзнаки" [12, с.50].

Лише до 1 листопада 1915 р. на різних фронтах війни 8 сестер померло від інфекційних захворювань, 4 загинуло в результаті нещасних випадків, 5 було вбито, а 12 покінчили життя самогубством [7, с.95]. У вересні 1917 р. Тимчасовим урядом були закриті всі громадські організації, в тому числі й общини сестер милосердя, але все ж таки Марфо-Маріїнська обитель, яка мала церковну форму служіння жінок, залишилася [20, с.2].

Отже, общини сестер милосердя в 1914–1917 рр. істотно розширили можливості для самореалізації жінок всіх станів, але в той же час експлуатували їхню працю. Треба віддати данину силі духу російської жінки, її милосердним прагненням і подвигам на діючих фронтах Першої світової війни.

Таким чином, тема участі російських жінок у подіях Першої світової війни викликає значний інтерес, тому що вперше в історії Російської імперії жінки в масовому порядку брали участь у військових діях, що стало поштовхом до подвигів під час Великої Вітчизняної війни. До перемоги над німецькими загарбниками прагнули дівчата різних вікових категорій, національностей, віросповідань, рівня освіти і культури. Основна маса російського жіноцтва продемонструвала унікальні можливості і силу духу. Надаючи допомогу фронту, кожна жінка переслідувала свої суб'єктивні завдання, більшість яких все-таки вилилися в патріотичні. Та уряд і військове командування, закликавши добровольців жіночої статі на фронт, ставили перед собою інші завдання: прикладом жіночих формувань повернути воїнів в окопи, зменшити кількість випадків дезертирства та послабити революційні настрої в армії [21, с.33].

Ставлення російських воїнів-чоловіків до дівчат на фронті було вельми суперечливим: з одного боку скептицизм, з іншого – поблажлива опіка та заступництво. На шляху інтеграції жінок у російську армію головною перешкодою стали стійкі гендерні стереотипи та упередження щодо військової служби жінок. Але, попри все, роки Першої світової війни докорінно змінили більшість цих стереотипів, постало питання щодо посилення ролі жінки в суспільно-політичній і військовій сферах життя Російської імперії. Жінки змогли продемонструвати здатність нарівні з чоловіками виконувати найскладніші завдання на війні, в деяких випадках навіть перевершили їх своєю дисципліною і бажанням битися до останнього подиху [22, с.117]. В цей час істотно розширилися можливості для самореалізації жінок усіх станів.

Отримані результати можуть бути використані в гендерних дослідженнях і для подальшого вивчення історичних аспектів залучення жінок до військової служби і суспільно-політичного життя суспільства. Вони дають змогу ефективно вирішувати соціально-правові проблеми військовослужбовців-жінок, вносити корективи в систему педагогічної підготовки офіцерських кадрів. Проблематика статті корисна в плані

формування свідомості жінок-сучасниць на етапі переходу до нових економічних та військово-політичних відносин у світі.

Література

1. **Ардашев Н.** Великая война и женщины русские / Н. Ардашев. – М., 1915. – 112 с.
2. **Анчарова М.** Женщина-гражданка / М. Анчарова. – М., 1917. – 32 с.
3. **Богданов А.** Война и женщина / А. Богданов. – СПб., 1914. – 205 с.
4. **Даровский В. И.** Учебник военной администрации / В. И. Даровский. – СПб., 1913. – 235 с.
5. **Чирков П. М.** Решение женского вопроса в СССР (1917–1937 гг.) / П. М. Чирков. – М.: Мысль, 1978. – 284 с.
6. **Щербинин П. П.** Военный фактор в повседневной жизни русской женщины / П. П. Щербинин. – Тамбов, 2004. – 185 с.
7. **Иванова Ю. Н.** Прекраснейшие из храбрых / Ю. Н. Иванова // Военно-исторический журнал. – 1994. – №3. – С.93–96.
8. **Дроков С. В.** Организатор Женского батальона смерти / С. В. Дроков // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С.87–94.
9. **Хасбулатова О. А.** Опыт и традиции женского движения в России (1860–1917) / О. А. Хасбулатова. – Иваново, 1994. – 270 с.
10. **Зверева Н. К.** Августейшие сестры милосердия / Н. К. Зверева. – М., 2006. – 220 с.
11. **Центральный** державний історичний архів в м. Києві (ЦДІАК), ф.715, оп.1, спр.3333, арк.547.
12. **Лазарева Е. Б.** Героини Первой Мировой войны / Е.Б. Лазарева // Доброволец – XX век. – 2005. – № 1. – С.23–58.
13. **Российский** военный сборник. История русской армии. Выпуск III. – М.: ГА ВС, 1994. – 240 с.
14. **Женский** военно-народный союз добровольцев // Женский вестник. – 1917. – №5. – С.18.
15. **Шацилло В. К.** Первая мировая война. 1914–1918: Факты. Документы / В. К. Шацилло. – М.: РАН ИНИОН, 2003. – 478 с.
16. **Даурский А.** Современные Дуровы / А. Даурский // Женское дело. – 1914. – №21. – С.22–23.
17. **Краткий** обзор деятельности РОКК по оказанию помощи раненым и больным воинам на театрах войны с Австро-Венгрией, Германией и Турцией в 1914–1915 гг. – СПб., 1916. – С.11–12.
18. **Пастернак А. В.** Очерки по истории общин сестер милосердия / А. В. Пастернак. – М., 2001. – 350 с.
19. **Устав** Александровской общины сестер милосердия в Москве, состоящей под непосредственным Его Императорского Величества покровительством. – М., 1891. – 29 с.
20. **Нормальный** устав общин сестер милосердия. – СПб., 1913. – 35 с.
21. **Милюков П. Н.** Воспоминания. (1859–1917) / П. Н. Милюков. – М.: Современник, 1990. – 446 с.
22. **Трагер Дж.** Великие женщины: Хроника. События. Факты / Р. М. Смирнова; пер. с англ. – М.: Панорама, 1999. – 522 с.

Титовская Ж. В. Русские женщины-добровольцы на фронтах Первой мировой войны (1914–1917 гг.)

Статья посвящена исследованию деятельности женщин-добровольцев, которые брали в руки оружие, становились рядом с мужчинами в борьбе с врагом или занимались здоровьем пострадавших

воинов, гражданского населения в годы Первой мировой войны. Автор приходит к выводу, что годы Первой мировой войны коренным образом изменили большинство стереотипов, которые сложились в то время в обществе: возник вопрос об усилении роли женщины в общественно-политической, военной сферах жизни Российской империи.

Ключевые слова: Первая мировая война, фронт, женщины-добровольцы, женский батальон смерти, сестры милосердия, русская армия.

Тітовська Ж. В. Російські жінки-добровольці на фронтах Першої світової війни (1914–1917 рр.)

Стаття присвячена дослідженню діяльності жінок-добровольців, які брали до рук зброю, ставали поряд із чоловіками в боротьбі з ворогом або опікувалися здоров'ям постраждалих воїнів, цивільного населення у роки Першої світової війни. Автор приходять до висновку, що роки Першої світової війни докорінно змінили більшість стереотипів, які склалися на той час в суспільстві: постало питання щодо посилення ролі жінки в суспільно-політичній, військовій сферах життя Російської імперії.

Ключові слова: Перша світова війна, фронт, жінки-добровольці, жіночий батальйон смерті, сестри милосердя, російська армія.

Titovska Zh. V. Russian women-volunteers on the fronts of the First World War (1914–1917)

The article is devoted to the study of the activities of female volunteers who took up arms, which became close with the men in combat with the enemy or engaged in health-injured soldiers, the civilian population in the First World War years. The author conclude that the First World War radically changed most of the stereotypes that have developed while in the community: there was a question of empowering of women's role in social, political and military spheres of the Russian Empire's life.

Keywords: the First World War, front, women volunteers, women's battalion of death, sisters of mercy, Russian army.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477:567):327.3«2003/2005»

Т. Ю. Анпілогова, С. О. Зіньковський

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ МИРОТВОРЦІВ ПІД
ЧАС ВИКОНАННЯ МИРОТВОРЧОЇ МІСІЇ В РЕСПУБЛІЦІ ІРАК
2003 – 2005 рр.**

У ХХІ столітті безпека кожної країни тісно пов'язана з стабільністю світу в цілому, що зумовлює загальносвітову тенденцію до збільшення кількості стабілізаційних військових операцій. Для України характерною ознакою її зовнішньої політики є миротворча діяльність українського миротворчого контингенту. Завдяки миротворчості Україна стверджує себе як повноправний суб'єкт міжнародних відносин й підвищує свій міжнародний авторитет. Тому тема перебування українського миротворчого контингенту в Республіці Ірак стала досить актуальною у наш час. Водночас проблема дослідження повсякденного життя воїнів збройних сил України під час виконання миротворчої місії в Іраці є новою для вітчизняної історіографії темою й потребує додаткової розробки.

Метою даної статті є висвітлення повсякденного життя українського миротворчого контингенту в процесі мирного врегулювання в Республіці Ірак.

Перша група українських миротворців відправилась до Іраку 7 серпня о першій годині ночі з Миколаївського аеропорту. 150 військових були доставлені на Близький Схід двома лайнерами. До 11 серпня український контингент був уведений до Іраку. Офіційне виконання своєї миротворчої місії він розпочав 1 вересня. До цього моменту, ще з квітня 2003 року, поряд з Іраком – на одній з американських баз в Кувейті – стояв український батальйон хімічного захисту на випадок використання режимом Саддама Хусейна зброї масового знищення.

Усього в Іраці постійно перебувало 1657 осіб, що входили до українського миротворчого контингенту (1621 особа), група офіцерів Багатонаціональних Сил у Іраку (Багатонаціонального Корпусу) (6 осіб), група офіцерів штабу Багатонаціональної дивізії "Центр-Південь" (27 осіб), група військової служби правопорядку (3 особи) [1].

Українські військовослужбовці були роздислоковані у трьох містах:

- штаб і підрозділи контингенту – у м. Ель-Кут;
- група офіцерів штабу БнД "ЦП" – у м. Ед Діванія;
- група офіцерів штабу БнС-І (БНК-І) – у м. Багдад.

Більшість військовослужбовців належали до п'ятої (пізніше – шостої і сьомої) окремої механізованої бригади (далі – омбр). Миротворча

бригада складалася з 2-х моторизованих батальйонів – 51-го і 52-го, які, в свою чергу, поділялися на 3 роти по 5 взводів. 17 чоловік на двох БТР складали взвод. У складі взводу – два гранатометники й два снайпери, 4 ГП-25 1 РПК і 1 ПКМ. Окремо існував взвод зв'язку, взвод забезпечення, керівництво батальйону.

Хронологія перебування різних підрозділів ЗС України в Іраку була наступною:

– серпень 2003 – березень 2004 рр. – 5 окрема механізована бригада (1621 особа);

– березень – жовтень 2004 р. – 6 окрема механізована бригада (1621 особа);

– жовтень 2004 – травень 2005 р. – 7 окрема механізована бригада (1587 осіб);

– травень – грудень 2005 р. – 81 тактична група (до 900 осіб) [1].

Головна база українського контингенту розташовувалась у місті Ель-Кут і мала назву "Дельта".

Українська бригада поступила в підпорядкування командування багатонаціональної дивізії "Центр-Південь", що мала в своїй основі польський контингент військ, але складалась із представників 20 держав і була дислокована в провінції Васіт у 140 км від Багдаду.

Основними завданнями українського миротворчого контингенту стали: підтримання безпеки у зоні відповідальності, супровід конвоїв гуманітарних вантажів, несення служби на блокпостах, патрулювання, охорона органів місцевого самоврядування, релігійних та історичних пам'яток, мостів, джерел питної води та інших важливих об'єктів, контроль за здачею зброї цивільним населенням та учасниками колишніх озброєних формувань; здійснення інженерних та інших робіт, необхідних для ліквідації наслідків конфлікту; надання допомоги у забезпеченні цивільного населення питною водою; забезпечення безпеки діяльності міжнародних гуманітарних організацій; надання допомоги у перевезенні гуманітарних вантажів; евакуація цивільного населення у разі виникнення небезпеки його життя; надання медичних послуг, насамперед, першої медичної допомоги цивільному населенню; виконання інших функцій із забезпечення безпеки і дотримання прав людини [1].

Українські миротворці патрулювали дві важливі магістралі, які з'єднують південь Іраку з Багдадом, охороняли 120-кілометрову ділянку кордону з Іраном і склади з боєприпасами колишньої іракської армії.

Екіпіровка та озброєння українського миротворчого контингенту були виключно вітчизняного виробництва, або ж дісталися у спадок від радянської армії. Основною стрілецькою зброєю був АКС, гранатомети РПГ-7; бронетехніка була представлена БТР-80 та БРДМ-2 тощо [2].

Перше враження від Іраку у більшості українських миротворців було однаковим – неймовірна температура повітря, яка в літні місяці перевищувала 50 градусів за Цельсієм, та незвичні для українського ока кольори оточуючого середовища – мало зеленого та багато жовтого.

Трохи комфортніше в Іраці взимку, проте вдень температура все одне сягає + 25 градусів, а ввечері + 10 (до того ж позначається сухий клімат). Для іракців такий холод – мало не стихійне лихо, якщо і вдень не вище десяти градусів тепла, то школи не працюють, і базар закритий [3].

Головна база українського контингенту "Дельта" знаходилась на території колишнього військового аеродрому. У цих будинках раніше жив обслуговуючий персонал авіації армії Саддама Хусейна. Умови життя були пристойними. У кожній кімнаті обов'язково знаходився кондиціонер. З цього приводу українські миротворці розповідали: "У приміщенні, зайшовши зі спеки, досить холодно, дивишся на термометр, і не віриш, що в кімнаті + 25 градусів. І відразу перша порада: коли вирушаєте з кімнати, ставте кондиціонер на + 18, приходите – перемикайте на 25 градусів, це оптимальний режим, перевірено досвідом. За температури нижче двадцяти п'яти простуда забезпечена. А ставити на вісімнадцять градусів змушує життя. За такої температури в кімнату не залізе різна небезпечна місцева живність – фаланги, сколопендри й комарі, різнощики усілякої екзотичної зарази" [4].

Їдальня базового табору "Дельта", як і всіх без виключення таборів контингентів коаліційних сил в Іраці, – американська, обслуговувалася фірмою ESS. Постачанням продуктів займався ще один монополіст – компанія KBR. Обслуговуючий персонал складали філіппінці. Завжди був накритий свого роду безкоштовний шведський стіл. Про це українські миротворці відзначали: "Тут легко виявити новачків: вони набивають повні тарілки, хоча з'їсти все це не в змозі" [42]. Для підрозділів, які знаходилися у відриві від бази, здійснювався підвіз продуктів двічі на добу з бази "Дельта", для 52 омбр – з тилової бази міста Ал-Хілла. Для забезпечення гігієни тіла особового складу було встановлено 8 душових контейнерів. Прання здійснювалося у стаціонарній пральні. Ремонт та обслуговування техніки проводилися силами ремонтних взводів батальйонів та управління бригади на базах "Дельта", "Зулу" та безпосередньо на місцях несення служби.

Відносини з миротворцями інших країн склалися найкращим чином. Деякі з американців були вихідцями з України й добре знали українську чи російську мову. У рамках сприяння підтримці дружніх відносин із польським миротворчим контингентом проводились спільні масові заходи, зокрема, спільні обіди на Великдень [4].

Неоднозначне враження залишили в пам'яті українців місцеві жителі, від яких часто можна було у будь-який момент очікувати пострілу в спину. Як згадував з цього приводу один з миротворців: "Удень він гарний, а вночі направить на тебе автомат" [5].

Загалом зброя в руках місцевого іракського населення – явище звичайне, автомат чи рушниця є у кожного вдома, а стріляють іракці з будь-якого приводу – на честь народження сина, перемоги улюбленої команди, чи для вирішення побутових проблем із сусідами.

У ході проведення миротворчих операцій значна увага приділялася формуванню у свідомості військовослужбовців і населення країни образу українця-захисника. З цією метою організовували урочистості з відзначення державних свят України, на які запрошували військовослужбовців іноземних контингентів, представників громадськості, місцеве населення.

У травні 2004 р. для підвищення безпеки українських військових в Іраці керівництво контингенту закликала місцеве населення до співпраці, а також не піддаватися на заклики екстремістів. Тоді командир механізованої бригади, що виконувала завдання в іракській провінції Васіт, Сергій Островський виступив із телевізійним зверненням до місцевого населення. Він пояснив, що місія українського контингенту – надати допомогу з підтримання миру та безпеки у регіоні. С. Островський закликав не допустити захоплення влади екстремістами і злочинними угрупованнями. Він запропонував мешканцям провінції Васіт співпрацю з українцями. У цей же день, як повідомляла служба міністерства оборони, українські миротворці подарували школі міста Аль-Кут комп'ютерну техніку.

У свою чергу, Рада національної безпеки і оборони України передбачила низку заходів, спрямованих на посилення безпеки особового складу українського миротворчого контингенту. Зокрема було заплановано оснастити військових більш ефективним озброєнням, військовою технікою, сучасними засобами зв'язку, радіоелектронної розвідки та навігаційним обладнанням.

Організація відновлення духовних і фізичних сил миротворців, виснажених одноманітними пейзажами пустелі, в якій дуже мало живого зеленого кольору, спекотним кліматом, монотонною роботою, була вкрай важливою. Особливою популярністю серед особового складу користувалися спільні з військовослужбовцями миротворчих контингентів інших країн спортивні змагання з футболу, волейболу та баскетболу. За ініціативою офіцерів управління 5 омбр було відкрито офіцерський клуб. Працював він щоп'ятниці. На першому засіданні було прийнято статут клубу та обране його правління. У клубі оголошували цікаві новини й факти з життя бригади, здійснювали інформування про діяльність миротворців, готували культурні програми. Там же лунали авторські пісні, проводилися ток-шоу, конкурси анекдотів. Офіцерами прес-центру був підготовлений жартівливий відеосеріал "Бригада" про буденне життя миротворців в Іраці [6, с.33].

Враховуючи значне психологічне навантаження, що випало на долю військовослужбовців, до структури 6 омбр (порівняно із 5 омбр) було залучено додаткових фахівців-психологів і засновано газету "Миротворець".

У 6 омбр був створений колектив художньої самодіяльності – вокально-інструментальний ансамбль "Миротворець". Його репертуар складався з українських народних і військових пісень, пісень сучасних

українських естрадних виконавців. Усього за час перебування в республіці Ірак самодіяльний ансамбль дав 14 концертів, причому два виїзні для військовослужбовців 62-го батальйону бригади, який дислокувався в Ес-Сувейрі. Послухати виступи українського колективу постійно заходили сусіди – поляки, казахи, американці. Стало традицією миротворчих коаліційних сил ходити на концерти до українського табору.

Ще однією традицією було приготування національних страв. Так, напередодні Дня незалежності України на загальних зборах особового складу всі одногolosно погодились, що святкового дня на столі у миротворців повинна бути якась страва з української кухні. Внаслідок нічної кухонної вахти на весь особовий склад було приготовано 10 тисяч справжніх українських вареників. Для організації дозвілля військовослужбовців проводились екскурсії до цікавих місць регіону, розташування військових підрозділів [6, с.33].

Важливе значення для підняття військового духу солдатів мало залучення міністерством оборони України до миротворчої місії в Іраці протоієрея Володимира (Кошарко) та ігумена Іоасафа (Перетятко). Незважаючи на те, що священники представляли різні патріархати Православної церкви (Київський і Московський), пастви не бракувало в обох. Окрім богослужінь вони проводили ритуали освячення військової техніки, супроводжували екіпажі бойової техніки у конвоях. Була налагоджена тісна співпраця з польським священником – отцем Стшелецькім [7].

Для підтримки зв'язку військовослужбовців із рідними, а також доступу до засобів масової інформації, матеріально-технічна база контингенту була оснащена комплектами супутникового телебачення, телевізорами, відеомагнітофонами, музичними центрами, іншою сучасною радіоапаратурою.

Таким чином, український миротворчий контингент перебував у складі багатонаціональних сил із створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак протягом більше двох років – з серпня 2003 по грудень 2005 року. Умови перебування в Іраці були складними, незважаючи на усі старання коаліційної адміністрації. Найважче проходив процес акліматизації, усвідомлення факту перебування у зоні бойових дій. Відірвані від дому українські військовослужбовці були вимушені витримувати значне психологічне навантаження, тому важливу роль грала організація відновлення духовних і фізичних сил миротворців. З цією метою командуванням контингенту було організовано систему дозвілля миротворців, яка включала в себе низку спортивних і культурно-розважальних заходів. Важливе значення для підтримки бойового духу військовослужбовців мало спілкування зі священнослужителями різних конфесій.

Література

1. Історія участі Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях [Електронний ресурс]. – Доступ до джерела:

<http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=peacekeeping&sub=history>.

2. Матеріали інтерв'ю з українським миротворцем, учасником бойових дій в Іраку Л. В. Пономарьовим від 3 жовтня 2010 р. (інтерв'юер – С. О. Зіньковський). **3. Матеріали** інтерв'ю зі свідком подій, жителем Іраку Фаїзом Лішаматі від 17 грудня 2010 р. (інтерв'юер – С. О. Зіньковський). **4. Матеріали** інтерв'ю з українським миротворцем, учасником бойових дій в Іраку С. В. Ярославцевим від 17 вересня 2010 р. (інтерв'юер – С. О. Зіньковський). **5. Матеріали** інтерв'ю з українським миротворцем, учасником бойових дій в Іраку В. В. Аполіковим від 28 вересня 2010 р. (інтерв'юер – С. О. Зіньковський). **6. Тимощук В.** Відкрито офіцерський клуб / Володимир Тимощук // Військо України. – 2003. – №11–12. – С.33–34. **7. Куліш Ю.** Той, хто вважає миротворців військовими заробітчанами, просто не поважає пам'ять загиблих, які вже ніколи не побачать України / Юрій Куліш // Армія України. – 2005. – 22–28 січня. – С.4.

Анпилогова Т. Ю., Зіньковський С. А. Повседневная жизнь украинских миротворцев во время выполнения миротворческой миссии в Республике Ирак 2003 – 2005 гг.

В статті характеризуються умови повсякденної життя українського миротворчого контингенту в процесі мирного врегулювання в Республіці Ірак; розкриваються задачі і функції, виконувані українськими миротворцями.

Ключевые слова: український миротворчий контингент, Ірак, провінція Васит, окрема механізована бригада (омбр).

Анпилогова Т. Ю., Зіньковський С. О. Повсякденне життя українських миротворців під час виконання миротворчої місії в Республіці Ірак 2003 – 2005 рр.

У статті висвітлюються умови повсякденного життя українського миротворчого контингенту в процесі мирного врегулювання в Республіці Ірак; розкриваються завдання і функції, які мали виконувати українські миротворці.

Ключові слова: український миротворчий контингент, Ірак, провінція Васит, окрема механізована бригада (омбр).

Anpilogova T. Yu., Zinkovskiy S. O. Daily life of Ukrainian peacekeepers during the peacekeeping mission in Iraq in the 2003 – 2005

The article is dedicated to a problem of everyday life of the Ukrainian peacekeeping contingent in the peace process in Iraq; the authors are disclosed the missions and the functions of Ukrainian peacekeepers.

Keywords: Ukrainian contingent of Peace, Iraq, Vasyt province, mechanized brigade (ombr).

УДК 94(477.7)

В. В. Бойко

**ФОРМИ КООПЕРАТИВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ТАВРІЙСЬКІЙ
ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Ринкова економічна система ставить перед суспільством чимало запитань, які стосуються її ефективного функціонування, справедливого розподілу результатів виробництва та прибутку, оплати праці тощо. Пошуки відповідей на них вели свого часу і соціалісти-утопісти, і марксистки, і ліберальні економісти. На нашу думку, найбільш збалансовані відповіді на виклики ринку може дати кооперативна ідея, пік популярності якої приходить на другу половину ХІХ – початок ХХ ст. Саме тоді у країнах Європи та в різних регіонах України, які входили до складу як Російської, так і Австро-Угорської імперій, набувають популярності та ростуть кількісно і якісно кооперативні об'єднання. Перед іншими формами господарської діяльності кооперативи мають декілька переваг, основна з яких полягає у можливості поєднання принципів економічної ефективності та соціальної справедливості. Кооператив може мати на меті отримання прибутку, але не надприбутку, цей прибуток розподіляється за взаємною згодою пропорційно пайовому та трудовому внескам членів кооперативу. У такому об'єднанні не відбувається відчуження робітників від засобів виробництва, оскільки вони належать не приватному власнику, а самим працівникам. Немає також розриву між найманими робітниками та інституціями менеджменту завдяки демократичним процедурам управління. І головне – така модель організації підприємства абсолютно і органічно вписується у ринкову економічну систему, вона їй цілком відповідає, оскільки не заперечує ні приватної власності, ні товарно-грошових відносин. Разом з тим кооперація є показником зрілості громадянського суспільства, його вміння своєчасно реагувати на нагальні суспільні потреби, що виникають у сферах виробництва, обігу та споживання.

Власне кажучи, сучасній Україні з її олігархічно-клановою моделлю економіки і не вистачає кооперативних відносин, які могли б зцементувати систему малого та середнього бізнесу і сприяти формуванню потужного середнього класу. Особливо це стосується аграрного сектору, де після розпаювання колгоспів та радгоспів утворився чисельний шар пайщиків та власників земельних ділянок, які, втім, через нестачу обігових коштів, досвіду самостійного господарювання, підприємницької ініціативи не можуть дати ради тим паям і воліють здавати їх в оренду або навіть продавати за безцінь. Тому, як і раніше, продовжуються процеси відчуження селянства від землі, а вся система організації сільськогосподарського виробництва в Україні не

відповідає сучасним вимогам. На жаль, усі нагадування про власний позитивний історичний досвід так і залишаються "гласом волаючого в пустелі". Дана стаття – із розряду мрій і сподівань про те, що українське суспільство вийде колись на європейський шлях сталого розвитку і продемонструє зрілість і здібність до самоорганізації задля вирішення актуальних громадських проблем.

У вітчизняній історіографії останніх десятиліть тема історії кооперації представлена низкою праць В. І. Марочка, А. Г. Морозова, В. М. Половця та ін. [1; 2; 3]. Розвитку кредитної кооперації на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. було присвячено працю Г. Н. Губенко, видану ще понад 30 років тому машинописним способом [4]. Деякі аспекти діяльності споживчих товариств Таврійської губернії вказаного періоду коротко розглядалися у книзі М. В. Ніколаєнка "Крымская кооперация" [5]. Слід назвати також і нашу статтю, присвячену діяльності кредитних кооперативів Таврійської губернії [6]. Таким чином, наукових праць, в яких було б узагальнено діяльність кооперативних об'єднань та проаналізовано розвиток кооперативного руху в Таврійській губернії загалом поки що немає. Дана стаття це завдання певним чином вирішує, маючи на меті аналіз усіх розповсюджених в регіоні у другій половині XIX – на початку XX ст. форм кооперації.

Кооперативний рух у Таврійській губернії, як і в імперії в цілому, починається зі створення споживчих товариств, які історично стали першою формою кооперативних об'єднань. В Україні першим споживчим товариством було Харківське, утворене наприкінці 1866 р.; через два роки засновується Київське. Тоді ж, 25 грудня 1868 р. було затверджено статут Керченського споживчого товариства "Заощадження і споживання". Через декілька місяців виникають споживчі товариства у Севастополі, через рік – у Сімферополі і, таким чином, наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. з 63 споживчих товариств імперії Романових 3 діяли в Таврійській губернії [5, с.8–11; 7; 8, с.250–251]. Їхня діяльність базувалася на тому, що на суму внесених членських паїв товариства за низькими відпускними цінами закупляли споживчі товари і продавали їх у магазинах, які для цього відкривали. Товари відповідно продавалися теж за помірними цінами, торгівельна надбавка як правило не перевищувала 5%. Спочатку діяльність споживчих кооперативів була досить успішною. Скажімо, Керченське товариство, створивши громадський магазин на суму обігового капіталу, що ледь перевищувала 5 тис. крб., отримувало щомісячну виручку по 1500–1800 крб. А Севастопольське товариство, нараховувало дивіденд своїм членам у розмірі 16,5% на кожний внесений карбованець. Сімферопольське споживче товариство на відміну від інших для ведення торгівельних операцій активно залучало кредитні кошти, що значно підвищувало його обіговий капітал [5, с.8–11; 7].

Проте, незважаючи на перші успіхи і популярність серед населення, споживчі товариства Таврійської губернії, як і більшість товариств імперії, через 3–4 роки існування були закриті. В одних випадках вони не витримували конкуренції з боку приватних торговців, в інших – давалися взнаки брак досвіду ведення торгівлі на кооперативних засадах, недобросовісність членів правління тощо. До того ж кооперативна діяльність населення не викликала ніякого "співчуття" з боку уряду, який лише наприкінці XIX ст. спромігся розробити нормативно-правову базу споживчої кооперації. У 1898 р. міністр внутрішніх справ затвердив "Нормальний Статут споживчого товариства", тоді ж право затверджувати такі статuti було надано губернаторам. Також вийшов урядовий указ, який надавав дозвіл на створення спілок споживчих товариств – з цього часу кооперативний рух в імперії значно пожвавлюється. На жаль, цього не можна сказати про розвиток споживчої кооперації в Таврійській губернії на початку XX ст. Хоча точних даних про кількість споживчих товариств у краї в цей період виявити поки що не вдалося, але непрямі дані вказують на те, що до початку I світової війни їхню кількість можна було поррахувати на пальцях однієї руки. Та й ті, що існували, часто закривалися через декілька років діяльності.

Показовою і цікавою в цьому відношенні є історія Алуштинського товариства споживачів під назвою "Заощадження", в утворенні якого діяльну участь приймало Алуштинське міське управління. 15 травня 1908 р. зібрання його уповноважених доручило міському старості запросити "декого з міських обивателів" для обговорення заходів щодо правильної постановки торгівлі м'ясом. У запрошенні вказувалось, що останніми місяцями в Алушті порівняно з Сімферополем та Ялтою ціни на м'ясо стали вищими на 1–2 копійки на фунт. До того ж м'ясо продавалось низької якості, без поділу на гатунки та з обов'язковими довісками з частин голови, ший, ніг тощо, які самі по собі неможливо було продати. Таке становище склалося внаслідок відсутності конкуренції між м'ясоторговцями, котрі разом купували худобу для забою та ділили між собою м'ясо однієї туші. Встановлення граничних цін на м'ясо та впровадження інших заходів адміністративного характеру бажаного результату не давали, оскільки м'ясоторговці під різними приводами взагалі припиняли торгівлю. 18 травня на зібранні "декого з обивателів" було внесено пропозицію організувати м'ясну лавку силами міського управління, але міський староста М. Давидович відповів, що управління для цього не має ні коштів, ні досвідчених людей. Він же запропонував створити товариство і зібрати необхідні кошти, а для обговорення деталей обрати 5–6 уповноважених. Через день уповноважені обговорили вже статут товариства, а 22 травня на загальних зборах членів товариство споживачів "Заощадження" було засноване. За статутом, кожен член товариства мав здійснити вступний внесок розміром три карбованці і придбати не менше одного паю

розміром 15 крб. Кожному члену дозволялося придбати не більше 15 паїв. Розмір торгових операцій було визначено сумою до 3 тисяч карбованців. До складу товариства увійшли 60 одноосібних членів, які придбали 111 паїв, а також Алуштинська міська управа, яка мала 10 паїв [9, арк.1–7, 10, 11, 13, 16].

М'ясну лавку відкрили 18 липня і одразу ж закупили 31 голову великої рогатої худоби, 270 ягнят, 57 овець та баранів, 1 цапа. Перший місяць роботи лавка закінчила зі збитками, другий – з прибутком, наступні два місяці – з незначними збитками у межах 21–25 крб. 8 листопада 1908 р. до правління споживчого товариства надійшла заява алуштинських м'ясоторговців такого змісту: "Через закінчення сезону збут м'яса в усіх лавках не перевищує одного вола на день. За такого вкрай малого торгового обігу іноді дохід не перекриває видатків, при чому усі збитки лягають на одиничного підприємця. В іншому становищі знаходиться громадська лавка: ведучи торгівлю на зібраний капітал, вона і збитки розкладає на усю масу своїх членів-пайщиків. Ми, що нижче підписалися, зобов'язуючись продавати м'ясо доброї якості за цінами не вище однієї копійки від цін сімферопольського ринку, просимо закрити громадську лавку, оскільки в теперішній час, за даних умов вона не відповідає своїй цілі – вільній конкуренції" [9, арк.25зв., 28, 33, 35зв., 39, 43зв., 50зв.].

Якраз цей приклад свідчить про те, що кооперативний магазин виконав своє головне призначення: зловживання з боку м'ясоторговців припинилися, ціни було знижено, пайщики суттєвих втрат від цього не зазнали, а алуштинський споживач загалом виграв. Але потім у діяльності товариства споживачів мали місце значні відступи від кооперативних принципів. Спочатку лавку на півроку здали в оренду приватній особі, а після того, як вказаний термін сплив, думки членів правління щодо подальшої долі магазину розділилися. Коли на посаду голови правління знову було запропоновано кандидатуру міського старости Давидовича, той погодився лише за умови, що він буде "м'ясну лавку тримати безпосередньо від себе або передасть торгівлю у ній на відповідних умовах приватній особі". Головою було обрано іншу людину, яка через три дні відмовилась очолювати товариство. Як лавка працювала протягом наступного року, документи не повідомляють; вочевидь, до літа 1910 р. товариство через недбалість у веденні справ зав'язло у боргах, а 1 липня 1910 р. воно самоліквідувалося [10, арк.2, 3, 10, 12].

Значне зростання кількості споживчих кооперативів у Таврійській губернії відбулося напередодні та в роки I світової війни. 28 лютого 1914 р. журнал "Южный кооператор" повідомляв, наприклад, що в Мелітопольському повіті кількість споживчих товариств не поступалася кількості кредитних, яка становила близько двох десятків. До того ж товариства різних форм співпрацювали між собою, наприклад, кредитні та ощадно-позикові кооперативи на пільгових умовах видавали кредити

товариствам споживачів, вступали у якості колективних членів до них, а останні відпускали в кредит товари членам кредитних товариств [11]. У Феодосійському повіті налічувалося близько 25 споживчих товариств, які почали діяльність у роки війни, а загалом до 1918 р. кількість споживчих кооперативів губернії перевищувала сотню [5, с.21, 22]. Значно підвищились суми їхніх торгових операцій, наприклад, Преславське товариство Бердянського повіту з червня і до кінця 1916 р. продало товарів на 25553 крб., а товарообіг Південнобережного товариства споживачів "Берекет", що діяло в Ялті, у 1917 р. складав майже півмільйона карбованців [12; 13, арк.3]. Щоправда, пояснювалося це не значними масштабами діяльності, а повзучою інфляцією вказаних років. Розвиток споживчої кооперації у цей період був спробою самозахисту населення від тяжких наслідків господарської розрухи.

Найбільш розповсюдженою і розвиненою формою кооперації в Таврійській губернії, як і в імперії в цілому, була кредитна. Вона виникає на межі 60–70-х рр. XIX ст. і постає у формах волосних і земських кас, ощадно-позикових та кредитних товариств. Вже у 1871 р. було затверджено зразковий статут ощадно-позикового товариства, яке діяло за принципами Ф. Г. Шульце-Деліча, одного з засновників перших кредитних кооперативів Німеччини. Члени такого товариства обов'язково мали вносити пай розміром до 50 крб. та могли на строк до 9 місяців отримувати позики, величина яких не могла перевищувати півтора розміри внесеного ними паю без поручительства або його потрібного розміру за умови поручительства з боку інших членів. Органами управління ощадно-позикового товариства були загальні збори, правління та рада. Правління вело повсякденні справи та звітність, раді належали наглядові та контрольні функції, а загальні збори обирали посадових осіб, затверджували звіти правління тощо [14, арк.2–5].

У 1887 р. в Таврійській губернії нараховувалося 36 ощадно-позикових товариств. Більше половини товариств (19) діяло у Мелітопольському повіті, 14 – у Бердянському, по 1 – у Дніпровському та Феодосійському повітах, а також у Ялті. За фінансовими звітами 31 товариства за 1886 р., наданими Таврійській казенній палаті, можемо охарактеризувати деякі риси їх діяльності. Членами цих товариств були 14530 домогосподарів, сумарний загальний обіг усіх товариств перевищував 6,5 млн. крб. Позик протягом 1886 р. було видано на суму 2143 тис. крб. або по 147,5 крб. на одного члена; одночасно протягом року було повернуто 2312 тис. крб. [15, арк.4–64; 16, арк.1–110].

Те, за яким призначенням розподілялись отримані позики, розглянемо на прикладі Великотокмакського ощадно-позикового товариства Бердянського повіту: 50% усіх позик витрачались на оренду землі, 20% – на купівлю худоби, по 10% – на купівлю насіння та землеробських знарядь, 3% – на сплату податків, по 2% – на купівлю хат та сплату приватних боргів, ще 3% – на інші потреби [17, с.21–22]. Принцип кругової поруки у цьому ж товаристві діяв так: правління

поділило товариство на групи по 3–6 членів, рівних між собою за майновим станом, і, за взаємним поручительством, видавало членам кожної групи відповідно по 40, 50, 80, 100 і більше карбованців. Дослідник діяльності ощадно-позикових товариств М. О. Осіпов відмітив, що позики таких значних розмірів навіть за бажанням неможливо було витратити не за господарським призначенням: "Можна допустити, що селянин витратить непродуктивно декілька карбованців, але вкрай мало тих випадків, коли він витратить декілька десятків. Важко навіть уявити собі, щоб селянин міг, наприклад, промотати 25 крб., оскільки найголовніша умова селянської веселості, горілка, навіть з пригощанням усіх прісних (випадок, звичайно, рідкісний) вимагає все-таки тільки декількох карбованців" [17, с.21]. Дійсно, відро горілки коштувало на той час від 5 до 6 карбованців, тоді як бричка – 80–120 крб., пара волів – 60–70 крб., пара коней – не менше 70 крб. Відносно дешево коштували віялки (40–50 крб.), тому вони зустрічалися майже у кожному домогосподарстві Бердянського повіту. Популярними були також жниварки місцевого виробництва, які продавалися за ціною близько 150 крб. [18, арк.1–4; 17, с.4–5].

Наступна таблиця 1 дає цікаві відомості про призначення позик, які були видані у 1910 р. 12-ма кредитними та 20-ма ощадно-позиковими товариствами, що діяли у районі діяльності Севастопольського відділення Державного банку [19, арк.91–93].

Таблиця 1.

Призначення позик	Кредитні товариства		Ощадно-позикові товариства	
	Кількість позик	Сума (крб.)	Кількість позик	Сума (крб.)
Купівля землі у приватну власність	508	76493	1617	168224
Будівництво, купівля, ремонт млинів, олійниць, кузень, сараїв, комор тощо	100	9097	437	40561
Купівля, будівництво, ремонт жилих приміщень	294	23924	1005	56668
Облаштування садів, городів, ставків, гребель; купівля добрив; меліоративні роботи	126	14623	474	17055
Купівля і ремонт сільськогосподарських машин і знарядь	2147	112381	3176	133345
Купівля і ремонт знарядь ремісничого, кустарного та ін. промислів (слюсарних, столярних тощо)	209	12133	918	45161

Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 11 (222), 2011, Ч.1

Купівля робочої худоби та різних домашніх тварин, птиці, бджіл тощо	1592	87920	5235	353338
Оренда землі, млинів, установ промислового призначення	10786	106450 6	8897	646590
Купівля посівного матеріалу	1276	30262	616	20298
Купівля матеріалів ремісничого, кустарного та ін. промислів (сталь, залізо, мідь, дерево, сукно, шкіра, вовна, фарби тощо)	1081	82433	1476	111233
Найм машин і робочої сили (робітників, робочої худоби, електричної та ін. енергії), купівля вугілля, дров тощо	90	6883	1282	60855
Купівля різного роду товарів для продажу	558	50163	1828	190922
Купівля корму для худоби	131	4414	428	10589
Сплата приватних боргів	195	11255	604	24688
Переписування виданих позик на нові строки або на нових умовах	-	-	9628	960235
Особисті видатки позичальника (сплата податків, весілля, похорон, лікування, продовольство, опалення, виховання дітей, меблі, книги, одяг тощо)	368	18093	2245	85864
Усього видано	19600	169873 8	40061	355599 8

Дані таблиці вказують на те, що призначення позик, виданих кредитними та ощадно-позиковими товариствами у 1910 р., мали суттєві відмінності. Майже 2/3 сум, виданих кредитними товариствами, призначалися для оренди землі тощо. Разом з тим 27% сум, виданих ощадно-позиковими товариствами, означали просту реструктуризацію вже виданих позик, тоді як кредитні товариства переписуванням зобов'язань взагалі не займалися. Мова йде про стару хворобу ощадно-позикових товариств, близько третини яких до кінця ХІХ ст. розвивалися неефективно, переписуючи лише боргові зобов'язання. Багато товариств розпалося або існувало лише на папері, що привело до пошуку кращих форм організації дрібного кредиту. За Положенням про установи

дрібного кредиту, яке було прийняте у 1895 р., передбачалося відкриття поряд з ощадно-позиковими також кредитних товариств. Останні, крім кредитних операцій, могли здійснювати посередництво при купівлі необхідних для ведення господарства їхніх членів предметів, а також при продажу виробленої ними продукції. Вони також могли надавати позики під заставу рухомого і нерухомого майна, у т.ч. строком від 1 до 5 років. Для формування основного капіталу кредитних товариств внесення паїв не передбачалося, він утворювався з довгострокових займів у Державного банку, відрахувань від прибутку тощо.

Розглянемо деякі операції, якими займалися саме кредитні товариства губернії. У 1910 р. низка товариств переважно материкових повітів видавала позики під заставу ячменю та жита. Загальні суми таких позик коливалися в межах двох-трьох десятків тисяч карбованців, а найбільш показовою була діяльність Акімовського товариства Мелітопольського повіту, яке видало під заставу хліба 244000 крб. Зерно, прийняте у якості застави, потім викупалося кредитором або за узгодженням з ним продавалося фірмам-експортерам гуртовими партіями. Така хлібозаставна операція для населення мала велике позитивне значення. Попереджуючи масову пропозицію хліба, вона регулювала на нього ціни на місцевих ринках. Наприклад, у Верхньому Рогачику Мелітопольського повіту осінні ціни 1910 р. були такими: на ячмінь – 4.50–5 крб. за чверть, на жито – 4.80–5.30 крб., на пшеницю – 5.50–6 крб. Весною 1911 р., коли товариство продавало закладений хліб, чверть ячменю коштувала вже 6.12–6.70 крб., жита – 6.30–7 крб., пшениці – 6.50–7.20 крб. За підрахунками правління Верхньорогачикського кредитного товариства, на цій операції усі заставодавачі заробили близько 8 тисяч карбованців [19, арк.15–16].

Посередницькими операціями у 1910 р. займалися 55 кооперативів губернії (35 кредитних і 20 ощадно-позикових товариств) проти 47 у 1909 р. Посередницька діяльність була спрямована на постачання населенню машин, знарядь, матеріалів для виробництва тощо, а також на реалізацію врожаю. Усі ці предмети закуплялися кооперативами на підприємствах за гроші, або приймалися на комісію від заводів та кустарів. Наприклад, брички, тачанки, борони, плуги, букери, сіялки, жниварки вироблялись переважно на заводах Таврійської губернії. В той же час багато техніки закуплялося на підприємствах та в торговельних фірмах Катеринослава, Харкова, Одеси. Протягом 1910 р. загальний обіг за усіма посередницькими операціями склав понад 2 млн. крб. [19, арк.17,18]. Так, 10-ма товариствами, які входили до складу Мелітопольської спілки кредитних товариств, протягом першого півріччя 1910 р. було продано 704 жниварки на суму 86034 крб., 27267 пудів заліза на 45885 крб., 511 бричок на 43397 крб., 336 букерів на 13335 крб., 536 віялок на 2289 крб., 356 ресор на 8630 крб. і т.д. загалом на 236542 крб. [20, арк.42].

Архівні документи та матеріали повідомляють нам цікаві відомості про соціальний склад та матеріальне становище членів та засновників кооперативів. Аналіз цих матеріалів дозволяє зробити висновок про те, що переважали серед них господарі з середніми та високими статками, авторитетні та грамотні члени місцевих громад. Серед них було чимало священнослужителів, вчителів, агрономів, земських діячів. Наприклад, облікові картки кримських кредитних та ощадно-позикових товариств, які входили до сфери нагляду Євпаторійського відділення Держбанку, характеризують членів товариств такими словами: "заможне населення"; "середній розмір господарства – досить великий, засновники – толкові та сумлінні люди; рахівництво запропоновано доручити земському вчителю"; "відрубники, середня заможність"; "порівняно великі обіги господарства" тощо [21, арк.4, 7, 10, 15, 16]. Стосовно участі у роботі правлінь кредитних кооперативів місцевих вчителів міністром народної освіти Л. Кассо на адресу попечителів навчальних округів 15 червня 1911 р. було навіть підписано циркуляр такого змісту: "...вчителі початкових училищ, приймаючи участь у справах закладів дрібного кредиту, нерідко ставлять інтереси цих закладів вище інтересів школи, чим останній наносяться серйозні збитки, особливо у тих випадках, коли вчителі займають які-небудь посади (голів та членів правлінь) в місцевих кредитних організаціях.

Я повинен оголосити вчителям початкових училищ, що участь ця не повинна йти в ущерб для прямих їхніх обов'язків..." [22, арк.33].

У звіті інспектора дрібного кредиту Севастопольського відділення Держбанку від 31 грудня 1910 р. стосовно відкриття у селі Малотокмачці Бердянського повіту кредитного товариства повідомлялося, що мешканці села "є малоросами, відрізняються розвиненістю, доброю репутацією акуратних платників і грамотністю; так, з 26 засновників виявилось лише 3 людини неграмотних. До числа засновників увійшли представники кращих господарів села, а також інтелігенція: два молодих священники, диякон, земський фельдшер, волосний писар, земський вчитель та інші..." [20, арк.19].

До складу Сімферопольського ремісничого та дрібноторгового ощадно-позикового товариства на 1 січня 1907 р. входило понад 1 тис. членів, з яких 512 чоловік були ремісниками, 346 – торговцями, 124 – прикажчиками, 102 – чиновниками, крім того, 43 вчителі та службовці, 19 землевласників, 16 лікарів, фельдшерів та фармацевтів, 6 присяжних повірених, 5 агентів тощо [23, арк.32].

Про заможність господарств членів кредитних кооперативів Таврійської губернії можна судити і за середніми розмірами одержуваних ними кредитів. Наприклад, 12-ма кредитними товариствами Феодосійського повіту протягом 1912 р. було видано позик на 779932 крб., що складало 86,3 крб. на одного члена. Відповідний середньоросійський показник був у 3 рази нижчим – 27,1 крб. [24, с.4–5].

Правління Покровського кредитного товариства Бердянського повіту у 1914 р. просило Севастопольське відділення Держбанку дозволити збільшення одноосібного кредиту для своїх членів з 300 до 500 крб., мотивуючи це їхнім високим майновим цензом. Було наведено список з 376 осіб з загальної кількості 3600 членів. У господарстві кожного з них було переважно 20–40 десятин власної землі, до 10–20 десятин надільної, від 4–5 до 10–15 коней, по 2–4 корови, по 2–3 брочки, від 1 до 6 плугів, букерів, борон, жниварок, молотилок, віялок тощо; 19 господарів мали власні млини [25, арк.52, 54–67].

Загалом Таврійська губернія була тим регіоном, де населення жило досить заможнo і мало кошти для внесення пайових внесків, тому на початку ХХ ст. тут і кількісно, і якісно переважали ощадно-позикові товариства, в той час як у цілому в Російській імперії кредитних товариств було в 2 рази більше, ніж ощадно-позикових [6, с.44].

Набагато слабше у вказаний період в Таврійській губернії розвивалася виробнича кооперація. Вона мала дуже локальний характер і можна говорити лише про поодинокі випадки її розвитку. Деякі види діяльності потребували значних колективних зусиль, тому, наприклад, вже у середині ХІХ ст. артілі працювали у галузі промислового рибальства. Так, у 1863 р. під Керчю працювало 15–20 неводних артілей по 10–25 рибалок у кожній [26, с.208–210]. На Дніпрі рибалки часто складали товариства, об'єднуючись на просту сітку по 2–3 чоловіки, а на невод – по 12–15 чоловік [26, с.24].

14 жовтня 1903 р. таврійським губернатором було затверджено статут Феодосійської артілі портових робітників з експорту зерна за кордон. У ньому вказувалося, що артіль утворювалася для обслуговування робочою силою Феодосійського порту, який вів експортну торгівлю зерновими хлібами з закордоном. Членами артілі могли бути місцеві мешканці та кожен прийдешній робітник, який пропрацював у порту не менше 1 року. Керував артіллю її староста, який обирався на загальних зборах членів строком на 1 рік. Старостою міг бути обраний кожен грамотний робітник віком від 25 років, який отримав не менше 2/3 голосів присутніх на зборах членів артілі. Староста безпосередньої участі у вантажних роботах не приймав, він представляв артіль у відносинах з керівництвом порту та експортерами і за виконання своїх обов'язків отримував щомісячне жалування, розмір якого встановлювався кваліфікованою більшістю присутніх на зборах членів і не змінювався протягом його річної каденції. Наприклад, у 1904 р. староста артілі отримував щомісяця по 45 крб. Для регулювання попиту та пропозиції праці артіллю разом з експортерами хліба при Феодосійському порту утворювалася біржа, куди міг звертатися кожен, хто мав потребу у праці чи робітниках. Станом на 1 вересня 1904 р. в артілі працювало 252 робітники [28, арк.64–80, 170зв., 200зв.].

Напередодні та в роки І світової війни в губернії активізується кооперативний рух, утворюються нові товариства, у т.ч. виробничі та

збутові. Наприклад, Сімферопольська повітова земська управа повідомляла у 1914 р., що в повіті "є тенденція утворювати кооперативи зі збуту яєць" [29, арк.18]. З метою збуту тютюну у 1915 р. було утворене Перше товариство тютюнників південного берегу Криму [30]. Тоді ж у селі Костянтинівці Бердянського повіту відкрився перший у губернії кооперативний млин. Преса повідомляла, що він "грандіозних розмірів, обладнаний за останнім словом техніки і приводиться до дії електричною енергією". У Євпаторійському повіті Ортомамайським кредитним кооперативом для постачання на кримські курорти молока було організовано кооперативну молочну ферму. У Севастополі для розселення відпочивальників почали діяти кооперативний житловий будинок та "Курортний кооператив". Планувалося також відкриття Першої кримської артілі електромонтерів та Першої кримської трудової артілі кравців [31].

Та "не хлібом одним живе людина". Багато кооперативів у роки війни вели енергійну культурно-просвітницьку роботу, актуальність якої посилилася у зв'язку із забороною продажу спиртових напоїв. Місцеві кооперативи протиставили пияцтву культурне дозвілля, влаштовуючи лекції, концерти, спектаклі, бібліотеки, розмір фондів кожної з яких сягав декількох тисяч томів. У 1916 р. була близькою до здійснення ідея утворення в Мелітополі великого центрального земсько-кооперативного народного будинку. Ініціатором її була Мелітопольська спілка закладів дрібного кредиту, яка виділила для цього 50 тисяч карбованців. За проектом, у народному будинку мали розміститися народний театр, кінематограф, бібліотека-читальня та чайна [32].

Якщо значний підйом у розвитку споживчої кооперації в роки I світової війни цілком можна пояснити необхідністю захисту населення від тяжких наслідків повзучої інфляції, то ріст кредитних, виробничих та збутових кооперативів навряд чи був безпосередньо пов'язаний з війною. Скоріше він був наслідком загального підйому виробничих сил, який напередодні війни переживала Російська імперія, а разом з нею і Південь України. Населення природним шляхом "дозріло" до розуміння великого значення кооперації в організації виробничих відносин та сприйняття її як необхідного елементу ринкової економіки. На жаль, ці процеси були перервані війною та наступним приходом більшовиків до влади.

Таким чином, основними формами кооперативних об'єднань у Таврійській губернії другої половини XIX – початку XX ст. були споживчі, ощадно-позикові, кредитні товариства, артілі. Найбільш розповсюдженими були кредитні кооперативи, а бурхливий розвиток споживчої та виробничо-збутової кооперації починається лише напередодні та у роки I світової війни. Кооперативний рух мав велике значення як чинник самоорганізації населення, він сприяв формуванню підприємницької ініціативи, почуттів взаємної відповідальності. Відродження традицій народної кооперації, на нашу думку, є однією з

необхідних складових розвитку зрілого громадянського суспільства і розбудови незалежної Української держави.

Література

1. **Марочко В. І.** Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1994.
2. **Морозов А. Г.** Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. і. н.: спец. 07.00.01 "Історія України" / А. Г. Морозов. – К., 1994.
3. **Половець В. М.** Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. і. н.: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. М. Половець – К., Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 44 с.
4. **Губенко Г. Н.** Сельская кредитная кооперация на юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма / Г. Н. Губенко– Симферополь: СГУ, 1977. – 185 с.
5. **Николаенко Н. В.** Крымская кооперация. Очерки истории / Н. В. Николаенко. – Симферополь: Таврия, 1992. – 121 с.
6. **Бойко В. В.** Особливості діяльності кредитних кооперативів Таврійської губернії у контексті розвитку загальноєвропейського кооперативного руху (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / В. В. Бойко // Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2009. – Т.104. – Вип.91. Історичні науки. – С.40–45.
7. **Державний архів** м. Севастополя, КМФ-1, оп.1, спр.1185.
8. **Економічна історія України: підруч.** / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович, Р. М. Матейко, З. М. Матисякевич. – К.: Видавничий Дім "Юридична книга", 2004. – 456 с.
9. **Державний архів** в Автономній Республіці Крим (далі – ДА в АРК), ф. 611, оп.1, спр.1.
10. **ДА в АРК**, ф.611, оп.1, спр.2.
11. **Южный кооператор.** – 28.02.1914. – №4. – С.97.
12. **Южный кооператор.** – 30.04.1917. – №8. – С.198.
13. **ДА в АРК**, ф.641, оп.1, спр.3.
14. **ДА в АРК**, ф.44, оп.1, спр.3065.
15. **ДА в АРК**, ф.68, оп.1, спр.7332.
16. **ДА в АРК**, ф.68, оп.1, спр.7338.
17. **Осипов Н. О.** Опыт статистического исследования о деятельности ссудо-сберегательных товариществ / Н. О. Осипов. – СПб.: Изд-е СПб-го Отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промысловых товариществах, 1887. – 150 с.
18. **ДА в АРК**, ф.26, оп.1, спр.26933.
19. **ДА в АРК**, ф.70, оп.1, спр.266.
20. **ДА в АРК**, ф.70, оп.1, спр.267.
21. **ДА в АРК**, ф.747, оп.1, спр.14.
22. **ДА в АРК**, ф.70, оп.1, спр.358.
23. **ДА в АРК**, ф.70, оп.1, спр.71.
24. **Доклад** Управы по кредитной кооперации в Феодосийском уезде. Приложение №24 к Журналам заседаний Феодосийского уездного земства. – Б.м., б.г. – 47 с.
25. **ДА в АРК**, ф.70, оп.1, спр.147.
26. **Данилевский Н. Я.** Описание рыболовства на Черном и Азовском морях / Н. Я. Данилевский // Исследования о состоянии рыболовства в России. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К., 1871.– . – Т.VIII. – 1871. – 316 с.
27. **Памятная книжка** Таврической губернии. – Симферополь: Стат бюро губ. земства, 1889. – Отд.VI.
28. **ДА в АРК**, ф.481, оп.1, спр.1.
29. **ДА в АРК**, ф.61, оп.1, спр.307.
30. **Южный кооператор.** – 15.05.1915.

– №9. – С.265. 31. Южный кооператор. – 15.06.1915. – №11. – С.336–338.
32. Южный кооператор. – Сепень 1916. – №15–16. – С.474–476.

Бойко В. В. Формы кооперативных объединений в Таврической губернии во второй половине XIX – начале XX в.

Охарактеризованы основные формы кооперации в Таврической губернии. Проанализирована деятельность потребительских, ссудо-сберегательных, кредитных товариществ. Сделан вывод о слабом развитии потребительской и производственной кооперации в губернии. Показан стремительный рост всех форм кооперации накануне и в период Первой мировой войны.

Ключевые слова: кооперация, потребительское общество, ссудо-сберегательное товарищество, кредитное товарищество, артель, Таврическая губерния.

Бойко В. В. Форми кооперативних об'єднань у Таврійській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Охарактеризовано основні форми кооперації у Таврійській губернії. Проаналізовано діяльність споживчих, ощадно-позикових, кредитних товариств. Зроблено висновки про слабкий розвиток споживчої і виробничої кооперації в губернії. Показано стрімке зростання усіх форм кооперації напередодні та у період Першої світової війни.

Ключові слова: кооперація, споживче товариство, ощадно-позикове товариство, кредитне товариство, артіль, Таврійська губернія.

Boyko V. V. The forms of cooperative associations in Taurida province in the second half of the XIX – at the beginning of the XX cr.

The basic forms of co-operatives in Taurida province were characterized in this article. An activity of consumer, saving and loan, credit associations was analyzed. A conclusion about poor development of consumer and industrial co-operation in the province was drawn. The rapid growth of all forms of co-operation on the eve and at the period of the First World War was shown.

Keywords: co-operation, consumer society, saving and loan association, credit association, artel, Taurida province.

УДК 94(477.4) «1905/1914»

М. В. Гаухман

**РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
В РОСІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРОЕКТІ
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1905 – 1914 рр.)**

Проблеми досягнення толерантності в міжконфесійних відносинах у сучасній Україні роблять актуальним вивчення політичної історії релігійних організацій. Правобережна Україна в складі Російської імперії була поліетнічним і поліконфесійним регіоном, у якому релігійна ідентичність була невіддільною від національної ідентичності. Революційні події 1905 р. спричинили появу громадянського суспільства в Російській імперії та зробили процеси націотворення масовими, а це призвело до перетворення Російської православної церкви (далі – РПЦ) на політичну силу в громадському суспільстві початку ХХ ст.

Політична діяльність РПЦ на початку ХХ ст. вивчалися в радянській історіографії в працях, присвячених позиції церкви в Першій російській революції (1905–1907 рр.), участі церкви у виборах і роботі Державної Думи, співробітництву між РПЦ і правими партіями [1; 2; 3]. У сучасній українській історіографії політична діяльність РПЦ на теренах Правобережної України розглядається або на рівні історії окремих українських губерній, або в рамках історії російських правих партій, а саме – Почаївського відділу Союзу російського народу (далі – Почаївського відділу СРН) [4; 5, с.36–38, 66–67, 101–110; 6]. Однак не дослідженою залишилася роль РПЦ в процесах націотворення на Правобережній Україні.

Мета нашої праці – встановити роль РПЦ в процесах націотворення на Правобережній Україні в період 1905–1914 рр. крізь призму концепції "національних проектів". Завдання нашої праці такі: 1) Сформулювати загальні проблеми церковного життя початку ХХ ст.; 2) Визначити поняття "російський національний проект"; 3) Проаналізувати політичну діяльність РПЦ, як одного з агентів російського національного проекту, на Правобережній Україні.

Перша російська революція поставила під питання становище РПЦ в державі й суспільстві, відносини між церквою й вірянами та внутрішньоцерковні відносини. Становище РПЦ в Російській імперії характеризувалася державним статусом церкви та національним статусом православної віри, яка, – згідно з К. Победоносцевим, обер-прокурором Синоду (1880–1905 рр.) – була невіддільною від російського народу [7, с.234, 251]. Держава фінансувала РПЦ, надала церкві ексклюзивне право проводити місіонерську діяльність і встановила позитивну дискримінацію православних підданих Російської імперії. В обмін на державну підтримку церква, по-перше, була підпорядкована

державі, – керівним органом РПЦ був Св. Синод, очолений обер-прокурором Синоду, членом російського уряду, – по-друге, легітимізувала самодержавний режим як оборонця православ'я, першого члену тріади графа С. Уварова, – "православ'я, самодержавство, народність", – наріжного каменю ідеології самодержавства.

Реформи державного устрою в 1905 р., започатковані Першою російською революцією (1905–1907 рр.), стосувалися й відносин "державна–церква" в напрямку зменшення залежності церкви від держави та збільшення самостійності церкви. Віхами змін відносин "державна–церква" були Указ про віротерпимість 17 квітня 1905 р. та Маніфест 17 жовтня 1905 р. [8, №26125, №26803]. Указ про віротерпимість дозволив переходити з православ'я до інших християнських конфесій, що фактично позбавило РПЦ монополії на місіонерство та створило умови для міжконфесійної конкуренції. Жовтневий маніфест означав прийняття урядом вимог опозиційної громадськості, що позбавляло РПЦ такої опіки держави, яку церква мала до 1905 р., роблячи її відносно самостійною силою в громадському суспільстві.

Питання відносин "церква–державна", "церква–громадськість", "церква–віряни" та проблеми внутрішньоцерковних відносин були сформульовані в світській і церковній пресі в 1905 р. та в подальшому часі обговорювалися не тільки на газетних шпальтах, а й на засіданнях Передсоборного Присутствія 1906 р. та Державної Думи. Провідними темами громадсько-церковних дискусій були такі питання: 1) Питання про відновлення патріаршества [9; 10; 11; 12, с.40–45]; 2) Приходська реформа [13; 14; 15, с.7–8; 16, с.14]; 3) Роль церкви в громадському житті [17, с.641–648; 18, с.195–200, 19, с.778–788]; 4) Збереження релігійності в православних вірян [20; 21, с.839–846]; 5) Реформа духовної школи [22, с.654–662; 23, с.241–246].

Вказані питання були насамперед проблемами внутрішньої структури РПЦ та державного управління церковними справами. Тому сама церква не могла вирішити ці питання без ініціативи держави. Якщо в революційний період, у 1905–1906 рр., держава припускала можливість церковних реформ, то в період пореволюційної реакції, з 1907 по 1914 рр., будь-які зусилля реформувати церкву були неможливими через охоронну позицію уряду. Адже держава, завдяки церковним реформам, ризикувала втратити практично необмежений контроль над РПЦ, а відтак – контроль над її вірянами, "великим російським народом", матеріалом для конструювання модерної російської нації. Саме через охоронну позицію держави жодна церковна реформа в Російській імперії не проводилася. Відкладенню реформ сприяла й відсутність підтримки перетворень церковного устрою з боку самого духівництва. Так, православне духівництво Київщини вбачало у відновленні патріаршества загрозу тиранії для духівництва з боку або сильного патріарха, або політиків, під впливом яких неминуче слабкий патріарх [24]. Відтак РПЦ довелося "політизуватися" для того, щоб утримати вплив у громадському

суспільстві та захистити позиції церкви й уряду від опозиційної громадськості. Політизація РПЦ в період масовості націотворення після 1905 р. означала її "націоналізацію", набуттям церквою функцій провідної російської націоналістичної партії, що обстоювала в громадському житті постулати "православ'я, самодержавства, народності". Зближенню між духівництвом і правою громадськістю сприяло те, що церква була великим землевласником, а тому, як відзначали сучасники, захист власних економічних позицій обумовлював політичне співробітництво РПЦ з правими партіями, які захищали інтереси російського поміщицтва [25].

Політична діяльність РПЦ розглядається нами крізь призму концепції "національних проектів". Концепція "національних проектів" є конкретизацією "конструктивістської" концепції нації Б. Андерсона [26]. Нація, згідно з концепцією Б. Андерсона, подібно до інших великих соціальних груп, є "уявленою спільнотою", що твориться національною елітою, бюрократами та/або інтелектуалами. Відтак процес націотворення, перманентного конструювання модерної нації національною елітою, є способом існування модерної нації. Концепт "національний проект", як позначення теоретичної й практичної діяльності національних еліт у процесах націотворення, в історіографії історії Російської імперії використовували Р. Шпорлюк та О. Міллер [27; 28; 29].

Під "національним проектом" ми розуміємо діяльність національної еліти з трансляції модерних дискурсів, насамперед дискурсу нації, серед "народної маси", певної етноконфесійної та/або етносоціальної групи. "Горизонтальна" структура національного проекту мала два рівні: I. Національна дискурсивна формація, утворена перетином модерних дискурсів, які циркулювали серед національної еліти, агенту національного проекту; II. Національні практики, тобто інституціоналізація процесів націотворення в соціальних практиках, у яких відбувалися трансляція модерних дискурсів від агента до адресату національного проекту, тобто від національної еліти до народної маси. Сенс національного проекту полягав у наявності зв'язку між дискурсивною формацією та народною масою, позначеною національною елітою як національна спільнота.

Російський національний проект характеризується нами відповідно до своєї "вертикальної" структури, у якій виділяємо чотири групами відносин: I. Внутрішні відносини національного проекту (характеристика національної еліти та конкуренції між дискурсивними стратегіями національного проекту); II. Зовнішні відносини національного проекту (відносини із загальноросійською опозицією, іншими національними проектами та іншими націями); III. Відносини національного проекту з російським урядом; IV. Відносини національного проекту з народною масою (характеристика взаємодії між

національною елітою та спільнотою, що "націоналізується" зусиллями еліти).

Православне духівництво вважалося за одну з опор російської нації та російської держави на Правобережній Україні з огляду на поліетнічний і поліконфесійний склад населення регіону [30, арк.бзв.]. Однак роль православного духівництва в процесах націотворення була подвійною. З одного боку, завдяки церковній політиці уряду та консервативно-охоронній позиції церковних ієрархів, вихідців із центральних губерній Росії, православне духівництво включалося в конструювання російської нації. З іншого боку, православне духівництво також опосередковано включалося в конструювання української нації: священники Правобережжя були етнічними українцями, а секуляризовані вихідці з духівництва поповнювали лави українських націоналістів [31, с.23–24, 35–36, 107, 206–210]. Так, подільське духівництво брало участь в українському культурницькому русі. Подільський єпископ Парфеній (Левицьким) очолював комісію щодо українського перекладу Нового Заповіту та був ініціатором обмеженого запровадження української мови в подільській семінарії та церковно-приходських школах, дозволеного указами Св. Синоду відповідно в 1906 і 1907 рр. [32, с.38–39; 33, с.78–80; 31, с.238–239]. Проукраїнська діяльність Парфенія припала на період Першої російської революції, а пореволюційна реакція поставила крапку в "українофільстві" єпископа, коли Парфенія в 1908 р. було переведено на єпископську кафедру до Тули. Подільське духівництво працювало в Кам'янець-Подільській "Просвіті" [34, с.276]. Однак це була позиція окремих священників, а не позиція РПЦ.

Форпост православ'я на кордоні з католицьким світом, Свято-Успенська Почаївська Лавра, перетворився й на форпост російського націоналізму, коли при монастирі в 1906 р. постав Почаївський відділ СРН, який очолював архімандрит Віталій (Максименко), настоятель Почаївської Лаври. Покровителем чорносотенної організації був Волинський архієпископ Антоній (Храповицький), правий публіцист [35; 36]. Почаївський відділ СРН заснував на Правобережжі сільські відділення під проводом місцевих священників. Чисельність членів цієї організації перевищувала 100 тис. чол., а кількість сільських відділень лише на Волині досягала 300 [5, с.37]. Свідченням впливовості священників-чорносотенців була петиція із засудженням діяльності Державної Думи, під якою підписалося більше 1 млн. українських селян з Волинської губернії. 29 січня 1909 р. ця петиція була передана Миколі II делегацією селян Волині, що представляла Почаївський відділ СРН [37, с.96–97].

Почаївський відділ СРН видавав щотижневу газету "Почаевский листок", призначену для українських селян. "Народний" характер газети відбивався в загостреній полемічній мові, що містила відверті негативні оцінки російського "визвольного" руху та українського націоналізму, а також різкими антисемітськими висловлюваннями. Місцеві євреї в

1906 р. скаржилися на антисемітизм "Почаевского листка" до міністерства внутрішніх справ, але безрезультатно, бо газета була монархічною [38, арк.11–11зв.]. Волинський губернатор відзначив проурядову спрямованість "Почаевского листка", але зауважив, що "фанатичний" характер газети мав зворотній ефект: посилював позиції не уряду, а опозиційної громадськості Волині [39, арк.38зв.].

Російський проект, за зовнішніми відносинами, характеризувався "колоніалізмом". Під "колоніалізмом" розуміємо культурну політику, спрямовану на творення "орієнтального" влади-знання про "інші" спільноти [40; 41]. По-перше, недержавні нації, невизнані російськими націоналістами, як-от українці, розглядалися в російському проекті як складова частина "великого російського народу", а відтак – національні проекти невизнаних націй, – наприклад, український проект, – вважалися за спроби "вигадати" нові нації для того, щоб підірвати єдність російської нації. Так, церковна преса виступала проти українського націоналізму в формі засудження Т. Шевченка як символу "українського сепаратизму" та оцінювала український проект як "австро-польську інтригу", спрямовану на відрив "малоросів" від "великого російського народу" [42; 43; 44; 45]. По-друге, недержавні нації, визнані російськими націоналістами, як-от євреї та поляки, вважалися за "іногородців", ворожих щодо інтересів Російської імперії та російської нації.

Ксенофобія російського націоналізму відобразилася насамперед в антисемітизмі російської еліти. Євреї вважалися російськими націоналістами за провідників деструктивної модерності [46, с.647–648]. РПЦ розглядала євреїв як провідників революційного руху, а для потреб антисемітської пропаганди церков навіть використовувала релігійні аргументи: нібито євреї, на погляд Волинського архієпископа, не могли бути рівноправними російськими підданими через "Боже покарання" [47, с.748–749; 48, с.320–326]. РПЦ не підтримала й не засудила фабрикацію "справи Бейліса" (1911–1913 рр.), не виказавши офіційної позиції. У газетах єпархіальних управлінь Правобережжя "справа Бейліса" не згадувалася. Однак після завершення цієї справи православне духовництво проводило панахиди за А. Ющинським і в місцевій церковній пресі було надруковане оголошення про створення комісії, за участю православних ієрархів, для збору коштів на спорудження пам'ятнику А. Ющинському як "мученику за віру" [49; 50; 51]. Натомість "справа Бейліса" була однією з провідних тем на шпальтах "Почаевского листка", розрахованому на українських селян [52; 53].

Поява згаданого Указу про віротерпимість 17 квітня 1905 р. для Правобережної України означала початок суперництва між РПЦ і Римсько-католицькою церквою (далі – РКЦ), що в "епоху націоналізму" дорівнювало суперництву між російським і польським національними проектами. Католицизм уважався православною церквою та російською бюрократією за провідника польського націоналізму ("полонізму"), а в католицькому місіонерстві вбачалося релігійне прикриття ополячення

[54, арк.11зв.]. Підставою ефективності місіонерської діяльності католицького духовництва на Правобережжі була наявність у регіоні значної кількості католиків, українців і поляків, які сусідували з православним населенням. Кількість переходів у католицтво на Правобережжі постійно зростала: у 1905 р. було зафіксовано 58 переходів, а в 1910 р. – 747 переходів [54, арк.12]. РКЦ досягала переходу православних вірян у католицьку віру, за даними місцевої адміністрації та РПЦ, завдяки таким методам: 1) Поширенню чуток стосовно переходу імператорської сім'ї в католицтво [54, арк.12; 55, с.235; 56, с.1514]; 2) Здійсненню тиску на мішані, православно-католицькі, сім'ї [55, с.232; 57, с.1121–1122; 58, с.1401–1402]; 3) Проведенню місіонерської діяльності [55, с.233; 56, с.1510, 1512]; 4) Економічному впливу польських поміщиків на українських селян [56, с.1510]; 5) Створенню нелегальних польських шкіл з викладанням католицького Закону Божого, у яких навчалися й діти з православних сімей [55, с.235; 56, с.1516; 57, с.1121].

Протидія католицькому місіонерству було однією з провідних тем IV-го Всеросійського місіонерського з'їзду, що відбувався в Києві в липні 1908 р. Головою місіонерського з'їзду був Волинський архієпископ Антоній (Храповицький), а головою протикатолицької комісії – Холмський єпископ Євлогій (Георгієвський). У відкритті з'їзду взяли участь представники центральної й місцевої влади, – обер-прокурор Св. Синоду П. Извольський і київський генерал-губернатор В. Сухомлінов, а також представники київських відділень монархічних товариств і партій [58, с.1353–1359, 1366–1367]. Така увага бюрократії й правої громадськості свідчила про політичний характер з'їзду, покликаною захистити православну віру як опору російської нації. Місіонерський з'їзд визначив такі засоби протидії католицтву: 1) Заборонити мішані, православно-католицькі, шлюби [59, с.1401, 1403]; 2) Посилити православне місіонерство [56, с.1517, 1519–1520]; 3) Зробити масовим братський рух [56, с.1517, 1520]; 4) Активізувати видавничу діяльність РПЦ [56, с.1521–1522]. Однак без зміни відносин "церква–держава" і "церква–віряни" ситуація змінитися не могла, а відтак – католицьке місіонерство продовжувалося. Підтвердженням цього були результати урядової ревізії діловодства єпархіального управління Луцько-Житомирського діоцезії РКЦ в червні–липні 1911 р. Ревізія виявила численні порушення віросповідного законодавства Російської імперії, серед яких були примус батьків до хрещення за католицьким обрядом дітей з мішаних, православно-католицьких, шлюбів та утримання таємних монастирів для дітей з православних сімей [60, арк.1–70зв.].

Російський проект, за відносинами з народною масою, характеризувався участю РПЦ в залученні православного східнослов'янського населення Російської імперії до конструювання російської нації, а це виявлялося в діяльності православного духовництва

під час виборчих кампаній до Державної Думи. Практично громадськість не могла керувати законодавчим процесом через обмежені повноваження Думи. Однак з думської трибуни громадськість могла поширювати свої погляди серед народних мас. Окрім самої Думи, думські вибори були способом політичного впливу на російських підданих, бо політичні сили повинні були мобілізувати своїх виборців. РПЦ доводилося направляти своїх представників до парламенту для того, щоб оборонити свої позиції та самодержавний режим від опозиційної громадськості.

Напередодні першої виборчої кампанії, на рубежі 1905–1906 рр., РПЦ дистанціювалася від виставлення власних кандидатів, бо не вважала себе за політичну силу, а відтак – відсторонювалася від партійної боротьби. Однак священники вели пропаганду серед своїх прихожан, виступаючи проти російського визвольного руху [61, с.1246–1249; 62, с.123–125]. Опозиційний характер Першої Думи примусив церкву переглянути своє ставлення до політичного життя. Адже опозиційні сили виступали за лібералізацію віросповідного законодавства, що означало позбавлення РПЦ домінуючого становища в імперії. Св. Синод циркуляром від 12 грудня 1906 р. зобов'язав православне духовництво взяти участь у думських виборах [63]. Відтак, починаючи з других думських виборів, православне духовництво включилося в передвиборчу боротьбу [64, с.36; 65, с.84]. Після державного перевороту 3 червня 1907 р. РПЦ стала провідною проурядовою силою, що зробило церкву провідним гравцем на виборах до Третьої й Четвертої Думи [66, с.761–774; 67, с.892–893; 68, с.848–849; 69].

Виборчі кампанії на Правобережній Україні відображали загальноросійську ситуацію щодо участі православного духовництва у думських виборах. Перші думські вибори в регіоні завершилися перемогою лівих кандидатів, вихідців з українських селян. Натомість на виборах до Другої Думи, завдяки пропаганді Почаївського відділу СРН серед українських селян, перемогли праві кандидати у виборщики [70, арк.20]. Однак особливістю Правобережжя було те, що політична боротьба в цьому регіоні була міжнаціональною боротьбою, конкуренцією національних проектів. Відтак православне духовництво виступало на виборах пропагандистом російського націоналізму, починаючи з виборів до Першої Думи [71, с.16]. Позаяк українські селяни не голосували за євреїв і поляків, священникам було достатньо закликати селян на з'їзди виборців без проведення масштабної агітації, щоб селяни підтримали неєвреїв і неполяків, тобто правих кандидатів, як відбувалося на виборах до Другої Думи [37, с.28–29].

У 1914 р. уряду довелося встановити контроль за "націоналізацією" українських селян на Правобережній Україні. Адже священники-чорносотенці, як і світські активісти Союзу російського народу (далі – СРН), здобували прихильність селян, завдяки обіцянкам віддати селянам землю польських поміщиків і єврейських орендарів, що загрожувало селянськими виступами, спрямованими проти й російських

поміщиків [72; 73, арк.7–7зв.]. Справа дійшла до урядової ревізії діяльності СРН на Правобережжі, що проводилася в січні 1914 р. заступником міністра внутрішніх справ і командиром Окремого корпусу жандармів, В. Джунковським, делегованим до Києва [74, с.234–235]. Саме через радикалізм чорносотенців, на наш погляд, уряд вдався до реорганізації губернських братств, утворених іще після Січневого повстання (1863–1864 рр.) поляків проти Російської імперії. Розбудова мережі "націоналізованих" братств відбувалося під контролем Київського генерал-губернатора [75; 76; 77; 78]. Масовість братського руху виявлялася в появі повітових і сільських відділень губернських братств, які відкривалися в першій половині 1914 р. [79; 80; 81; 82].

Таким чином, РПЦ в 1905 р. опинилася в кризовому становищі. В умовах розширення простору громадянського суспільства і наступу опозиційної громадськості на позиції уряду й церкви, РПЦ опинилася під загрозою зменшення впливу на своїх вірян. Відмова держави, яка контролювала РПЦ, від реформ церковного устрою залишила для православної церкви єдиний оптимальний шлях діяльності в нових умовах – політичну діяльність. Завдяки власній політизації, РПЦ продовжувала впливати на вірян і захищала свої позиції, як державна й національна церква, від опозиційної громадськості. РПЦ була агентом російського національного проекту, що на Правобережній Україні відбулося в створенні православним духівництвом Почаївського відділу Союзу російського народу, участі духівництва в думських виборах і розгортанні масового братського руху під егідою місцевої адміністрації.

Подальшими напрямками дослідження російського національного проекту на Правобережній Україні в період 1905–1914 рр. є визначення ролі місцевої адміністрації та правої громадськості в російському націотворенні в цьому окраїнному регіоні.

Література

1. **Зырянов П. Н.** Православная церковь в борьбе с Первой русской революцией / П. Н. Зырянов // Исторические записки (далее – ИЗ). – 1975. – Т.95. – С.314–355.
2. **Зырянов П. Н.** Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / П. Н. Зырянов. – М.: Наука, 1984. – 224 с.
3. **Кадсон И. З.** Депутаты из духовенства в III Государственной Думе / И. З. Кадсон // ИЗ. – 1981. – Т.106. – С.302–323.
4. **Борщевич В.** Русофільство, чорносотенні погляди волинського православного духовенства першого двадцятиліття ХХ ст. / Володимир Борщевич // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2009. – Історія. Випуск 24. – С.250–263.
5. **Омельянчук И. В.** Чорносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.): монографія / И. В. Омельянчук. – К.: НІУРВ, 2000. – 168 с.
6. **Федьков О.** Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст. /

- Олександр Федьков // Молода нація. – 2004. – №4. – С.5–21.
7. **Победоносцев К. П.** Церковь / К. П. Победоносцев // Московский сборник. – Изд. 5-е, дополн. – М.: Изд-во К. П. Победоносцева, 1901. – С.234–262.
8. **Полное** собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Б. и., 1908. – Т. XXV: 1905. – № 25605–27172.
9. **О составе** церковного собора // Церковный вестник. – 1905. – №21. – С.641–648.
10. **Антоний (Храповицкий).** Первая ответная докладная записка Святейшему Правительствующему Синоду / Антоний (Храповицкий) // Богословский вестник (далее – БВ). – 1905. – Т. III. – №12. – С.698–710.
11. **Аксаков Н. П.** Всецерковный Собор и выборное начало в церкви / Н. П. Аксаков // БВ. – 1905. – Т. III. – №12. – С.710–777.
12. **Обозрение** церковно-общественной жизни в России в 1905 году // Киевские епархиальные ведомости (далее – КЕВ). – 1906. – №2. – Часть неофициальная (далее – ЧН). – С.40–49.
13. **Силин Д.** К вопросу об оживлении церковно-общественной деятельности / Д. Силин // БВ. – 1905. – Т. III. – №9. – С.169–190.
14. **Тихомиров Л.** Современное положение приходского вопроса / Л. Тихомиров // Волынские епархиальные ведомости (далее – ВЕВ). – 1907. – №9. – ЧН. – С.301–311; №10. – ЧН. – С.341–351.
15. **Обозрение** церковно-общественной жизни в России в 1905 году // КЕВ. – 1906. – №1. – ЧН. – С.4–8.
16. **Минувший** год в церковном отношении // КЕВ. – 1907. – №1. – ЧН. – С.10–15.
17. **Мышцын В. Н.** Из периодической печати: Отношение духовенства к вопросам общественной жизни / В. Н. Мышцын // БВ. – 1905. – Т. I. – №3. – С.637–656.
18. **Мышцын В. Н.** Из периодической печати: Общественное движение и интересы церкви / В. Н. Мышцын // БВ. – 1905. – Т. II. – №5. – С.195–206.
19. **Попов Н. П.** Об отношении пастыря церкви к современным общественным движениям / Н. П. Попов // БВ. – 1905. – Т. III. – №12. – С.778–815.
20. **17-е апреля** для православной церкви // Церковный вестник. – 1905. – №17. – С.513–514.
21. **Мышцын В. Н.** Из периодической печати: Духовное обновление народа и наше духовенство / В. Н. Мышцын // БВ. – 1905. – Т. II. – №4. – С.831–852.
22. **С. С.** Школьный вопрос на предсоборных совещаниях / С. С. // БВ. – 1906. – Т. II. – №7–8. – С.653–663.
23. **С. С. (Соколов С. П.).** Скорбный лист духовных семинарий в 1906/7 учебном году / С. С. (С. П. Соколов) // БВ. – 1907. – Т. II. – №5. – С.230–246.
24. **Мирянин.** Киевское духовенство о церковном соборе (Корреспонденция "Нового времени") / Мирянин // Новое время. – 1912. – №12959 (11 апреля). – С.6.
25. **Чаговец М.** Духовенство и выборы / М. Чаговец // Киевская мысль. – 1907. – №40 (25 февраля). – С.3.
26. **Андерсон Б.** Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон; пер. з англ. В. Морозов. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
27. **Шпорлюк Р.** Україна: від імперської периферії до суверенної держави / Роман Шпорлюк // Сучасність. – 1996 – №11. – С.74–87; №12. – С.53–65.
28. **Миллер А.** Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М.: Новое

литературное обозрение, 2006. – 248 с. 29. **Миллер А. И.** "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с. 30. **Центральний** державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф.442, оп.639, спр.819. 31. **Лотоцький О.** Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Б. м.: Українська православна церква в США, 1966. – Частина перша. – 286+II с. 32. **П–ра С. (Петлюра С.).** З українського життя / С. П–ра. (С. Петлюра) // Україна. – Т.ІІІ. – Кн.3. – Вересень. – Ч.ІІ. – С.31–41. 33. **Петлюра С.** З українського життя / С. Петлюра // Україна. – Т.ІV. – Кн.2–3. – Листопад–Грудень. – Ч.ІІ. – С.64–84. 34. **Щеголев С.** Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / Сергей Щеголев. – К.: Б. и., 1912. – 588 с. 35. **Антоний (Храповицкий).** Что значит быть русским националистом / Антоний (Храповицкий) // ВЕВ. – 1914. – №3. – ЧН. – С.36–38. 36. **Антоний (Храповицкий).** Наш национализм и загадка Пушкина / Антоний (Храповицкий) // ВЕВ. – 1914. – №4. – ЧН. – С.52–54. 37. **Шульгин В. В.** Годы / В. В. Шульгин // Шульгин В. В. Годы. Дни. 1920 / В. В. Шульгин. – М.: Изд-во "Новости", 1990. – С.7–328. 38. **Державний** архів Російської федерації, ф.102, особливий відділ, оп.236, II-е відділення, спр.9, ч.6. 39. **ЦДІАК України**, ф.442, оп.861, спр.259, ч.І. 40. **Саїд Е.** Орієнталізм / Едвард В. Саїд; пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 511 с. 41. **Саїд Е.** Культура й імперіялізм / Едвард В. Саїд; пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал. – К.: Критика, 2007. – 608 с. 42. **Никон (Рожественский).** Шевченко и христианская вера / Никон (Рожественский) // ВЕВ. – 1914. – №2. – ЧН. – С.21–23. 43. **С.** Допустимо ли церковное поминание Шевченко? / С. // ВЕВ. – 1914. – №9. – ЧН. – С.137–138. 44. **Орёл.** Первый выступ Речи Посполитой / Орёл // Почаевский листок (далее – ПЛ). – 1910. – №10. – С.10–12. 45. **Мазепинские** празднества // ПЛ. – 1910. – №10. – С.13–14. 46. **Из документов** по еврейскому вопросу, 1904–1905 гг. / [публ., вступ. ст. и примеч. В. Л. Степанова] // Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах. – М.: Студия ТРИТЭ; Российский архив, 2005. – Т.ХІV. – С.643–654. 47. **А. В.** Еврейское равноправие, русское государство и христианская любовь / А. В. // ВЕВ. – 1907. – №25. – ЧН. – С.747–751. 48. **Антоний (Храповицкий).** Еврейский вопрос и святая Библия / Антоний (Храповицкий) // ВЕВ. – 1907. – №10. – ЧН. – С.319–332. 49. **Гавриил (Голосов).** Закон любви. (Из слова, произнесённого на панихиде по Андрею Ющинскому) / Гавриил (Голосов) // ВЕВ. – 1914. – №2. – ЧН. – С.19–21. 50. **Воззвание** // КЕВ. – 1914. – №3. – ЧН. – С.67–69. 51. **Воззвание** // Православная Подолия (далее – ПЛ). – 1914. – №20. – С.472–474. 52. **Алексий.** "За" и "против". (Впечатления и выдержки из судебных речей) / Алексий // ПЛ. – 1913. – №44. – С.8–14; №45. – С.7–14. 53. **Травля** жидами Веры Чеберяк // ПЛ. – 1913. – №46. – С.13–16.

54. **ЦДІАК України**, ф.442, оп.642, спр.411. 55. **Линчевский Г.** К вопросу о приёмах римско-католической пропаганды и о способах борьбы с нею / Глеб Линчевский // КЕВ. – 1907. – №10. – ЧН. – С.230–240. 56. **О занятиях** IV-го Всероссийского миссионерского съезда в гор. Киеве // Церковные ведомости. – 1908. – №32. – Прибавления к Церковным ведомостям (далее – Прибавления). – С.1501–1532. 57. **Скрипчинский В.** Католическая пропаганда в Киевской губернии / В. Скрипчинский // КЕВ. – 1906. – №49. – ЧН. – С.1119–1124. 58. **Открытие** IV-го Всероссийского миссионерского съезда в г. Киеве // Церковные ведомости. – 1908. – №29. – Прибавления. – С.1353–1367. 59. **О занятиях** IV-го Всероссийского миссионерского съезда в гор. Киеве // Церковные ведомости. – 1908. – №30. – Прибавления. – С.1399–1410. 60. **ЦДІАК України**, ф.442, оп.861, спр.218. 61. **Пастырство** и борьба политических партий // КЕВ. – 1905. – №50. – ЧН. – С.1243–1249. 62. **Линчевский П.** К предстоящим выборам в Государственную Думу / Пётр Линчевский // КЕВ. – 1906. – №4. – ЧН. – С.122–127. 63. **Циркулярный** указ Святейшего Синода, от 12 декабря 1906 г., за №11, по поводу выборов в Государственную Думу // ВЕВ. – 1906. – №36. – Особое приложение к официальной части. – С.1–2. 64. **В. М.** Выборы близко! / В. М. // ВЕВ. – 1907. – №1–2. – ЧН. – С.36–37. 65. **Платон (Рождественский).** Речь преосвященного Платона, епископа Чигиринского, сказанная в собрании Киево-Подольских избирателей / Платон (Рождественский) // КЕВ. – 1907. – №4. – ЧН. – С.77–86. 66. **Атаназевич И.** К выборам в третью Государственную Думу (клич к духовенству) / Иоанн Атаназевич // КЕВ. – 1907. – №33. – ЧН. – С.761–781. 67. **Фоменко Кл.** Благожелательное слово к православному русскому народу пред выборами в третью Государственную Думу / Кл. Фоменко // КЕВ. – 1907. – №38. – ЧН. – С.888–893. 68. **Л-кий П.** Предвыборные размышления / П. Л-кий // КЕВ. – 1912. – №36. – ЧН. – С.848–851. 69. **Предвыборная** платформа духовенства // ВЕВ. – 1912. – №42. – ЧН. – С.835–836. 70. **ЦДІАК України**, ф.442, оп.658, спр.95, ч.V. 71. **Кр-ль М. (Кроль М. А.).** Как прошли выборы в Государственную Думу / М. Кр-ль (М. А. Кроль). – СПб.: Б. и., 1906. – 67 с. 72. **Всеподданнейший** доклад министра внутренних дел по Департаменту общих дел. [6 февраля 1911 г.] // П. А. Столыпин. Грани таланта империи. – М.: РОССПЭН, 2006. – С.312–313. 73. **ЦДІАК України**, ф.274, оп.1, спр.3134. 74. **Аврех А. Я.** Царизм и IV Дума (1912–1914 гг.) / А. Я. Аврех. – М.: Наука, 1981. – 283 с. 75. **Лузин Н.** Возрождение братств Юго-Западного края и царская к ним милость / Н. Лузин // КЕВ. – 1914. – №8. – ЧН. – С.173–184. 76. **Антоний (Храповицкий).** Достолубезные отцы и братие! / Антоний (Храповицкий) // ВЕВ. – 1914. – №9. – ЧН. – С.134–135. 77. **Важнейшие** правила приходских братств Волынской епархии, как отделений Владимирско-Васильевского епархиального братства // ВЕВ. – 1914. – №9. – ЧН. – С.135–137. 78. **Русские** православные братства // ПП. – 1914. –

№17. – С.384–388. 79. **Торжественное** открытие Св. Владимирского епархиального братства в Киеве // КЕВ. – 1914. – №4. – ЧН. – С.86–87. 80. **Зимницкий С.** Открытие уездного отделения Св. Владимирского братства в г. Чигирине / С. Зимницкий // КЕВ. – 1914. – №16. – ЧН. – С.395–397. 81. **Кольчевская Л.** Открытие приходского отделения Киевского епархиального Св. Владимирского братства в с. Русской поляне, Черкасского уезда / Л. Кольчевская // КЕВ. – 1914. – №17. – ЧН. – С.419–420. 82. **Открытие** Литинского уездного отделения Подольского Свято-Владимирского братства // ПП. – 1914. – №24. – С.595–597.

Гаухман М. В. Русская православная церковь в российском национальном проекте на Правобережной Украине (1905–1914 гг.)

Анализируется политическая деятельность Русской православной церкви на Правобережной Украине в начале XX века. Доказано, что православная церковь выступала как политическая сила для сохранения собственных позиций в гражданском обществе, а политическая деятельность православной церкви совершалась в рамках процессов конструирования современной российской нации.

Ключевые слова: Русская православная церковь, национальный проект, Правобережная Украина.

Гаухман М. В. Російська православна церква в російському національному проєкті на Правобережній Україні (1905–1914 рр.)

Аналізується політична діяльність Російської православної церкви на Правобережній Україні на початку XX ст. Доведено, що православна церква виступала як політична сила для збереження власних позицій у громадянському суспільстві, а політична діяльність православної церкви здійснювалася в рамках процесів конструювання модерної російської нації.

Ключові слова: Російська православна церква, національний проект, Правобережна Україна.

Gaukhman M. V. The Russian Orthodox Church in the Russian national project on the Right-bank Ukraine (1905–1914)

Political activity of the Russian Orthodox Church on the Right-bank Ukraine in the early XX century is analyzed. Making conclusion that the Orthodox Church appeared as a political power for conservation own positions in the civic society of Russian empire; political activity of the Church taken in the frame of construction's processes of the Russian modern nation.

Keywords: Russian Orthodox Church, national project, Right-bank Ukraine.

УДК 94(477) «1960/1985»

Н. В. Заблоцька

**РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ
1960-х – У СЕРЕДИНІ 1980-х рр. КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ
РАДИ ЗІ СПРАВ РЕЛІГІЙ**

9 грудня 2010 р. Указом Президента України Віктора Януковича №1085/2010 "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" було ліквідовано Державний комітет у справах національностей та релігій [1]. Його основним завданням, згідно з Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації" була реалізація державної політики у сфері релігійних відносин, зокрема: сприяння зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань, надання консультативної допомоги державним органам у застосуванні законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Ці функції згідно з програмою оптимізації передані структурним підрозділам Міністерства культури України. Виняток складає реєстрація статутів релігійних організацій. Її відтепер буде виконувати Державна реєстраційна служба України. Ліквідація Державного комітету у справах національностей та релігій викликала значний резонанс в суспільстві. Деякі фахівці наголосили на тому, що Україна – багатонаціональна країна в якій співіснує безліч релігій, де у кожній області є свої відмінності у ставленні до конфесій, тому потрібна структура, яка б реалізувала загальнодержавну політику щодо релігії. Інші спеціалісти підтримали програму оптимізації системи виконавчої влади, наголошуючи на тому, що функції комітету не були спрощені, а передані до Міністерства культури.

Широке обговорення цього питання у ЗМІ говорить про те, що вивчення державно-церковних взаємовідносин на сьогоднішній день є актуальним. У цій площині важливим є дослідження періоду 1960-х – 1980-х рр., тому що саме у цей час в СРСР відбулась трансформація органу влади, який виконував роль посередника між державою та Церквою, що сприяло побудові конструктивного діалогу та надало можливість зміцнення міжнародного авторитету держави, а також вплинуло на розвиток демократичних процесів.

Серед науковців, роботи яких були присвячені вивченню взаємовідносин держави та Церкви, необхідно виділити В. Нікітіна, В. Пащенко, Д. Поспеловського, М. Шкаровського [2–5].

Джерелами для написання статті послужили постанови, листи, інформації, статистичні дані, що зібрані у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань, Державних архівах Донецької та Луганської областей.

Складність аналізу документів періоду 60–80 рр. полягає у тому, що не існувало загальної форми звітності, тому, особливо у 60-і рр. відомості з досліджуваного питання досить уривчасті. Починаючи з 70-х років ситуація змінюється. Уповноважені Ради зі справ релігій починають надавати інформації та порівняльні звіти за кожне півріччя, що допомагає прослідкувати динаміку розвитку релігійних процесів.

Метою даної розвідки є аналіз державно-церковних відносин на початку 1960-х – у середині 1980-х рр. через призму діяльності Ради зі справ релігій.

Контроль за релігійним життям православного населення влада здійснювала за допомогою Ради зі справ Руської Православної Церкви, створеної 18 грудня 1943 р. постановою Ради Народних Комісарів. Основним обов'язком Ради був зв'язок між керівництвом СРСР та Патріархом Московським та всієї Русі. Вона мала своїх представників в союзних та автономних республіках, областях.

На території України з 1943 р. роботу по забезпеченню контролю за виконанням законодавства про культу виконував Уповноважений Ради зі справ РПЦ (Руської православної Церкви) по Українській РСР. У 1946 р. Рада Народних Комісарів була перетворена на Раду Міністрів СРСР. Відтепер представник мав назву Уповноважений Ради зі справ РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. Важливим є той факт, що навіть після реорганізації жорстка централізація органів влади збереглась, тому апарат Уповноваженого підпорядковувався не Раді Міністрів УРСР, а Раді Міністрів СРСР. На представників Ради зі справ РПЦ покладались такі функції:

1. Нагляд за правильним та своєчасним впровадженням у життя на території республіки (або області) законів, а також постанов уряду СРСР, котрі стосувалися РПЦ;

2. Надання Раді Міністрів УРСР (облвиконкомам) та Раді зі справ РПЦ висновків щодо положення РПЦ;

3. Своєчасне інформування Ради Міністрів Української РСР (облвиконкомів) та Ради зі справ РПЦ про стан та діяльність в республіці та областях РПЦ.

У грудні 1965 р. апарат Уповноваженого зі справ РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР припинив свою діяльність у зв'язку з об'єднанням компетенції Ради зі справ РПЦ та Ради зі справ релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. Постановою ЦК компартії України та Ради Міністрів УРСР від 25 січня 1966 р. №112 був створений єдиний орган – апарат Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР.

У відповідності до постанови Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1965 р. №1043 апарат Уповноважених Ради було перетворено в єдиний орган – апарат Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР. Його керівником затверджено К. З. Литвина, котрому доручили подати на розгляд Ради Міністрів УРСР структуру і

штати апарату. Постанова була затверджена секретарем ЦК компартії України П. Шелестом та Головою Ради Міністрів УРСР В. Щербицьким [6, с.1–2].

Особлива увага по формуванню апарату та підбору кадрів Уповноваженого приділялась областям УРСР. Вагомий аргумент щодо такої політики був викладений у доповідній записці одного з Уповноважених Голові Ради зі справ Релігій при Раді Міністрів СРСР В. О. Куроєдову, де зазначалося, що "...УРСР по кількості різноманітних релігійних напрямів посідає перше місце в Радянському Союзі", а із загальної кількості православних храмів, які діяли по всій території СРСР (їх налічувалось понад 7800), 4539 розташовувались саме на українській території [6, с.7–8]. Столицю УРСР називали "колискою православ'я", тут діяв патріарший екзарх та чотирнадцять єпархій православної Церкви, тому необхідно "...більш кваліфіковано вивчати релігійне становище в республіці" [7, с.71]. Вагомим було й те, що Українська РСР посідала провідне місце у СРСР по відвіданню закордонними релігійними делегаціями та чисельними групами паломників з різних країн, які приїжджали до православних святинь. Зважаючи на це, трансформація структури апарату Уповноваженого давала можливість здійснювати ретельний контроль за діяльністю релігійних об'єднань, а також ефективно втілювати політику держави

До штату центрального апарату Уповноваженого Ради в справах релігій по Українській РСР входили: Уповноважений, два його заступники, два старші інспектори, чотири інспектори, старший бухгалтер, секретар, друкарка, прибиральниця та двірник [6, с.4]. Згідно зі штатним розписом, по областях УРСР за чисельністю кожен апарат не повинен був перевищувати трьох осіб (сам Уповноважений, старший референт та референт). Однак зазвичай працювало по два фахівця, окрім деяких західних областей. В них, зважаючи на значне покатоличення населення, для роботи в Раді виділялось три штатні одиниці. Так, зокрема, було у Львівській та Закарпатській областях [6, с.4; 8, с.17, 21].

На Уповноваженого було покладено такі функції:

– здійснення контролю за правильним втіленням законодавства про культу місцевими релігійними організаціями та служителями культу, а також місцевими радянськими органами влади, посадовими особами, усіма громадянами;

– інформування Ради про діяльність релігійних організацій, про всі випадки порушення законодавства про культу на території республіки, області та про заходи, стосовно релігій, котрі проводились або ті, що планувались місцевими радянськими органами влади;

– розгляд заяв та скарг та вирішення у рамках своєї компетенції інших питань, які стосувались релігійних організацій;

– здійснення допомоги громадським комісіям по виконанню контролю за реалізацією законодавства про культу, які працювали при виконкоммах районних та місцевих рад депутатів трудящих [6, с.21].

Окремим пунктом визначались права Уповноваженого, до яких відносились:

– отримання від місцевих радянських органів, розташованих на території республіки, області, необхідних даних стосовно питань, пов'язаних з релігіями;

– надання пояснень щодо питань втілення законодавства про культу;

– зі згоди з Радою зі справ релігій при Раді Міністрів СРСР висування вимог щодо відміну наказів, інструкцій, рішень, розпоряджень, та інших актів, що йдуть всупереч законодавству про культу до органу, який видав цей акт;

– ставити питання перед республіканськими та місцевими органами про притягнення осіб, які були обвинувачені в порушенні законодавства про культу, до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності [6, с.21].

Слід зазначити, що загальна структура центрального апарату Ради зі справ релігій при Раді Міністрів СРСР складалася з восьми відділів: зі справ РПЦ, зі справ мусульманської та буддистської релігії, зі справ католицької, протестантської, вірменської Церков, іудейської релігії та сект, міжнародних зв'язків, юридичного, бухгалтерії, загального відділу [6, с.10].

До початку 1970-х рр. відбувалося остаточне формування структури апаратів Уповноважених зі справ релігій, йшов підбір та затвердження кадрів. На цьому етапі представники Ради на місцях зіштовхнулись з проблемами матеріально-технічного забезпечення. З місць почали надходити до вищого радянського керівництва скарги та заяви, в яких було одне прохання – поліпшення умов праці апаратів. У зверненні Уповноваженого по УРСР К. З. Литвина до Голови Ради зі справ релігій В. О. Куроедова у 1968 р. зазначалося, що "...апарати по областям були успішно сформовані, але більшість зіштовхнулася з проблемами матеріально-технічного характеру". У більшості областей вони не мали гідних умов праці, що "... негативно відбивалось на виконанні поставлених завдань..." [9, с.1]. Загалом скарги стосувалися надання службового транспорту, деякі представники Ради зі справ релігій не були прикріплені до лікувально-санаторних управлінь, не мали змоги користування бюджетними путівками до санаторіїв та будинків відпочинку.

У Полтавській, Чернігівській, Сумській, Кіровоградській, Черкаській областях Уповноважених Ради переселили з облвиконкомів в інші малоприспособовані приміщення без технічного обслуговування. З проблемами телефонного зв'язку зіштовхнулися представники Чернівецької, Волинської, Івано-Франківської та Рівенської області [9, с.3]. Задля забезпечення нормального та продуктивного виконання завдань, які поклалися на апарати, перелічені перешкоди та проблеми у роботі поступово вирішили. Створення єдиного органу, метою якого

було втілення релігійної політики держави, допомогло компартійному керівництву здійснювати контроль за духовним життям населення, а також діяльністю релігійних громад.

Демократизація та послаблення централізації у державі середини 1970-х рр. відобразилось також і на Раді зі справ релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР. 6 листопада 1974 р. постановою Ради Міністрів УРСР №517 її підпорядкували Раді Міністрів УРСР. Функції Уповноважених залишились незмінними.

Однією з форм впливу на духовне життя населення залишалась обов'язкова реєстрація релігійних громад, а також видача реєстраційних карток священикам, за наявності якої духовній особі дозволялося вести служби [10, с.24–25]. Таким чином, через Уповноважених, держава мала змогу контролювати процес відкриття нових приходів та храмів, а відтак, і кількість віруючих у тій чи іншій місцевості.

У середині 1970-х – на поч. 1980-х рр. відбулася лібералізація державної політики щодо релігійних організацій. Така зміна векторів була пов'язана з еволюцією взаємовідносин компартійного керівництва та представників Церкви. Період відкритого протистояння залишився у минулому. На зміну йому прийшов етап співробітництва. Радянській державі такі взаємовідносини були потрібні для утвердження позитивного іміджу на міжнародній арені, адже православна Церква мала давню багатовікову історію. В цьому випадку Уповноважений зі справ релігій виконував контролюючу та дорадчу функції, адже кожен виїзд або в'їзд в країну паломників або духовних осіб мав бути узгодженим з Радою зі справ релігій. Священнослужителі, які виїжджали за кордон, були чітко інструктовані, а їх виступи були погоджені з Уповноваженими.

Одним з представників вищого духівництва, які досить часто перебували у закордонних відрядженнях, був митрополит Філарет (Денисенко). Таку характеристику йому у 1975 р. надали представники Аквінського богословського інституту в Дюбеку: "...людина, яка має неабиякий досвід, можливо це наслідок ходження по натягнутому канату. Випадково він міг би відвернути від себе радянський уряд одним неправильним рішенням, міг би скомпрометувати своє віросповідання", але він таких прорахунків не допускав [11, с.2]. У 1970 р. представники РПЦ взяли участь у Робочому Комітеті Християнської мирної конференції [12, с.1, 4]. У цьому ж році з 16 по 21 жовтня делегація РПЦ взяла участь у Всесвітній конференції "Релігія та мир" в Кіото, де розглядалися питання роззброєння, подальшого розвитку та прав людини. В рекомендаціях влади з приводу участі у заході зазначалось: "необхідно прийняти участь, щоб не тільки послабити американський вплив, але й посилити антиімперіалістичну спрямованість конференції" [12, с.15, 24].

Московська Патріархія також приймала іноземні делегації. Наприклад, з 24 по 27 квітня Київ відвідали представники Всесвітньої

Ради Церков. Вони взяли участь у богослужіннях в Києво-Печерській лаврі та Софіївському Соборі. Гості були вдоволені станом релігійного життя. Один з учасників делегації пан Самарта дуже багато фотографував та запевнив, що: "світлина будуть опубліковані в індійській пресі, щоб показати народу правду про повноту релігійного життя в СРСР" [13, с.3–11]. Така оцінка релігійного становища у радянській державі закордонними представниками відповідала всім очікуванням вищого компартійного керівництва.

Попри деяку демократизацію зовнішньополітичної діяльності Церкви, усі делегації, контакти учасників ретельно перевірялись. Паломники з Болгарії, які перебували на території СРСР 3–6 травня 1975 р. зазначали, що на територію країни потрапити досить складно: "дуже ретельно перевіряють, ким був дідусь, а ким бабуся" [13, с.16].

Траплялись випадки, коли діячі РПЦ самі запрошували представників закордонних релігійних організацій – у 1976 р. такий лист надійшов від Митрополита Київського та Галицького екзарха України до доктора Дуайна Еппса, де зазначалось: "... запрошую вас та Вашу дружину завітати до м. Києва, де ми ознайомимо вас з суспільним, церковним життям України..." [14, с.15].

Представників Московської Патріархії неодноразово запрошували брати участь у міжнародних заходах. У 1978 р. надійшло запрошення від Екуменічної Ради Церков Угорщини взяти участь у братському робочому обговоренні питань міжнародного церковного життя [14, с.7]. Досить цікаве запрошення надійшло у 1974 р. від Роберта Мосса, президента об'єднаної Церкви Христа митрополиту Філарету: "...від імені американської Церкви разом з головами Церков Східної Європи запрошую Вас взяти участь у консультації: "Церква, що служить: як Церкви встановлюють діалог з правлячою владою та громадськими організаціями" [14, с.9].

Виїжджаючи за кордон, представники РПЦ знали, що основна увага їх промов, діалогів та виступів буде приділена життю РПЦ в межах радянського законодавства "Про культу" та питанням релігійної свободи [14, с.44]. Московська Патріархія розуміла, що "дружні" взаємовідносини з компартійним керівництвом досить нестабільні. Тобто кожен крок міг стати початком нових гонінь на Церкву. Тому склад делегацій, які від'їжджали за кордон, ретельно добирали: їх членів затверджували як представники вищого духовного керівництва, так і представники Ради зі справ релігій. Це були люди з багатим досвідом, котрі могли дипломатично висловлюватись та вистроювати ефективні стосунки [14, с.36]. Наприклад, у закордонних доповідях митрополит Філарет "...ніколи не згадував про релігійне переслідування в СРСР", та міг "достойно відповісти на будь-які проблематичні питання", доводячи, що "...в Радянському Союзі ніколи не заборонялося мати релігійні переконання і виконувати релігійні практики". У своєму інтерв'ю журналістам "Українських вістей" у березні 1975 р. Філарет висловив

сподівання, що така політика РПЦ "приведе до порозуміння і співробітництва" між урядами США та СРСР [11, с.6, 9, 10].

Духівництво почало активно брати участь у громадському житті. Прикладом можуть бути регулярні внески Православної Церкви в Радянський Фонд Миру [2, с.112]. Формально ці кошти надходили за рахунок добровільних пожертв кожного приходу, від священнослужителів, та віруючих [15, с.2]. Мав місце випадок, коли Уповноважений Хмельницької області І. Бубяков надсилав клопотання на ім'я Куроєдова та Литвина про винагороду випускника Луцької духовної семінарії, благочинного Церков Дунаєвського округу Войтюка Івана Петровича з Радянського фонду Миру, за "правильне розуміння відносин Радянської Держави та релігії, виконання законодавства про культу, та за збільшення щорічних внесків (у 1968 – на 11,2 тис. руб., 1970 на 13,5 тис. руб., 1971 на 14 тис. руб., 1972 на 15,2 тис. руб., 1973 на 16,7 тис. руб.)". Відповідь була наступною: "...немає підстав до винагороди, в цій справі нема його (священника) особистої заслуги, якби він вніс гроші зі свого карману і цим дав приклад іншим, то це була б інша справа" [16, с.22, 24а].

Зміна державної політики відбилася і на діяльності Ради зі справ релігій. За нових обставин увага Уповноважених спрямовувалась на вирішення проблем, пов'язаних з порушенням прав віруючого населення. Створення іміджу великої, сильної країни, в якій немає утисків релігії, вимагало від керівництва держави усунення недоліків у діяльності представників на місцях. Тому почали боротьбу з чиновництвом, яке своїми діями щодо віруючих, представників кліру ставило під сумнів авторитет держави та політику самої партії. Так, Уповноважений по Луганській області зіштовхнувся з ситуацією, у якій боротьба з релігійними проявами набула суперечливого характеру: в Лисичанському районі голова Кадиновської міськради В. Г. Сомов власноруч обрубав триси, що тримали церковні дзвони, які, падаючи, повалили всю дзвіницю, що викликало обурення місцевого населення, навіть тих жителів, які були невіруючими [17, с.2]. Такі випадки були непоодинокі.

Наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. віруючі все частіше звертались до Уповноважених за допомогою у вирішенні проблем, що виникали з органами місцевої влади [9, с.14]. Наприклад, у Донецькій області за проханням віруючих Уповноважений направив до секретаря виконкому листа, в якому рекомендувалось представникам влади не втручатись у похорони, на які був запрошений священнослужитель для виконання ритуалу [18, с.8].

У м. Чернігові було незаконно знято з реєстрації Монастирську Троїцьку Церкву. Уповноважений звернувся з клопотанням до вищих органів про відновлення діяльності храму. Траплялись конфлікти з місцевою владою. Така ситуація склалася у представників апарату Уповноваженого Ради по УРСР з секретарем Менського райкому

компартії України С. М. Іваненко, яка необґрунтовано перешкоджала громаді запросити священика до несення церковних служб. За допомогою у вирішенні цього питання, Уповноважений Ради по УРСР змушений був звернутись до ЦК компартії України [19, с.80–82].

Слід зазначити, що кількість звернень у 1970-і роки у більшості областей до Уповноважених збільшилася. Так, у Одеській області з 1969 по 1974 рр. кількість звернень зросла у 3,5 рази. Така ситуація спостерігалась і в Сумській області: тут кількість листів, заяв та скарг, які були розглянуті апаратом за такий же період, збільшилася майже у десять разів. Майже у два рази зросла кількість звернень до представників Ради по Івано-Франківській та Волинській областям. Питання, з якими зверталось населення, стосувались внутрішнього життя релігійних громад, відносин з місцевою владою, отримання юридичних консультацій стосовно прав віруючих [20, с.2; 21, с.1, 14, 21, 28]. Нова політика радянського керівництва щодо лібералізації відносин з Церквою знайшла широку підтримку серед населення країни. Статистика звернень свідчить про те, що випадки пригнічення прав віруючих все більше набували засудження з боку громадськості. В свою чергу, це вплинуло на збільшення у середині 1970-х – початку 1980-х рр. довіри до представників Ради зі справ релігій.

Отже, політика радянської влади у період 1960–1980-х рр. ХХ ст. зазнала значних змін. Перш за все, це було пов'язано з зміною ставлення керівництва держави до православної Церкви. Образ релігії, як ворога держави, з яким треба боротись в будь-яких її проявах, поступово еволюціонував до тієї сили, яку можна використовувати і таким чином співіснувати та взаємодіяти. Така трансформація поглядів радянської влади відбилася на діяльності Ради зі справ релігій, а через неї і на життя населення УРСР.

Виважена політика держави у релігійній сфері є одним з факторів стабільності внутріполітичних відносин, подолання політичного протистояння, єднання нації. Тому вважаємо, що деякі аспекти досвіду 60–80-х рр. ХХ ст. потрібно використовувати при розробці концепції взаємодії держави та Церкви у процесі оптимізації системи центральних органів виконавчої влади в Україні.

Література

1. **Указ** Президента України "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" від 9 грудня 2010 року №1085/2010 [Електронний ресурс] / Президент України Віктор Янукович. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/12584.html>
2. **Никитин В.** Святейший Патріарх Алексій II: Життя и деяния в славу Божию [Текст] / В. Никитин. – М.: Астрель: Русь-Олимп, 2009. – 637с.
3. **Пашенко В.** Православ'я в Новітній Україні. Ч.1. / Володимир Пашенко. – Полтава, 1997. – 354 с.
4. **Поспеловский Д. В.** Православная церковь в истории

Руси, России, СССР [Текст] / Д. В. Поспеловский. – М.: Библейско-Богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. – 408с.
5. **Шкаровский М. В.** Русская Православная Церковь в XX веке [Текст] / М. В. Шкаровский. – М.: Вече: Лепта, 2010. – 480 с. 6. **Центральний** державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф.4648, оп.5, спр. 1. 7. **ЦДАВОВУ**, ф. 4648, оп.5, спр.129, т.1. 8. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, спр.459. 9. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, спр.82. 10. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, спр.239. 11. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, спр.19. 12. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, спр.187. 13. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, спр.16. 14. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, спр. 41. 15. **Державний** архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф.3699, оп.1, спр.169. 16. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, спр.370. 17. **ДАЛО**, ф.3699, оп.1, спр.21. 18. **Державний** архів Донецької області, ф.4021, оп.1, спр.264. 19. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.31, спр.3833. 20. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, спр.143. 21. **ЦДАВОВУ**, ф.4648, оп.5, Спр.14.

Заблоцкая Н. В. Развитие государственно-церковных отношений в начале 1960-х – в середине 1980-х гг. через призму деятельности Совета по делам религий

В статье проанализировано влияние Совета по делам религий на взаимоотношения Русской православной Церкви и советской власти в нач. 1960-х гг. – сер. 1980-х гг.

Ключевые слова: Русская православная Церковь, Совет по делам РПЦ, Совет по делам религий.

Заблоцька Н. В. Розвиток державно-церковних відносин на початку 1960-х – у середині 1980-х рр. крізь призму діяльності Ради зі справ релігій

У статті проаналізовано вплив Ради зі справ релігій на взаємовідносини Руської православної Церкви та радянської влади на початку 1960-х – середині 1980-х рр.

Ключові слова: Російська Православна Церква, Рада зі справ РПЦ, Рада зі справ релігій.

Zablotska N. The development of the state – church affairs in the beginning of the 1960s – in the middle of the 1980s through the prism of work of the Council for Religious Affairs

In this article the influence of the Council for Religious Affairs upon the relations between the Russian Orthodox Church and Soviet rule in the beginning of the 1960s – in the middle of the 1980s is analyzed.

Key words: Russian Orthodox Church, Council for Russian Orthodox Church, Council for Religious Affairs.

УДК 94 (477) (09)

М. В. Остропольська

**М. ПАВЛИК В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ СХІДНОЇ
ГАЛИЧИНИ**

Як відомо, у 70-х рр. XIX ст. Галичина входила до складу Австро-Угорщини. Вона являла собою найвідсталішу провінцію імперії, була аграрним сировинним придатком її більш розвинутих в економічному відношенні західних районів. Численних утисків зазнавало місцеве населення практично у всіх сферах суспільного життя – в галузі освіти, просування кар'єрою драбиною, тощо. Таке становище спонукало суспільство до самоорганізації і створення механізму протидії імперському пресингу. Першою цю функцію взяла на себе інтелігенція, але погляди щодо реформування суспільства у небайдужих українській справі були різними, що й зумовило умовний поділ потенційних реформаторів на суспільно-політичні течії. У 70-х рр. XIX ст. у суспільно-політичному житті Галичини панівне становище займали москвофіли, тобто представники течії, що об'єднувала частину інтелігенції, духівництва, які орієнтувалися на царську Росію та народовці, тобто учасники політичного руху проавстрійської орієнтації. Демократичні елементи Галичини примикали або до народовців, або до москвофілів.

На відміну від Наддніпрянської України, революційно-демократичний рух на Галичині виник лише в середині 70-х рр. XIX ст. Одним з найвидатніших його представників був М. І. Павлик – видатна постать на історичному тлі другої половини XIX – початку XX ст. Без перебільшення можна стверджувати, що М. Павлик являвся справжнім інтелектуалом тієї доби, титаном науки та праці, людиною енциклопедичних знань, яка всього досягла сама. М. Павлик писав вірші, прозу, він же – редактор, філософ, перекладач, історик, фольклорист, журналіст. Усе своє життя діяч присвятив служінню народу. Саме завдяки інтелектуально-комунікативним зв'язкам М. Павлика з його сучасниками був створений потужний радикально-демократичний та інтелектуальний осередок на Галичині. У зв'язку з вищезгаданими положеннями, слід відзначити безсумнівну актуальність вивчення питання про інтелектуальні комунікації М. Павлика з його товаришами.

Мета роботи – з'ясувати характер та особливості інтелектуальних взаємовпливів М. Павлика та його сучасників із Галичини зазначеного періоду.

Наукова новизна даної статті полягає у тому, що інтелектуальні зв'язки М. Павлика та його оточення досі ще не були предметом системного вивчення. Завдяки зібраним та проаналізованим матеріалам

можна розкрити особливості та значення інтелектуального співтовариства М. Павлика з його товаришами.

Дана тема не знайшла достатнього висвітлення в історіографії. Слід зазначити, що не було комплексного дослідження, присвяченого взаємодії М. Павлика з інтелектуальним оточенням Східної Галичини як своєї корпоративною організацією, хоча дослідження взаємозв'язків М. Павлика з окремими інтелектуалами є явище доволі поширене, тому слід назвати роботи таких дослідників, як С. Злупко [1], А. Кожупова [2], Д. Лукіянович [3], Ф. Погребенник [4] та ін.

Джерельною базою є листування М. Драгоманова та М. Павлика, публікації М. Павлика в журналі "Народ", "Громадський голос", листування С. Крушельницької з М. Павликом. Завдяки цим джерелам ми можемо поглибити знання щодо культурно-інтелектуальних зв'язків між М. Павликом та його оточенням.

У даний період кінця XIX – початку XX ст. термін "інтелектуал" був тотожний терміну "інтелігент", бо вища освіта давалася обмеженому колу людей, а ті, хто її здобував, як правило, були носіями та ретрансляторами передових досягнень в науці та суспільно-політичній думці. Саме тому актуальним є вивчення цих зв'язків, бо в даний період підвищується роль інтелігенції у суспільно-політичному житті як на Україні, так і за кордоном. На нашу думку, доречно зробити декілька термінологічних застережень.

Термін "інтелектуальний простір" можна розглядати крізь призму сукупності ідей, що були актуальними та суспільно значущими у той чи інший період і побутували в колі передової інтелектуальної еліти, яка безпосередньо чи опосередковано впливала на суспільно-політичні процеси. Та за такого трактування, яке побутує в історіографії, "простору" надається значення абстрактної категорії, що є неприйнятним з історіософської точки зору (адже, багато в чому термін "простір" можна трактувати, як "рамки", "обмеження"). Таким чином, під "інтелектуальним простором" матимемо на увазі саме коло людей, виразників нових ідей та візій щодо соціальної трансформації. В контексті теми означеної статті цей простір включатиме коло інтелектуалів Східної Галичини, які підтримували тісні та довготривалі стосунки з М. Павликом та вплинули на його бачення моделі реформ та відчували зворотній вплив від цієї непересічної особистості.

Звичайно, одним з найближчих соратників М. Павлика був І. Франко – це загальновідомий факт. Проте, даний аспект є настільки невичерпним, що його висвітлення не можна вмістити в обмежені обсяги статті. З цієї причини у даній розвідці автор розглядає зв'язки М. Павлика з іншими його сучасниками з Галичини. Слід зазначити, що М. Павлик був дуже активним у багатьох сферах інтелектуальної діяльності, коло його спілкування надзвичайно широке.

Це, в першу чергу, його рідна сестра Анна Іванівна Павлик (1855–1928). Щоб допомогти родині, Анна була вимушена покинути школу й

почати допомагати батькам. Сумуючи з того, що в неї немає освіти, М. Павлик, навчаючись у Львівському університеті, вислав їй праці М. Драгоманова, вірші Т. Шевченка, І. Франка. Аби вона краще розуміла таку літературу, діяч радив "циганці" (прізвисько Анни за її дуже смагляве обличчя і карі очі. – *Авт.*) відвідувати школу і навчатися самотужки. І вона це розуміла, адже не раз говорила братові, що "муситься ще вчити і вчити, бо дурній ніяк жити" [5, с.86]. У листі від 21 жовтня 1876 р. Анна просила брата надсилати книжки, щоб роздати ширшому колу осіб. Окрім книжок, М. Павлик вислав розлогі листи з поясненням явищ сучасності. Ці листи Анна читала селянам: "Тепер, то уже є пару таких людей, що уже научилися від тебе багато розумного, бо я декому читаю листи твої і тоті книжки, я розповідаю людям усе..." [5, с.145].

Громадська діяльність А. Павлик потрапила в поле зору поліції. Так, до її рук потрапив лист А. Павлик, який був адресований братові, де вона різко виступила проти існуючих порядків. Це дало привід зробити обшук у хаті Павликів. Під час нього було виявлено "Енеїду" І. Котляревського, "Катерину" Т. Шевченка, "Співанки" Ю. Федьковича, "Сорочинський ярмарок" М. Гоголя, "Борислав" І. Франка, "Що робити?" М. Чернишевського, статті М. Драгоманова та іншу літературу, видану у Києві та Лондоні. Слід зазначити, що батьки не докоряли своїм дітям за революційну діяльність. Так, мати М. Павлика неодноразово заявляла, що її син "правду пізнав, т. є. ту правду, що всі люди рівні" [1, с.98].

Можна з упевненістю стверджувати, що сестра багато в чому допомагала братові. Так, наприклад, її агітаційні вірші поширювалися в багатьох селах Косівщини і Коломийщини, що викликало нові репресії поліції. Неодноразово А. Павлик ув'язнювали. Наприкінці 1880-х рр. А. Павлик переїхала до Чернівців, де тривала її літературна діяльність. Вона написала для журналу "Народ", який видавав М. Павлик, статтю "Що думають ремісники на Буковині". Майстриня вміло описала тяжку долю буковинських ремісників: "Адже самі ремісники жалуються, що й так неробітних людей на Буковині багато, так що тяжко приходить усіх утримати, то мало ж би їх ще далеко більше бути? Зрештою той, що покидає ремісло та пускається на легкий хліб, стає потім для решти робітних людей ще гірший, ніж родовиті неробітні люде" [6, с.40].

Суттєво допомагала А. Павлик братові під час створення Русько-української радикальної партії 1890 р., до активних членів якої вона належала. Ідеї радикальної партії сестра пропагувала на Буковині. Саме це і спричинило наступне її ув'язнення 1892 р. Під час арешту в неї вилучили велику кількість літератури, зокрема журнали "Народ", "Хлібороб", польські соціалістичні видання. А. Павлик була засуджена на 6 тижнів ув'язнення. Згодом, у зв'язку з погіршенням здоров'я брата, вона переїхала до Львова. Тут сестра допомагала М. Павлику опрацьовувати епістолярну спадщину М. Драгоманова [1, с.102].

Таким чином, можна стверджувати, що свого першого однодумця й порадника М. Павлик знайшов саме у сімейному колі в особі рідної сестри. Значення цього своєрідного тандему для українського політичного життя полягало в тому, що А. Павлик добре знала потреби робітного люду, права якого намагалась захищати РУРП. Вона забезпечувала партійців знаннями щодо потреб та прагнень галичан, здобутими внаслідок "спостереження з середини".

Для нас вельми цікавими є зв'язки М. Павлика з Євгенією Іванівною Ярошинською (1868–1904) – українською письменницею та громадською діячкою на Буковині. Народилася вона у селі Чункові Кіцманського повіту на Буковині. Отримала вона тільки початкову освіту. Взірцем вірного служіння народові для Є. Ярошинської, як і для М. Павлика, був Т. Шевченко. Дочка сільського учителя, Є. Ярошинська вже з дитинства спостерігала за життям народу. Саме в ньому вона вбачала справжнього творця найкращих культурних надбань людства. Щирі пісні, складені селянами, відіграли в житті письменниці надзвичайну роль. Є. Ярошинська намагалася зібрати, зберегти і популяризувати народні мистецькі витвори. Так, вона надсилала до німецьких та чеських журналів народні вишивки. Через М. Павлика передавала відомому чеському фольклористові Франтішеку Ржегоржу буковинські писанки, вишивані сорочки та створені нею, на зразок народних, узорі [2, с.117].

Відомо, що найбільше Є. Ярошинську захоплювали народні пісні, які вона вважала неперевершеними зразками поетичної майстерності. Так, посилаючи М. Павликові збірничок записаних нею пісень, Ярошинська писала в листі від 14 червня 1889 р.: "Посилаю Вам співанки, думаю, що вони Вам ся подобають, бо і я сі найліпше люблю" [2, с.117].

Ще одним прикладом вдалої інтелектуальної комунікації є зв'язки М. Павлика з геніальною українською співачкою Соломією Авросіївною Крушельницькою (1873–1952), яка вписала яскраву сторінку в історії світового вокального мистецтва. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вона була яскравою окрасою оперних театрів Європи, Америки й Африки. Її партнерами виступали такі всесвітньовідомі співаки, як Карузо, Баттістіні, Сруффо, Решке та багато ін. Понад шістьдесят оперних партій було у репертуарі С. Крушельницької. Мистецтво її відзначалося щасливим поєднанням феноменального співу з блискучою драматичною грою. Як співачка вона вважалася на свій час неперевершеною, як драматична актриса – рівнялася з Елеонорою Дузе. С. Крушельницька була ученицею революційних демократів М. Павлика та І. Франка.

Усього опубліковано 88 листів М. Павлика та С. Крушельницької. Це листування розподілялося за роками таким чином: 1-й – 1893 р. – 4 листи до М. Павлика і 3 листи М. Павлика до С. Крушельницької; 2-й – 1894 р. – 27 листів до М. Павлика та 16 листів від М. Павлика; 3-й – 1895 р. – 8 листів до М. Павлика та 6 листів від М. Павлика; 4-й – 1896 р.

– 2 листа до М. Павлика та 2 листа від М. Павлика; 5-й – 1897 р. – 2 листа до М. Павлика та 4 листа від М. Павлика; 6-й – 1898 р. – 3 листа до М. Павлика; 7-й – 1901 р. – 1 лист від М. Павлика; 8-й – 1902 р. – 1 лист до М. Павлика і 1 лист від М. Павлика; 9-й – 1903 р. – 3 листи до М. Павлика; 10-й – 1904 р. 2 листи до М. Павлика; 11-й – 1905 р. – 2 листи.

Отже, листування С. Крушельницької з М. Павликом розпочалося з 1893 р., хоча знайомими особисто вони не були. Про це свідчить лист С. Крушельницької до М. Павлика з Мілана від 22 листопада 1893 р.: "Єслі Вам не справить се амбарасу (хлопоту – прим. автора), то зробіть мені одну ласку та вишліть на мою адресу Milano, Corso Venezia, №18 Вашу книжку "Читальні", котрі я доконче бажаю мати у себе. Даруйте, що зовсім не знакома з Вами, турбую Вас, але я багато про Вас чула, то ж удаюся як до знакомого чоловіка" [7, с.184].

У своїх листах С. Крушельницька навіть просила М. Павлика надіслати їй його фотографію, адже з самого початку їхнього листування ніхто з них не бачив один одного. Так, у листі з Мілана від 20 січня 1894 р. є такі рядки: "Ви мені обіцяли дати Вашу фотографію, як маєте вже, то пришліть, бо я Вас ще ніколи не виділа та дуже цікава. Я Вам вже казала, що будете мати мою фотографію при першій нагоді, а нім та "нагода" наступить, то Вам мушу сказати ..., що я дуже змінилася, не тільки, може, постарілася, як неподібна до тої, що була перед двома роками" [7, с.198]. Вже наприкінці січня 1894 р. С. Крушельницька отримала від М. Павлика фотографію.

М. Павлик дуже допомагав С. Крушельницькій в її творчому становленні. У листі з Коломиї від 23 лютого 1894 р. він писав до співачки: "Посилаю вам прекрасну статтю Івана Іванова "Демократическая публика в эпоху просвещения". Я певний, що вона й для вас буде корисна. Такий взаємний вплив між публікою і акторами розумію, та де ж це можливо у нас, де нема ані живою публіки, ані волі для театру, ані уміння авторів порушувати живі, сучасні справ?" [7, с.203]. М. Павлик радив С. Крушельницькій іти до Чеського театру, адже він був визнаний світом. Також М. Павлик неодноразово наголошував, що для кар'єри С. Крушельницької треба співати у Києві, пройти школу української музики. На думку М. Павлика, тільки б тоді ця співачка заімпонувала б на світовій сцені як співачка-українка по репертуару і по тенденціях [7, с. 230].

М. Павлик розумів важливість постаті Крушельницької навіть на міжнародному рівні, а тому намагався її залучити до кола поборників української справи, що відбито в їхньому листуванні від 10 жовтня 1894 р.: "...Лесю ж вам конче треба пізнати і подружитися з нею, хоть би для того, що, як Ви будете в Росії, то вона Вас познайомить добре з усіма нашими знайомими і прихильниками – вона загальнозвісна і шанована особа" [7, с.246]. Для нас цікавий є той факт, що М. Павлик, розуміючи своє власне та С. Крушельницької значення для історії українського

Відродження, стимулював її до написання спогадів, які будуть корисними дослідникам у майбутньому [7, с.256]. Останній лист С. Крушельницької до М. Павлика був з Риму від 24 березня 1905 р., де Соломія раділа з приводу підвищення пенсії М. Павлику [7, с.370].

Спілкувався М. Павлик також із рідною сестрою Соломії – Ганною Авросіємною Крушельницькою (1887–1965), яка увійшла в історію вокального мистецтва як співачка з "найяскравішими вокальними даними" початку ХХ ст.

Зустрічі й розмови Г. Крушельницької з М. Павликом, який став найближчим порадником та ідейним наставником сестер Крушельницьких, дали добрі наслідки. Ганна читала твори класиків світової літератури, які їй радив М. Павлик, під впливом радикала вона твердо стала на ґрунт демократичних переконань. Улітку 1906 р. М. Павлик та Г. Крушельницька з сестрами перебували на відпочинку в Карпатах. Саме тут, перед від'їздом Г. Крушельницької на навчання до Італії, М. Павлик розмовляв з молодою співачкою, давав поради, котрі залишили добрий слід в її творчому житті [8, с.106].

Отже, слід зазначити, що М. Павлик здійснював енергійні заходи щодо залучення на бік української справи знаних на світовому рівні українців (це стосується сестер Крушельницьких) та сприяв творчому становленню і розвитку в українофільському річищі представників літературних кіл, під силу яким було звернути увагу на болючі проблеми сучасності через друковане слово (прикладом чого можуть служити стосунки М. Павлика з Є. Ярошинською).

Ще один сучасник М. Павлика – Кирило Йосипович Студинський (1868–1941), відомий український філолог-славист, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч. Доктор філософії (1894), член ВУАН (з 1929, з якої був виключений 1934 р. "за контрреволюційну діяльність", 1939 р. відновлений у членстві). У 1923–1932 рр. – голова НТШ у Львові. У жовтні 1939 р. був головою Народних зборів Західної України, а в 1940 р. – депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання.

Зберігся лише один лист від 12 лютого 1908 р. М. Павлика до К. Студинського. Завдяки ньому можна дізнатися, що М. Павлик висловив сум з приводу смерті тестя К. Студинського і водночас колишнього професора в Академічній гімназії з 1869–1873 рр. – І. Свенціцького, який першим надихнув М. Павлика до всього українського, дав уперше прочитати "Записки о Южной Руси" П. Куліша. М. Павлик згадував його ще з гімназичних часів і як вчителя співу, який заохочував М. Павлика до складання віршів [9, с.209]. А з листа Івана Дмитрова Шишманова (1862–1928) – болгарського літературознавця й етнографа, зятя М. Драгоманова до К. Студинського від 6 січня 1926 р. дізнаємося, що після смерті батька І. Шишманова, М. Павлик жив у нього в Софії, збирав усе, що стосується Галичини і потім повіз до Львова, саме там він надрукував частину листів М. Драгоманова,

І. Франка. Оригінали не повернув, хоча дружина М. Драгоманова цього вимагала [9, с.469–470]. Таким чином, М. Павлик вдало використав побіжні контакти з К. Студинським для встановлення ділових взаємин на міжнародному рівні, що дозволило зберегти та популяризувати спадщину діячів політичної стадії українського націотворення.

Михайло Павлик тісно контактував із Василем Семеновичем Стефаником (1871–1936). Знайомство М. Павлика з В. Стефаником відбулося через рідну сестру М. Павлика – Анну, яка заробляла собі на хліб кравецькою роботою – вересень 1883 р. "Я їй приносив воду до хати, бігав за молоком, чим міг, то прислужувався. Для мене вона була чимось найкращим в моїм злиденнім житті" [4, с.11]. З монографії Ф. Погребенника "Сторінки життя і творчості В. Стефаника" зрозуміло, що у липні 1888 р. М. Павлик гостював у родині Кирила Гаморака (Стецева), і там же він познайомився з Стефаником та Мартовичем. Тут, у Стецевій, Мартович прочитав Павликові своє оповідання "Рудаль", яке той порадив перейменувати у "Нечитальник". М. Павлик мав намір умістити оповідання в альманасі "Товариш". Уже наступного року в липні Стефаник та Мартович з Коломиї разом з іншими учнями коломийської гімназії написали листа до Василя Нагірного – редактора львівської газети "Батьківщина", в якому висловили своє здивування та обурення тим, що він усунув з редакції цього органу М. Павлика. Стефаник і Мартович заявляли, що після усунення Павлика селяни не знаходять у газеті жодного рядка "про свої пекучі справи". Автори листа справедливо наголошували на тому, що Нагірний, керуючись особистими мотивами, позбавив заробітку М. Павлика, який "ціле своє існування пожертвував для святої справи народної" [10, с.390–392].

Надаючи важливого значення кореспонденції В. Стефаника, М. Павлик у вступній статті "Про перестрій руських читалень", опублікованій в журналі "Народ" 15 травня 1890 р., писав: "В читальнях наші робітні люде, звісно, вчать ся й спільности (об'єднання. – прим. авт.), тільки ж досі та спільність і ще нігде не дійшла до самого господарства, а не дійшла між іншим через те, що ті, котрі розпочали читальні – руська інтелігенція, зовсім не звертали уваги не тільки на товариську організацію народного господарства, а й на те, чого конче треба нашим робітним людям... Наша інтелігенція і досі дбає тільки про те, щоби в читальнях нарід читав сі книжочки та газети... та помагав їй проти її ворогів. А про те, робітний читальник їв чи ні... – про те нашої інтелігенції і досі байдуже" [11, с.141].

У вересні 1890 р. з Дрогобича В. Стефаник передав через гімназиста Ф. Кобрину лист М. Павликові до Львова. У ньому він просив Павлика допомогти роздобути для бібліотеки таємного гуртка гімназистів деякі книжки, зокрема збірку І. Франка "В поті чола", останній номер "Народу" та ін. [4, с.22].

Як відомо, з 3 по 5 жовтня 1891 р. у Львові відбувся другий з'їзд Русько-української радикальної партії. У його роботі взяли участь

М. Павлик, І. Франко, В. Стефаник, О. Терлецький, С. Данилович. У душі виробленої програми працювали М. Павлик, В. Стефаник, І. Франко: на з'їзді обговорювалося питання перегляду програми, стан і завдання радикальних видань – журналу "Народ" і газети "Хлібороб", обмірковувалися найближчі завдання партії, її ставлення до тогочасних суспільно-політичних угруповань у Галичині. У журналі "Народ" пропонувалися такі рубрики: внутрішня та зовнішня політика, суспільно-економічні проблеми, наука та культура. Часопис "Хлібороб" було рекомендовано членам партії поширювати між селянами. На початку 1892 р. пропонувалося ухвалити всенародне віче для нарад над політичними та економічними справами, а також ставити по можливості радикальних кандидатів до сейму й державної ради. У свою чергу, кандидати зобов'язані були за розкладом виборів їхати на місце для агітації в даному окрузі й пропагувати інтереси партії. За ініціативи М. Павлика та інших членів партії пропонувалося введення целібату. На його думку, в духовенстві це дало б сильний поштовх до створення сильної світської інтелігенції [12, с.266-267].

У березні 1894 р. В. Стефаник з Кракова приїжджав до Коломиї, де зустрівся з М. Павликом, С. Данилевичем та ін. Вони обговорювали питання про суспільно-політичний рух у Галичині [4, с.29]. А вже у травні 1894 р. В. Стефаник запропонував М. Павлику скликати у Львові з'їзд "інтелігентних радикалів", але М. Павлик був проти з'їзду. І все-таки у Львові відбулося перше народне віче селян-радикалів, скликане політичним товариством "Народна воля". Головою віча був М. Павлик, секретарями – В. Стефаник та С. Крайківський. З різних місць Галичини на віче з'їхалося понад 600 чоловік. Вони обговорювали становище українського населення в Австро-Угорщині.

З листа від 2 березня 1895 р. В. Стефаника до М. Павлика дізнаємося, що він ніколи не листувався з М. Драгомановим. З краківських студентів-українців з М. Драгомановим листувався лише Яросевич. А вже наступного року М. Павлик повідомив В. Стефаника, що не має грошей на вихід "Громадського голосу" та просив фінансової допомоги. Але В. Стефаник не зміг надати фінансову допомогу [4, с.51].

У 1899 р. М. Павлик надрукував замітку в газеті "Громадський голос", де передрукував новелу Стефаника "Новина". В ній зроблена така оцінка творів письменника: "Оповідання В. Стефаника незвичайно правдиві і жалісні, вони заходять в мужицьку душу так глибоко, як іще ніхто в нас не заходив" [4, с.106]. Загалом В. Стефаник перебував з М. Павликом у вельми дружніх стосунках, і своїми сімейними незгодами ділився з М. Павликом. Так, вражений хворобою матері, яка вмирала на очах Стефаника, письменник написав новелу "Скін". Уже 25 листопада 1899 р. письменник надіслав її Павликові, яку той надрукував у "Громадському голосі". У свою чергу М. Павлик писав Стефанику про своє життя: про тяжкі матеріальні обставини, про те, що не має часу підготувати до друку свої художні твори. Пробирав переробити повість

"Ребенщукова Тетяна", але в нього не було ані сил, ані часу. Крім того, М. Павлик повідомляв В. Стефаніка у листопаді 1899 р., що працює в бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка у Львові [4, с.122].

З 1890 р. листування між М. Павликом та В. Стефаніком перервалося. Лише 1894 р. вийшла книжка "Ювілей 30-літньої діяльності М. Павлика (1874–1904)", де вміщено привітання В. Стефаніка, яке він виголосив на ювілеї М. Павлика, поздоровну телеграму від дружини Стефаніка Ольги. На ювілеї М. Павлика В. Стефанік не величав його, а просто назвав своїм приятелем та вчителем і вибачився за те, що на цей ювілей комітет не запросив бідне населення, з-поміж яких сам М. Павлик вийшов у люди і для яких усе життя працював. В. Стефанік зауважив, що колись вони самі прийдуть на наступний ювілей М. Павлика [3, с.90–92].

Слід зазначити, що В. Стефанік інформував М. Павлика навіть про свої політичні погляди та плани на майбутнє. У 1908 р. Стефанік листом повідомив Павлика, що буде намагатися підтримувати у радикальній групі віденського парламенту позицію у справі Боснії та Герцеговини – у 1908 р. Австро-Угорщина оголосила анексію цих країв, а Стефанік виступав проти завоювання Боснії і Герцеговини. Стефанік пообіцяв М. Павлику, що буде його повідомляти про подальший хід дискусії в парламенті [4, с.231].

Тобто, зв'язки М. Павлика з інтелектуалами Східної Галичини не були одновекторними: дискусії йшли як у сфері політики, так і літератури, творчого розвитку та особистих справ, що свідчить, окрім усього іншого, про багатоплановість інтелектуалів того часу, як людей з енциклопедичними знаннями, що доповнювались активною громадською позицією. Яскравою ілюстрацією цієї тенденції є взаємовідносини М. Павлика та В. Стефаніка.

Таким чином, М. Павлик підтримував тісні й багатопланові зв'язки з колом інтелектуальної еліти Галичини (у розумінні інтелектуалів як соціальної групи, яка дотримується певного стилю життя, зокрема до ознак інтелектуалів означеного періоду варто віднести читання літератури "народного" характеру, революційну діяльність або ж просто опозиційність щодо влади, тощо). Підтвердженням цьому може служити тривала творча взаємодія М. Павлика з А. Павлик, С. та Г. Крушельницькими, В. Стефаніком, та ін., яка відбувалась у формі листування, особистого спілкування, взаємного редагування та написання відгуків на матеріали, подані до публікації тощо. Наявність подібних зв'язків служила трансляції передових ідей щодо реформування українського суспільно-політичного життя, сприяла створенню широкого кола симпатиків ідеям українського Відродження. Саме зусиллями інтелектуалів Східної Галичини за цим регіоном було закріплено статус "українського П'ємонту", оскільки їм належить першочергове значення у осмисленні проблем та перспектив розвитку України та виробленні програми дій, першим кроком до реалізації якої можна вважати

створення РУРП. Немалозначущим був той факт, що популяризація ідей української демократії через твори літератури та мистецтва, через друковані органи сприяла не лише розширенню кола національно орієнтованої інтелігенції, а й ствердженню національної свідомості серед широких мас, що згодом виявилось у ході буремних подій Української національно-демократичної революції.

Чинниками формування контактів в інтелектуальному просторі Східної Галичини можна назвати суспільно-політичну та економічну ситуацію на Галичині, сімейні контакти, скрутне матеріальне положення М. Павлика, його душевні переживання. Внаслідок цього вибудовується певна закономірність культурно-інтелектуальних контактів: інтенсивність взаємодії М. Павлика з тим чи іншим інтелектуалом залежала від ступеня інтегрованості останнього до громадсько-політичного життя Східної Галичини і від його потенційної корисності українській справі. Хоча, попри першочерговість вищесказаного у контактах М. Павлик – інтелектуали краю, варто відзначити, що особисте було невід'ємною частиною підтримання зв'язків на рівні тодішніх очільників української нації, до яких можна віднести і галицьких інтелектуалів.

Література

1. **Злупко С.** Незламана галичанка / С. Злупко // Жовтень. – №3. – 1970. – С.97–102.
2. **Кожупова А. П.** З фольклористичної та етнографічної спадщини Євгенії Ярошинської / А. П. Кожупова // Народна творчість та етнографія. – №4. – 1958. – С.116–117.
3. **Лукіянович Д.** Привіт Василеві Стефанику / Д. Лукіянович // В. Стефаник у критиці та спогадах. – К., 1969. – 481 с.
4. **Погребенник Ф.** Сторінки життя і творчості В. Стефаника. – К.: Дніпро, 1980. – 350 с.
5. **Переписка** Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1894). – Чернівці, 1910.– . – Т.2. (1876–1878). – 1910. – 317 с.
6. **Павлик А.** Що думають ремісники на Буковині / А. Павлик // Народ. – №4. – 1890. – С.40–41.
7. **Крушельницька С.** Спогади. Матеріали. Листування: у 2 ч. – К.: Музична Україна, 1979.– . – Ч.2. Матеріали. Листування.
8. **Медведик П.** Славетна сестра великої Соломії / П. Медведик // Жовтень. – №9. – 1982. – С.105–109.
9. **У півстолітніх змаганнях.** Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с.
10. **Переписка** Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1894). – Чернівці, 1912.– . – Т.5. (1886–1889). – 1912. – 414 с.
11. **Павлик М.** Про перестрій руських читалень / М. Павлик // Народ. – №10. – 1890. – С.141–144.
12. **Ганкевич М.** Політика краєва і загранична / М. Ганкевич // Народ. – №20–21. – 1891. – С.265–273.

Остропольская М. В. М. Павлык в интеллектуальном пространстве Восточной Галиции

В статье рассматривается общественная деятельность М. Павлыка и его современников-интеллектуалов Восточной Галиции конца XIX – начала XX вв. Автор доказывает, что эти связи играли важную роль в реформировании украинской общественно-политической жизни данного периода.

Ключевые слова: интеллектуал, интеллигент, Восточная Галиция, М. Павлык, А. Павлык, Е. Ярошинская, К. Студинский, В. Стефаник.

Остропольська М. В. М. Павлик в інтелектуальному просторі Східної Галичини

В статті розглядається громадська діяльність М. Павлика і його сучасників-інтелектуалів із Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. Автор доводить, що ці зв'язки відіграли важливу роль у реформуванні українського суспільно-політичного життя даного періоду.

Ключові слова: інтелектуал, інтелігент, Східна Галичина, М. Павлик, А. Павлик, Є. Ярошинська, К. Студинський, В. Стефаник.

Ostropolskaya M. V. M. Pavlyk in the intellectual space of Eastern Galichina

The social activity of M. Pavlyk and his contemporaries, the intellectuals from the Eastern Galichina of the late XIX – the early XX centuries are examined in the article. The author proves these ties played an important role in the reformation of the Ukrainian social and political life of the given period.

Keywords: intellectual, intelligent, Eastern Galichina, M. Pavlyk, A. Pavlyk, Y. Yaroshinska, K. Studinskiy, V. Stefanyk.

УДК 94(477.62) «1861–1911»

С. Й. Татаринів

50 РОКІВ ДІЯЛЬНОСТІ БАХМУТСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА

Реформування місцевого самоврядування на переконання Президента В. Ф. Януковича є нагальною потребою сучасної України. Тому корисним є досвід діяльності земських установ.

Економічна сторона реформи 1861 р. витікала з усвідомленої владою необхідності корінним чином перевлаштувати незадовільну систему управління місцевим господарством. Господарсько-економічна доцільність реформи підкріплювалася розрахунками ряду переваг місцевих діячів перед державною бюрократією [1]. Влада, бюрократія в певному значенні "йшли попереду суспільства" [2]. Втрати помісного дворянства в господарській адміністрації в результаті реформи 1861 р. породжували очікування компенсації як в середовищі провінційного дворянства, так і в олігархічних угрупованнях [1]. Держава делегувала частину влади і компетенції органам місцевого самоврядування, що зіграло на посилення ролі помісного дворянства [3; 4]. Головним змістом реформи з'явилося залучення всіх станів до управління місцевим господарством і створення органів самоврядування на принципах буржуазного права [5; 6]. Держава прагнула підтримати дворянський стан в земствах. Господарський досвід, інтелект, високе становище, особиста фінансова незалежність дозволили дворянам організувати достатньо ефективну земську діяльність [7; 8]. Земства наділялися такими функціями: розпорядження майном і капіталами; розвиток місцевих шляхів сполучення та зв'язку; забезпечення запасів народного продовольства; будівництво церков; страхування майна та врожаю; розвиток народної освіти та культури; достатнє медичне забезпечення населення; встановлення місцевих податків, акцизів та зборів; благодійництво та опіка [9; 10]. В. О. Ключевський вважав земство відновленням "традицій місцевого самоврядування Давньої Русі, відновленням зруйнованої відомими державними потребами сумісної діяльності класів російського суспільства" [11]. Земські управи прийняли справи Казенної палати, Комітету земських повинностей, Комітету народної освіти, Будівельної і Дорожньої комісії, Наказу громадської опіки [12–18].

Мета даної статті – опрацювати друковані першоджерела діяльності Бахмутського повітового земства Катеринославської губернії та окреслити позитивний досвід, який можливо використати у реформуванні місцевого самоврядування в Україні.

У Бахмутському повіті у 1861 р. мешкало спадкоємних дворян 597 осіб, особистих (за службу) – 113, церковного причту – 470, селян –

130 812 [19]. Гласні в земську Управу обиралися на 3 роки (у повіті ценз дорівнював 250 десятинам землі). У 1866 р. пройшли вибори до Бахмутського земства: від землевласників (В. І. Бахирев, І. Я. Бахирев, Ф. І. Плещеев і інші), від міста Бахмуту (великий землевласник О. І. Плещеев і інші), від сільських товариств (поміщик М. В. Бабенко, селянин-власник с. Івановки Козьма Козлов, волосні Голови). В число гласних входили 26 землевласників (серед них брати М. і Л. Шабельські, Шахови, Депрерадовичі, Карпови), 6 купців і дворян з Бахмуту – "міський стан" (у тому числі перший Голова Думи В. А. Ангеліді), 19 "представників сільських Товариств (дворяни, сільські старости).

Роботою земства керувала Управа – голова І. О. Карпов, члени П. О. Янченко, О. І. Коптев, В. І. Бахирев, секретарем був М. Ф. Ткачов [19]. Губернськими гласними були великі землевласники-дворяни С. О. Шульгін, генерал М. М. Котляревський, брати Карпови – всього 9 гласних [19]. Офіційно повітове земство почало роботу 26 травня 1866 р. [19]. Бахмутське земство зазнавало фінансових труднощів. В 1866 р. кошторис на утримання Управи на 3 місяці складав 696 крб.; на обзаведення всього 112 крб. [19].

В 1866–1867 рр. бюджет Бахмутського земства складав 12 тис. крб. [20]. На утримання лікарні, 2 лазаретів, 2 лікарів та 2 акушерок Управа виділила 9000 крб., на розвиток жіночої прогімназії та сільських шкіл спрямовувалося 11,6 тис крб. Окремо розглядалося питання збільшення кошторису лікарні до 9680 крб. За кошторисом земство виділило допомогу Бахмутському повітовому поліцейському управлінню 800 крб. Управа орендувала будинок купчихи Рукавішникової за 275 крб. сріблом на рік [20].

При укладанні кошторису на 1867 р. Управа стикнулася з тим, що не були розмежовані губернські та земські податки, а суми, вказані різними губернськими установами, були невірними. Обговорення кошторису 1867 р. було відкрито на земському зібранні. Збори вирішили прийняти на себе утримання мостів у повіті на 4000 крб. Мости Бахмуту доручалося утримувати Думі. Передати волостям відрізки поштових трактів для їх підтримання у належному стані, відповідальними призначили волосних старшин. Управа доручила П. О. Янченко обстежити кам'яний міст на поштовій дорозі з с.Луганського на Ростов [20].

В 1869 р. Бахмутській повіт отримав з Катеринославського земства позику в 2000 крб. [21]. Через 50 років (в 1910 р.) бюджет Бахмутського повіту досяг 934 тис. крб. [22]. За перше десятиріччя ХХ ст. земський бюджет збільшується втричі [23].

Загальна сума податків по повіту у 1867 р. становила 23436 крб.: за видачу Свідощв купцям 2-ї гільдії – 687 крб., за 491 питний Патент – 1658 крб., з 19 винних складів – 190 крб., з 7 рейнських – 112 крб., з 76 погребів російських вин – 76 крб., з ярмаркових виставок напоїв – 410 крб., з 116 водяних млинів на 146 поставів – 146 крб., з землі

приватних власників – 9298 крб., з землі селян – 8031 крб., з майна Бахмуту (вартість 760 тис.) – 1900 крб., з млина р. Дінець (вартістю 56 тис.) – 149 крб., з землі гірничої та казенної – 120 крб. [20].

Недоїмка податку з дворян становила на 1867 р. 11 тис. крб., з казенних селян – 789 крб. [20].

Нерухоме майно у вигляді житла коштувало 634,4 тис. крб. – у повіті було 172 кам'яних будинки, 1458 дерев'яних, кам'яних лавок – 44, дерев'яних – 109. Левину долю становили будівлі Бахмуту [20].

У Бахмуті з 1861 р. відбувалося 4 ярмарки, в казенних селах – 41, в колишніх кріпосних – понад 30 [21].

Земство взяло на облік у Бахмуті 3 свічних, 3 овчино-тулупних, 3 гончарних, 4 каретних, 6 салотопельних, 3 вапнякових, тютюновий та костопальний заводи, мало їх оцінку та прибутковість [22].

У повіті діяло 50 олійних, 10 винокурних заводів (патенти на 12,6 тис. крб.), 117 водяних та 905 вітряних млинів [23].

Податок на млини становив 1 рубль за кожен постав (млиновий камінь) [24].

У грошовому звіті Управи за 1973–74 рр. вказано на особливі прибутки: За лікування від військового відомства – 4680 крб., штрафи від мирових суддів – 584 крб., з прогонів коней зі станцій – 255 крб., вітряні млини податком з поставу 50 к., з водяного – 1 крб. Недоїмок на 1 січня 1873 р. – 48 тис. крб. [25].

Грошовий звіт земської Управи 1875 р. складався: недоїмка земського збору – 38480 крб., з землевласників – 28531 крб. (фактично – 16196 крб.), з сільських Товариств – 20952 крб., з казенних земель – 221 крб., з земель гірничого відомства – 657 крб., з міських – 57 крб., з нерухомого майна Бахмуту – 3355 крб., з заводу Юза – 8221 крб., патенти за гільдії – 4638 крб., з 1006 вітряних з 1529 постави – по 50 коп, з 117 водяних з 190 поставів – по 1 крб., млин Мартиненка на Дінці – по 4,21 крб. з 1000 рублів прибутку. Чавуноливарний завод Юза коштував 1.952 млн. крб. Майно Бахмуту оцінено 797 тис. крб. [26]. Витрати 1875 р.: медицина – 13946 крб., канцелярія комісії укладання списків присяжних засідателів – 100 крб., резерв – 8000 крб. (утримання Арештної камери, платня наглядачам – 660 крб., дрова та вугілля – 92 крб., господарчі витрати – 30 крб.), стипендія дочки капітана Любицького у Полтавському інституті – 300 крб., Товариству допомоги потопаючим на морі – 100 крб., ремонт місту у Ільїновці – 1500 крб. (матеріали – 800 крб., Депрерадовичу – 700 крб.), новий флігель для міської лікарні – 3000 крб., перевитрати за продукти лікарні 5503+2981 крб. [26].

У 1875 р. утримання Управи складало 7190 крб.: платня Голови Є. В. Кудрицького – 1500 крб., членам Н. К. Депрерадовичу та В. С. Юріну – 2000 крб., секретарю Ткачову – 1000 крб., бухгалтеру Светухину та писарям – 1590 крб., кур'ерам – 240 крб., за оренду будинку Голуба – 300 крб., на дрова – 76 крб., магазину Новгородцева за

свічки, сірники, канцелярію – 284 крб., типографії – 136 крб., за переплетення книг – 23 крб., годинниковому майстру та слюсарю – 5 крб., на льодовик – 15 крб., поштові витрати – 28 крб., газети – 31 крб. Ремонт будівлі земства – 200 крб., держмити – 49 крб., страховка "Саламандри" 49 крб., наглядачу Скровонському на господарчі цілі – 30 крб., ремонт меблів – 10 крб., придбання льоду – 15 крб. [28]. Загальний прибуток бюджету повіту у 1876 р. – 66636 крб. [26].

Витрати 1876 р.: казначейству за обслуговування – 800 крб., поштово-кінна станція купця Остроухова – 2000 крб., мировим посередникам – 5300 крб. [27].

У 80-х рр. XIX ст. у повіті було 116 підприємств: серед них парових млинарень – 1, вітряних – 89, олієнь – 2, сукновальня – 1, механічних майстерень – 3, кузень – 13, сталевих та міделиварень – 4, винокурень – 14. Найбільш потужними були олійні М. Д. Брейдіна, О. О. Григоренка [28].

Соціальні стани повіту початку 80-х рр. склали: селян – 164344 осіб, солдатів – 11834, козаків – 89, міщан – 6479, купців – 168, духовних осіб – 699, дворян – 917, іноземних підданих – 660 [29].

Національний склад населення повіту на початку 80-х рр.: росіяни – 154375 чол., найчисельніші національні меншини – валахи та серби – 4869, євреї – 2625, поляки – 1300, німці – 313, литовці – 227, англійці – 223. Греків всього 8, стільки ж циганів [29]. Перепис 1897 р. дав такі данні: селян-чоловіків – 124 тис. (в місті – 3500), міщан – 30400 (в місті – 9500), спадкоємних дворян – 1620 (у Бахмуті – 282), по службі – 1052 (в місті – 250), духовних осіб – 800 (в місті – 35), купців – 890 (в місті – 381), євреїв – 9600 (в місті – 3234), іноземців – 2034 (в Бахмуті – 131) [30].

За конфесійною належністю у 1881–1884 рр.: православних – 181729 чол. (97%), старовірів – 156, католиків – 846, протестантів – 585, іудеїв – 2617, мусульманин – 1 [29]. Розвиток промисловості призвів до появи великих етнічних груп мусульман, іудеїв [31].

У 1897 р. чисельність православних зросла на 120 тис., старообрядців було 635 чол., католиків – 4785 (в Бахмуті – 176), протестантів – 5505 (в Бахмуті – 85), менонітів – 6009, мусульман – 409 (в Бахмуті – 9) [30].

Відповідно до перепису 1897 р. у повіті мешкали 305 тис. росіян, 10500 євреїв (2218 – в місті), 240 вірмен (в місті – 43), мусульман – 303 (в місті – 11). Чисельність німців та інших іноземців важко визначити серед католиків, протестантів, англікан та менонітів [30].

Є сенс порівняти зміст питань земських зборів. В 1888 р. земство повіту провело 4 пленарні засідання [32]. Можна виділити найцікавіші питання. Так, при будівництві Голіциновської лікарні були допущені порушення. Земство збільшує число фельдшерів і платню їм, спрощує порядок видачі рецептів на безкоштовні ліки, списує недоїмки селянам, планує будівництво мостів в Покровському, Іванохрещенському і

Деконському, встановлює порядок страхування худоби від чуми. З приводу відкриття нових шкіл в селах земство ухвалює рішення, що громади повинні "влаштувати на власні гроші відповідні будівлі для училищ і прийняти на свій рахунок утримання вчительського персоналу до 120 рублів в рік, опалювання і освітлення будівлі, наймання сторожа, саму будівлю ні в якому випадку не використовувати окрім школи". З приводу того, хто мав право викладати в сільських училищах і одержувати додаткову винагороду при стажі не менше 5 років, земство вирішило "під словами "педагогічну" освіту слід рахувати вчителів, що закінчили курс у вчительській семінарії і в середніх учбових закладах" [32].

В 1895 р. Бахмутська земська Управа провела 26 колегій і розглянула 169 питань [33]. Головою Управи був дійсний статський радник О. О. Карпов, членами колегії І. І. Фенін і І. Р. Ковальський. Секретарем Управи був О. О. Близнюков, у нього був помічник і 4 писарі. Поступило вхідних паперів 3771, "витікаючих" – 3060. Члени колегії вели прийом по черзі по 10 днів. В повіті налічувалося 225 тис/жителів [33].

Цікаві джерела надходжень до бюджету повіту в 1895 р.: повітовий земський збір – 120 тис. крб., губернський – 17,5 тис. крб., за влаштування торгових місць – 872 крб., збір на ліквідацію ярів – 2400 крб., мита і гербові збори [34].

З 1890 по 1913 рр. у Катеринославських губернських зборах найбільший термін знаходилися С. В. Бахіреєв, В. І. Карпов, В. І. Першин (по 5–8 скликань) [35].

У 1905 р. Управою керував О. О. Карпов. Відбулося 52 засідання, де розглянуто 1118 питань. Штати Управи склалися: з секретаря та заступника, рахівника та 2 заступників, 2 завідувачів відділами продажу заліза та телефонізації, завідувача пошти, книжкового складу, 14 писарів, повітові агроном, технічний інженер. Управа доручила М. Г. Стеклеру опіку над повітовою лікарнею, Арештним будинком та богадільнею. І. І. Погорелов відповідав за книжковий склад земства, казначейство та пошту. М. О. Несветович опікувався метеостанцією. Надходження до бюджету повіту становили: недоїмка податків – 21565 крб., різні збори – 2620 крб., повернення коштів – 4724 крб., різні джерела 4270 – крб., видача торгових патентів – 16036 крб.

Земську Управу повіту в різний час очолювали О. О. Карпов (11 років, до цього був Предводителем дворянства), М. В. Рутченко (4 роки напередодні революції), В. І. Карпов IX, X – 5 років, О. О. Карпов X, XI – 3 роки, О. Ф. Бантиш XI, XII, XIII – 7 років, К. І. Карпов XIV, XV, XVI – 9 років.

Вихідці з родини Карпових закінчували Імператорське училище правознавства. Першим училище закінчив 20 травня 1881 р. Віктор Іванович (народився 20 червня 1859 р.) з чином IX класу, почесний мировий суддя Бахмутського повіту, землевласник (всього 2841 дес.,

включаючи маєток Софія в Бахмутському повіті Катеринославської губ.). З 1881 р. служив по Міністерству юстиції, з 1885 р. – в Державній канцелярії. З 1893 р. – помічник статс-секретаря Державної Ради, з призначенням у Відділення Зведення законів. У 1896 р. звільнений від служби в чині дійсного статського радника. У 1907 р. вибраний членом Державної Думи від дворянства Катеринославської губернії. Давній знайомий М. В. Родзянко по Катеринославу, постійно залучався головою IV Думи як консультант по складних юридичних і політичних питаннях. Таємний радник (1 січня 1914). У серпні 1915 р. вибраний Державною Радою членом Особливої наради для обговорення заходів щодо забезпечення паливом (Осотоп), в 1916 – членом Особливої наради для обговорення заходів щодо оборони держави. Помер 23 квітня 1937 р. у Німці.

17 квітня 1883 р. училище закінчив Костянтин Іванович, з чином X класу, статський радник, предводитель дворян Бахмутського повіту. Міністр держмайна уряду барона П. Врангеля. Емігрував до Югославії, викладав у Кадетському корпусі. Помер в 1937 р. в Бялой Цркві (Югославія).

14 травня 1886 р. з училища вийшов Володимир Іванович, колезький секретар, член Ради опіки дитячих притулків Бахмутського повіту. Помер в 1936 р. в Німці.

У кошторисі повітового земства на 1902 р. передбачалося: на урядові установи – 49980 крб., утримання Управи – 23506 крб., утримання тюрем – 4626 крб., ремонт шляхів – 3800 крб., народну світу – 96077 крб., притулки – 11730 крб., медицину – 133353 крб., ветеринарію – 860 крб., підтримку економічних заходів – 7590 крб., різне – 5101 крб. Харківському археологічному Товариству у зв'язку з майбутніми розкопками В. О. Городцова – 100 крб. [37], Товариству бджільництва – 50 крб., Товариству покращення умов праці – 50 крб., на лісорозведення та боротьбу з ярами – 2000 крб., на сільгоспвиставку у Бахмуті – 5100 крб. (не відбулася), придбання 2-х племінних жеребців – 700 крб., страхування племінної худоби – 100 крб., розвиток телефонної мережі повіту – 3000 крб., прибуток з купонів запасного капіталу – 480 крб., громадські роботи по посусі – 15000 крб. (не виконано), утримання земської пошти (завідувачу – 400 крб., 3 кур'єри по 300 крб., канцелярія – 1329 крб.) [36].

Вершиною діяльності Бахмутського Земства став період напередодні і на початку I Світової війни. В 1914 р. управа складалася з інженера-промисловця М. В. Рутченка, надвірного радника І. І. Погорелова, штабс-капітана М. П. Пестерева, колезького реєстратора В. К. Корчіця, колезького реєстратора М. Г. Стеклера, селянина І. В. Піддубного. За рік було проведено 3 зібрання – планове в жовтні і екстрені в лютому і серпні [37]. Управа провела 54 засідання, розглянувши 3122 питання. Штат Управи складався з канцелярії, бухгалтерії, технічного, агрономічного і санітарного відділень, каси

дрібною кредиту. Управа мала шкільний музей, книжковий і залізний склади. Всього було 78 урядовців, серед них лікарі, ветеринари, інженери по дорогах і меліорації, агрономи, садоводи, "уповноважені" по переселенню до Сибіру і Казахстану і т.п. [37]. Був перебудований Дім Управи, встановлені автономні електростанції в Управі і лікарні, проведена електрика в інфекційне відділення по Маріупольській (1 кВт/час енергії коштував 20 коп.) [37].

26 лютого 1914 р. на екстреному засіданні земства було розглянуто 70 питань [38]. Серед них: з ветеринарії – про спорудження служб при бойні, по земській пошті – про Государево-Байракський пункт, по промисловості – про гарантії позик на створення цегляних заводів, про прокладання шосейних доріг і будівництво мостів через Кривий Торець і Самару, про спорудження телефонних станцій в Попасній, Лисичанську і Дебальцевому, тарифи, станції в будівлі Управи, звіт каси дрібною кредиту, допомоги і стипендії – селянину художнику А. Скорику, 270 крб. на лікування вчительки Гуденко, допомога сім'ям загиблих землекопів-будівників дамби в Камишеवासі, допомога дітям удови телефоніста Приходька. Найбільша кількість питань була пов'язана з медициною і освітою. Розглядалися будівництво лабораторії в Бахмутській лікарні і будинків Старо-Михайлівської, Андріївської лікарень, про сплату акушерці Корсунського пункту фельдшеру Прониній 180 крб., про надбавку фельдшерам і фармацевтам бахмутської аптеки, про виділення квартирних грошей молодшому персоналу Бахмутської лікарні, про нагородження фельдшерів Лугинова і Макарова, про відшкодування витрат на ліки для жителів Ізюмського повіту [38].

Земство піклувалося про організацію нормальної торгівлі і ярмарків. По клопотанню Лівенгофського Товариства скляної справи в Рубіжному відкрили щоденний базар, в Гродовці (Юзівка) – були відкриті 6-денний післяпасхальний ярмарок і на Першу Пречисту, на ст. Микитівка – базар у селища, що будується [39].

Найбільшими за тривалістю і кількістю питань були збори земства з 20 по 26 жовтня 1914 р., де розглянуто понад 300 питань і докладів [40]. Свій відбиток наклав початок I Світової війни. Наприклад, член Управи штабс-капітан М. П. Пестерев був мобілізований до армії (саме йому належав проект створення в заплаві р. Бахмут нового соляного "Славкурорту"), як і ряд лікарів земських ділянок. Вимагали витрат сільські Товариства. Так, 7 червня згоріло волосне Правління Трипілля [40, с.134].

В 1915 р. відбулися 49 і 50-ті загальні збори [41]. У зв'язку з війною Земство ухвалювало різні обмежувальні рішення. Так, по Зверненню Всеросійського трудового Союзу непитущих заборонило продаж спиртних напоїв. В Бахмуті був створений Комітет з 5 гласних земства Всеросійського Союзу допомоги пораненим, було виділено до 50 тис. крб. на потреби шпиталів, розгорнені 260 ліжок в шпиталях і 40

ліжок в міській лікарні. В земських школах шили білизну і в'язали речі пораненим, на що було потрібно 1000 крб. [42, с.195]. Гостро стояло питання використання військовополонених. Таємний радник В. І. Карпов вніс "прожект" використовувати полонених на абсолютно фантастичному будівництві каналу від Юзівки до Маріуполя, системи каналів з Сіверського Дінця до Маріуполя, з'єднання річок Бахмут, Лугань з Кальміусом. Автор "прожекту" нарікав на брак палива для паровозів і послав копію "прожекту" голові Союзу гірничопромисловців Півдня Росії фон Дітмару. Праця полонених використовувалася на видобуванні каміння, мощенні доріг, спорудженні гребель, чищенні ставків, протияружних роботах, тобто на найважчих ділянках [42, с.212].

Абсолютно приголомшливим по історичному неуктву і урапатріотизму була доповідь відставного штаб-ротмістра Миколи Ілліча Ларіна, де перемішалися "хрестові походи проти турок", Олександр Третій, Бісмарк, "грубий німецький лицар" Вільгельм Другий. М. І. Ларін закликав ліквідувати німецьке засилля, перейменувати по-російськи німецькі колонії Донбасу, змінити роботу німецьких колоністських шкіл. І це при тому, що у вищих ешелонах Російської імперії, серед генералітету та чиновництва було повно німців! [42].

У Бахмуті було розквартировано 25-й піхотний запасний полк зарахований до Московського військового Округу. Загальна кількість пайків, на які нарахована допомога з 1 липня 1914 р. по 1 травня 1916 г.: Бахмут – 19898 крб., по повіту 363288 крб. [41].

Література

1. **Великая** реформа: [19 февраля 1861–1911]: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное издание: / Ред. А. К. Дживелегова, С. П. Мельгунова, В. И. Пичета. Историческая комиссия Учебного отдела ОРТЗ. [В 6 томах]. Тома 1–6. – М.: Т-во И. Д. Сытина, 1911. 2. **Чичерин Б. Н.** Вопросы политики / Б. Н. Чичерин. – М.: Типо-лит. Т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1905. – 244 с. 3. **Материалы**, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений: в 4ч. – СПб.: Тип. МВД, 1870–1871. 4. **Безобразов В. П.** Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть / В. П. Безобразов. – СПб: Тип. В. Безобразова и Ко, 1882. – 761 с. 5. **Сборник** правительственных распоряжений по делам, до земских учреждений относящимся. – СПб: Изд. хоз. деп. МВД, 1872.– . – Т.1. 6. **Русов А. А.** Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А. А. Русов. – К.: Изд. кружка студен.-киевлян Киевского коммерч. ин-та, 1914. – 115 с. 7. **Лешков В. Н.** Опыт теории земства и его земских учреждений по положению 1864 года января / В. Н. Лешков. – М.: Б.и., 1865. – 82 с. 8. **Мордовцев Д. Л.** Десятилетие русского земства. 1864–1875 гг. / Д.Л. Мордовцев. – СПб.: Тип. А. А. Краевского, 1877. – II, 374 с. 9. **Свод** законов Российской империи в 16 томах. / Сост. и изд. А. М. Нюрнберг. –

М., 1910. – Кн. 1, т. II, ч. I. – 757 с. 10. **Шипов Д. Н.** К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств / Д. Н. Шипов. – М.: Б.и. – 1899. 11. Ключевский В. О. Сочинения. – СПб., 1913, т. 5. 12. **Чичерин Б.** О народном представительстве. – М.: Типография Грачева и Ко., 1866. – XII, 552 с. 13. **Корнилов А. А.** Из истории вопроса об избирательном праве в земстве (Происхождение земской избирательной системы 1864 г. и ее дальнейшие изменения) / А. А. Корнилов. – СПб., 1906. – 62 с. 14. **Еропкин А.** Земство и народ: К вопросу о народном представительстве / А. Еропкин. – М. 1905. – 21 с. 15. **Мышь М. И.** Положение о губернских и уездных земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями / М. И. Мышь. – СПб., 1875. – 136 с. 16. **Систематический** свод указов Правительствующего Сената, последовавших по земским делам. 1899–1903 гг. [Текст] / сост. Н. И. Кузнецов. – Воронеж : Т-во "Печатня С. П. Яковлева". – Т. 2. – 1903. – 316 с. 17. **Ачадов.** (Данилов Ф.) Государственная власть и местное (городское и земское) самоуправление / Ачадов (Ф. Данилов). – М.: Типография Ф. Я. Бурче, 1907 г. – 72 с. 18. **Пажитнов К. А.** Городское и земское самоуправление. – СПб.: Б.и., 1913. – 116 с. 19. **Памятная** книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав, Б.г. – Ч. 2. 20. **Журналы** Бахмутского уездного собрания. – Бахмут, 1867. – 119 с. 21. **Отчет** Бахмутской уездной земской управы за 1870 год к V-му очередному земскому собранию. – Бахмут, 1871. 51 с.; 1 л. табл. 22. **Отчет** об исполнении Бахмутской уездной земской управой постановлений земского собрания 1910 года. – Бахмут, 1911. – 114 с. 23. **Смета** и раскладка денежных, уездных земских повинностей по Бахмутскому уезду на 1909 год. – Бахмут, 1909. – 182 с. 24. **Новоросийский** календарь на 1872 г. – Одесса, 1871. 25. **Отчет** Бахмутской уездной управы с 1 июля 1872 по 1 июля 1873 года VIII очередному земскому собранию. – Бахмут, 1873. – 97 с. **Отчет** управы с 1 июля 1873 по 1 июля 1874 IX очередному собранию. – Бахмут, 1874. – 95 с. 26. **Отчет** Бахмутской уездной управы с 1-го января 1875 по 1-е января 1876 года XI очередному земскому собранию. – Бахмут, 1876. – 90 с. 27. **Отчет** Бахмутской уездной управы за 1876 год XII очередному собранию. – Бахмут, 1877. – 190 с. 28. **Отчет** Бахмутской уездной управы за 1880 год XVI очередному собранию. – Бахмут, 1881. – 175 с. 29. **Сборник** статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1886. – . – Т. 2. Бахмутский уезд. – 1886. – 839 с. 30. **Тройницкий Н. А.** Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Н. А. Тройницкий. – СПб: Центральный Статистический комитет МВД., 1904. – 254 с. 31. **Нариси** етнічної історії Донеччини (XVIII – початок ХХст.) / В. О. Богуненко, О. С. Дадашов, Н. О. Тутова, С. Й. Татаринів. – Артемівськ: [б. в.], 2010. – 108 с. 32. **Доклады** Бахмутской уездной управы и журналы XXV очередного собрания. – Бахмут, 1888. – 424 с. 33. **Доклады** Бахмутской уездной

управы и журналы XXIX очередного собрания. – Бахмут, 1896. – 488 С.
34. **Доклады** Бахмутской уездной управы и журналы XXVIII очередного собрания. – Бахмут, 1894. – 283 с. 35. **Систематический** свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания, часть I (1866–1890 гг.); часть II (1890–1913 гг.). – Екатеринослав, 1916.
36. **Журналы** XXXV очередного собрания. – Бахмут, 1901. – 244 с.
37. **Смета** расходов Бахмутской уездной управы на 1914 год. – Бахмут, 1914. – 240 с. 38. **Журнал** чрезвычайного заседания Бахмутского уездного земского собрания 25–26 февраля 1914 года. – Бахмут, 1914.
39. **Отчет** Бахмутской уездной земской управы за 1914 г. – Бахмут: Тип. Вальдштейна, 1915. 40. **Журналы** Бахмутской уездной земской управы 20-26 октября 49 заседание. – Бахмут, 1914. 41. **Смета** Бахмутского уездного земства на 1915 год. – Бахмут, 1915. – 252 с. 42. **Журнал** Чрезвычайного собрания Бахмутской уездной управы 31 марта 1915. – Бахмут: Тип. Вальдштейна, 1915.

Татаринов С. И. 50 лет деятельности Бахмутского уездного земства

В статье рассматриваются этапы создания и деятельности земства второго по площади уезда в Российской империи, формирование бюджета и характер расходов, влияния на экономическое и социальное развитие региона – почти половины современной Донецкой области.

Ключевые слова: управа, гласные, уездное собрание, бюджет.

Татаринов С. Й. 50 років діяльності Бахмутського повітового земства

У статті розглянуто етапи створення і діяльності повітового земства другого за площею повіту Російської імперії, формування бюджету та характер витрат, вплив на економічний та соціальний розвиток регіону – майже половини сучасної Донецької області.

Ключові слова: управа, гласні, повітове зібрання, бюджет.

Tatarinov S. I. 50 years of Bakhmut Zemstvo functioning

The article investigates the stages of establishing and functioning of Zemstvo in the second biggest uyezd of the Russian Empire; budget formation and type of expenses and its influence on the economic and social development of the area – almost half of the modern Donetsk region.

Keywords: board, member of the city дума, meeting of the uyezd, budget.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477) «1945/1953»

О. В. Водолага

**ПІСЛЯВОЄННЕ ДИТИНСТВО В УРСР (1945 – поч. 1950-х рр.):
ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ**

Однією з найважливіших проблем, з якою зіткнулась наша держава в останні роки, є низький рівень соціального захисту й опіки над провідним елементом будь-якого суспільства – дітьми. Це призвело до досить складного становища неповнолітніх в українському суспільстві: низький рівень життя, обмежені можливості для особистісного зросту, збільшення числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зростання девіантних проявів у поведінці дітей. На сучасному етапі в Україні вже намітилась тенденція щодо подолання цих негативних явищ, але успішне реформування системи соціального захисту дітей сьогодні неможливе без урахування історичного досвіду минулих років. Особливо це стосується перших років після Другої світової війни, коли була створена дієва система щодо захисту та розвитку неповнолітніх, основні елементи якої працюють і в наш час. Цей період цікавий ще й тим, що, хоча післявоєнні роки залишили майже без змін радянську економіку та політичну систему, та саме в цей час у внутрішньому світі радянських людей відбувались значні перетворення. Більшість з них, навіть після розпаду Радянського Союзу, продовжували вважати себе радянськими громадянами і згадувати про своє щасливе дитинство.

Досліджень з питання історіографії теми післявоєнного дитинства в УРСР сучасна українська історична наука ще не має. Отже, є нагальна потреба у розгляді цієї проблеми. Саме тому предметом поданої роботи є праці радянських, зарубіжних та вітчизняних учених, що досліджували зазначене питання. Метою статті є вивчення та аналіз історіографії післявоєнного дитинства в УРСР, що досліджується як багатомірний соціокультурний феномен. Виходячи з мети, були поставлені завдання надати характеристику історіографічних досліджень відносно порушеної проблеми та визначити особливості висвітлення теми післявоєнного дитинства в УРСР сучасною історичною наукою.

Вивчення історії радянського суспільства є однією з найпопулярніших галузей у публіцистиці та історичних дослідженнях останніх років. Попри існування великої кількості праць з історії радянського соціуму, питання післявоєнного дитинства недостатньо розроблене у вітчизняній історичній науці, хоча, на нашу думку, воно є

невід'ємною складовою вивчення розвитку не тільки суспільства, а й держави в цілому. Ми згодні з думкою І. С. Кона відносно того, що суспільство не може пізнати себе, не пізнавши закономірностей свого дитинства [1, с.6]. Окрім того, треба звернути увагу на те, що саме у дитинстві закладаються визначальні для подальшого становлення людини основи духовного світу, культури й моралі, що дуже важливо, адже від якості того старту, який отримує дитина, значною мірою залежить майбутнє держави та доля нації загалом.

Цікавою є думка дослідника В. Т. Кудрявцева, який обґрунтовує дві позиції щодо розуміння соціально-історичної природи дитинства: 1) дитинство – це похідна суспільно-історичного розвитку, що обумовлює процес становлення свідомості особистості дитини не лише як моделювання минулого, але й як форму поступального руху людства у майбутнє; 2) дитинство – це історичний феномен, що є підґрунтям визнання унікальної функції дитинства у соціокультурних процесах [2, с.47]. Як бачимо, в обох випадках дитинство є визначальним фактором у розвитку будь-якого суспільства.

До того ж у післявоєнні роки діти стали чи не найчисленнішою верствою радянського суспільства, адже війна та голод 1946–1947 рр. забрали життя багатьох громадян нашої країни. Наприклад, у 1946 р на 100 жінок у середньому налічувалось усього 54,2 чоловіка [3, с.18]. Тому у ці роки діти достатньо швидко дорослішали та ставали повноправними членами радянського соціуму. Отже, дослідження цієї теми є достатньо важливим та актуальним для української історичної науки.

Дослідження окремих аспектів теми післявоєнного дитинства в УРСР розпочалось ще за радянських часів. Проблемою розвитку народної освіти та суспільного виховання в період після Другої світової війни займалися такі історики, як А. Д. Бондар, О. К. Зубань та інші [4]. Питання стосовно піклування держави про окремі категорії дітей, а саме про дітей-сиріт, дітей-інвалідів та дітей фронтовиків, досліджувались Т. Т. Гриценко та Л. В. Пилипенко [5]. У цей період також з'являються перші збірки спогадів про післявоєнне дитинство, серед яких слід відзначити добірку "Дети военной поры" (укладач Е. Максимова) [6]. В основному всі дослідження цієї доби концентруються навколо питань з історії соціальних інститутів та історії формальної освіти цього періоду. Таким чином, у центрі уваги вчених опиняються такі аспекти, як законодавство й офіційні розпорядження, шкільні програми, методики викладання тощо. А власне життя самих дітей (сімейне виховання, дружба та інші види взаємовідносин між дітьми, ігри й дозвілля, тобто повсякденні практики) залишаються поза увагою історичної науки радянського періоду.

В історичному дослідженні дитинства І. С. Кон у своїй роботі "Ребенок и общество" виділяє наступні автономні аспекти: 1) становище дітей у суспільстві, їх соціальний статус, засоби життєдіяльності, відносини з дорослими, інститути та методи виховання та інше;

2) символічні образи дитини в культурі та масовій свідомості, соціонормативні уявлення про вікові властивості та критерії зрілості; 3) власне культура дитинства, внутрішній світ дитини, напрямки його інтересів, дитяче сприймання дорослого суспільства, фольклор та інше [1, с.6–7]. Сьогодні ці аспекти історії післявоєнного дитинства в СРСР досліджуються російськими та зарубіжними вченими. Проблемою безпритульності та бездоглядності серед дітей у період після Другої світової війни займаються такі науковці, як М. С. Астоянц, М. Р. Зезіна, В. С. Бакін та інші [7]. Ці роботи, спираючись на широку джерельну базу, досить докладно аналізують соціальну політику Радянської держави у сфері охорони безпритульних та бездоглядних дітей у післявоєнні роки. Окрім того, містять інформацію щодо політичного дискурсу про сирітство у зазначений період, який автори визначають, як тип соціального єднання.

Аспект державної політики відносно неповнолітніх, їх виховання та дозвілля досліджено у працях М. Я. Геллера, В. Г. Безрогова, а також Н. Гансона, А. В. Пижикова [8]. Окрім цього, у цих роботах проаналізовані практики повсякденного життя дітей у післявоєнний період. Цієї теми частково торкається у своїй роботі "Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953" й дослідниця О. Ю. Зубкова [9].

Не менш важливий аспект зазначеної проблеми – символічні образи дитинства в культурі та масовій свідомості радянського суспільства того періоду – досліджено Л. Н. Колесовою, А. В. Фатєєвим, М. В. Ромашовою та К. Келлі, в працях яких виявлено проблему невідповідності офіційного статусу дитини в радянському соціумі та реального становища неповнолітніх у післявоєнний період [10].

Цікавими, на нашу думку, є також такі роботи, як "Городок в табакерке. Детство в России от Николая II до Бориса Ельцина (1890–1990). Антология текстов "Взрослые о детях"" під редакцією В. Г. Безрогова та К. Келлі [11] та "Энциклопедический словарь русского детства" С. Б. Борисова [12]. Вони містять важливі відомості не тільки про повсякденні практики життя дитини у радянському суспільстві після Другої світової війни, а й інформацію щодо внутрішнього світу неповнолітніх післявоєнної пори, напрямку їх інтересів та інше.

Отже, російські та зарубіжні праці мають достатньо широкий спектр дослідження порушеної проблеми, але стосуються вони історії післявоєнного дитинства в СРСР у цілому. Що ж стосується цієї проблеми в УРСР поданого періоду, то вивчена вона фрагментарно, частіше в загальносоюзному контексті.

Деякі площини зазначеної теми вивчаються й сучасними українськими дослідниками. Серед таких ми можемо назвати істориків Н. М. Касьянову, Г. М. Голиш, Л. Г. Голиш, М. О. Соловей [13]. Однак, ці дослідження стосуються переважно проблеми безпритульності й бездоглядності серед дітей після Другої світової війни. Державну

соціальну політику щодо неповнолітніх у цей період та умови їх життєдіяльності частково висвітлюють у своїх роботах І. В. Рибак, також А. С. Бобровський, О. Д. Ісайкіна та інші [14]. Важливим фактором, що вплинув на розвиток дітей в УРСР післявоєнного періоду, є голод 1946–1947 рр. та пов'язане з цим посилення девіантної поведінки неповнолітніх. У зв'язку з цим, виділяємо праці таких дослідників, як В. П. Швидкий, Т. В. Долинянська та інших, які, в контексті загальної проблеми, розглянули й питання умов існування дітей у зазначений період [15].

Таким чином, як бачимо, історія післявоєнного дитинства в УРСР вивчається сучасними вітчизняними науковцями, але ці дослідження поперше, стосуються окремих груп неповнолітніх (безпритульних, бездоглядних, дітей з девіантними проявами в поведінці), по-друге, висвітлюють питання державної політики щодо неповнолітніх та соціальних інститутів з їх забезпечення у післявоєнний період, а питання повсякденних практик життя цієї категорії населення мало досліджені. Отже, комплексної праці з історії дитинства в УРСР у післявоєнний період сучасна українська наука поки що не має.

Слід зазначити, що історія дитинства має міждисциплінарний характер, даний феномен знаходиться на перетині різних наук, тому комплексне дослідження проблеми післявоєнного дитинства в УРСР, на нашу думку, не можливе без залучення та вивчення наукових праць спеціалістів з соціології, педагогіки, культурології, психології та інших дисциплін. Серед таких ми виділяємо роботи І. С. Кона, С. М. Щеглової, І. І. Загарницької, В. Т. Кудрявцева, О. Є. Сапогової, М. В. Осоріної, також О. Є. Кошелевої та інших [16]. Ці дослідження містять важливий теоретичний та практичний матеріал, особливо у таких питаннях, як методи вивчення історії дитинства, місце дитини у суспільстві та її взаємовідносини з дорослими, внутрішній світ та напрямок інтересів неповнолітніх, опрацювання дитячого фольклору як джерела з історії дитинства та багато іншого. Таким чином, дослідження історії післявоєнного дитинства базується на працях не тільки спеціалістів з історії, а й інших наук.

Отже, дослідження історії дитинства в УРСР періоду після Другої світової війни розпочали ще радянські науковці, однак ці роботи, окрім того, що були достатньо заідеологізовані, містили інформацію переважно лише про державну політику та соціальне забезпечення неповнолітніх у зазначений період. Більш широкий спектр досліджень мають праці сучасних учених, насамперед, це стосується російських та зарубіжних дослідників. Що ж до сьогоденної української історичної науки, то тема післявоєнного дитинства в Радянській Україні є малодослідженою, тому потребує подальшого вивчення з залученням не тільки ширшої джерельної бази, а й надбань наукових досліджень інших неісторичних дисциплін, адже опрацювання історії дитинства в будь-який період історії має міждисциплінарний характер.

Література

1. **Кон И. С.** Ребенок и общество: учеб. пособ. / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – 336 с. 2. **Кудрявцев В. Т.** Смысл человеческого детства и психическое развитие ребенка: учеб. пособ. / В. Т. Кудрявцев. – М.: Изд-во УРАО, 1997. – 156 с. 3. **Перковський А. Л.** Демографічні втрати населення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Укр. іст. журн. – 1990. – №2. – С.15–25. 4. **Бондар А. Д.** Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967) / А. Д. Бондар. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 227 с.; **Зубань О. К.** Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти та підготовку кадрів для народного господарства (1945–1952 рр.) / О. К. Зубань. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 232 с. 5. **Пилипенко Л. В.** Зігріті всенародною любов'ю / Л. В. Пилипенко // Радянська школа. – 1988. – №6. – С.85–86; **Гриценко Т. Т.** Піклування партії та уряду про дітей / Т. Т. Гриценко // Укр. іст. журн. – 1975. – №3. – С.58–62; 6. **Дети** военной поры / Сост. Э. Максимова. – М.: Политиздат, 1984. – 352 с. 7. **Астоянц М. С.** Мир сиротства в советской и постсоветской России / М. С. Астоянц. – Ростов н/Д: ИПО ПИ ЮФУ, 2007. – 204 с.; **Зезина М. Р.** Без семьи: сироты послевоенной поры / М. Р. Зезина // Родина. – 2001. – №9. – С.82–87; **Бакин В. С.** Детдомовские сороковые: Документальная повесть / В. С. Бакин. – М.: Молодая гвардия. – 1991. – 205 с. 8. **Геллер М. Я.** Машина и винтики. История формирования советского человека / М. Я. Геллер. – М.: МИК, 1994. – 335 с.; **Безрогов В. Г.** Память о военном детстве (свидетельства детей 40-х гг.) / В. Г. Безрогов // Вестник Университета РАО. – 2005. – №2. – С.66–79; **Гансон Н.** Детская смертность и государственная политика в СССР в годы послевоенного голода // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М.: УРСС, 2006. – Вып.17. – С.377–396; **Пыжиков А. В.** Раздельное обучение в советской школе / А. В. Пыжиков // Педагогика. – 2004. – №5. – С.78–84; 9. **Зубкова Е. Ю.** Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 229 с. 10. **Колесова Л. Н.** Детские журналы советской России. 1917–1977: учеб. пособ. / Л. Н. Колесова. – Петрозаводск, 1993. – 148 с.; **Фатеев А. В.** Сталинизм и детская литература в политике номенклатуры СССР / А. В. Фатеев. – М.: МАКС Пресс, 2007. – 352 с.; **Ромашова М. В.** Репрезентация советского детства в мемуарной литературе рубежа XX и XXI вв. / М. В. Ромашова // Вестник Пермского ун-та, 2005. – Вып. №5. История. – С.56–65; **Келли К.** "Маленькие граждане большой страны": интернационализм, дети и советская пропаганда / К. Келли // НЛЮ. – 2003. – №60. – С.218–251. 11. **Городок** в табакерке. Детство в России от Николая II до Бориса Ельцина (1890–1990). Антология текстов "Взрослые о детях и дети о себе": в 2 т. / Под ред. В. Г. Безрогова и К. Келли. – Москва-Тверь: Научная книга, 2008. – Т.1: 1890–1940. – 2008. – 393 с.; – Т.2: 1940–

1990. – 2008. – 343 с. 12. **Борисов С. Б.** Энциклопедический словарь русского детства: в 2-х томах / С. Б. Борисов. – Шадринск: Изд-во Шадринского пединститута, 2008. – Т.1. А-Н. – 2008. – 518 с.; Т.2. О-Я. – 2008. – 520 с. 13. **Касьянова Н. М.** Борьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України" / Н. М. Касьянова. – Донецьк, 2010. – 19 с.; **Голиш Л. Г.** Функціонування дитячих будинків на територіях Наддніпрянської та Східної України в 1943–1950 рр. / Л. Г. Голиш // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К, 2005. – Вип.9. – Част.3. – С.227–244; **Голиш Г. М.** Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г. М. Голиш // Укр. іст. журн. – 2005. – №3. – С.37–49; **Соловей М. О.** Повсякденність вихованців дитячих будинків Донбасу (1945–1965) / М. О. Соловей // Нові сторінки історії Донбасу: [зб. ст. / гол. ред. З. Г. Лихолобова]. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – Кн.15/16. – С.250–263. 14. **Рибак І. В.** Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) / І. В. Рибак // Укр. іст. журн. – 1994. – №1. – С.61–72; **Бобровський А. С.** Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943-середині 1960-х років / А. С. Бобровський, В. М. Нікольський. – Донецьк: Норд-Пресс, 2008. – 245 с.; **Ісайкіна О. Д.** Побут та дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ісайкіна О. Д. – Київ, 2006. – 274 с. 15. **Швидкий В. П.** Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні в першій половині 1950-х років / В. П. Швидкий // Укр. іст. журн. – 2007. – №1. – С.149–169; **Долинянська Т. В.** До питання про становище дітей в умовах голоду 1946–1947 рр. в СРСР / Т. В. Долинянська // Науковий вісник Чернівецького ун-ту: зб. наук. праць. – Вип.173–174. – Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2003. – С.348–357. 16. **Кон И. С.** Ребенок и общество: учеб. пособ. / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – 336 с.; **Щеглова С. Н.** Как изучать детство? Социологические методы изучения современных детей и современного детства / С. Н. Щеглова. – М.: ЮНПРЕСС, 2000. – 72 с.; **Загарницька І. І.** Дитинство як філософський феномен / І. І. Загарницька // Вісник Інституту розвитку дитини. – Вип.1. – Серія: Філософія, педагогіка, психологія: зб. наукових праць. – К, 2009. – С.14–19; **Кудрявцев В. Т.** Смысл человеческого детства и психическое развитие ребенка: учеб. пособ. / В. Т. Кудрявцев. – М.: Изд-во УРАО, 1997. – 156 с.; **Сапогова Е. Е.** Культурный социогенез и мир детства: лекции по историографии и культурной истории детства: учеб. пособ. / Е. Е. Сапогова. – М.: Академический Проект, 2004. – 496 с.; **Осорица М. В.** Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорица. – М.: Речь, 2004. – 276 с.; **Кошелева О. Е.** История детства: опыт зарубежной историографии / О. Е. Кошелева // Педагогика. – 1996. – №3. – С.81–87.

Водолага О. В. Послевоенное детство в УССР (1945 – нач. 1950-х гг.): историография вопроса

Статья посвящена актуальной для современного украинского общества проблеме послевоенного детства в УССР. Автором определено понятие детства в качестве предмета исторических исследований, проанализирована историография вопроса, а также выделены особенности разработки данной темы современными отечественными специалистами.

Ключевые слова: послевоенное детство, советское общество, повседневные практики, историография.

Водолага О. В. Післявоєнне дитинство в УРСР (1945 – поч. 1950-х рр.): історіографія питання

Стаття присвячена актуальній для сучасного українського суспільства проблемі післявоєнного дитинства в УРСР. Автором визначено поняття дитинства в якості предмета історичних досліджень, проаналізована історіографія питання, також виокремлено особливості розробки поданої теми сучасними вітчизняними спеціалістами.

Ключові слова: післявоєнне дитинство, радянське суспільство, повсякденні практики, історіографія.

Vodolaga O. V. The Post-war childhood in USSR (1945 – beginning of 1950-Th): a historiography

The article is devoted to an actual problem of a modern Ukrainian society – the post-war childhood in USSR. The author defines the childhood as a subject of historical researches, analyses historiography of the question and points out the features of this topic's working out by modern domestic experts.

Keywords: the post-war childhood, a soviet society, daily practices, a historiography.

УДК: 94(477) «1903–1914»

С. М. Зеленцова

**ПРОГРАМНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
АНАРХІСТСЬКИХ ГРУП В УКРАЇНІ (1903 – 1914 рр.)**

Програмні та організаційні документи становлять важливе джерело при вивченні історії політичних партій та рухів. Дослідження таких документів є актуальним на сучасному етапі розвитку джерелознавчої науки, бо дозволяє встановити: особливості організаційної структури; порядок підпорядкування та взаємодії у середині партії; ідеологічне підґрунтя та тактичні прийоми боротьби. Програмно-організаційні документи анархістів слід розглядати відповідно до їх ідеологічних засад, відповідно до поглядів на організацію та партійне керівництво. Стосовно анархістського руху початку ХХ ст., програми відображали офіційну позицію окремих груп, а не руху в цілому. Кожний з напрямків у анархістському русі (анархісти-комуністи, анархісти-синдикалісти, безначальні) мали власні програми, інші групи або приєднувалися до них, або мали право створювати власні. До сьогодні, програмно-організаційні джерела анархістів не були об'єктом спеціального дослідження, хоча містять значний інформаційний потенціал. Особливості вивчення програмних та організаційних джерел було охарактеризовано, у контексті загального та партійного джерелознавства, у роботах М. Варшавчика [1; 2], В. Стрельского [3], а також сучасними українським [4] та російськими науковцями [5]. Особливості дослідження програмних та організаційних документів українських політичних партій висвітлені у роботі І. Михальського [6].

Мета статті: дослідити програмно-організаційні джерела анархістів, визначити їх особливості та інформаційний потенціал.

Програмні документи, як правило, формувалися ще до фактичного оформлення організації, а видання текстів таких документів у періодичній пресі, брошурах і мемуарах із метою пропагування партійних позицій зумовили їхнє практично повне збереження. Програма будь-якої політичної партії відображає офіційні погляди її керівництва на події в країні з позиції ідеології. Серед програмних документів анархістів в Україні можна виділити такі: 1) партійні програми; 2) статuti; 3) заяви з програмними вимогами; 4) коментарі програм.

За зовнішніми ознаками документи представляли собою видання від одного до п'яти аркушів. Текст, як правило, був надрукований на друкарській машинці або гектографом, наприкінці якого обов'язково вказувалася друкарня. Зверху першого аркуша посередині вказувалася назва та автор програми. Далі був розташований сам текст з викладенням основних положень за пунктами з нумерацією. У кінці документа вказувалася анархістська група та рік видання.

Так, Програма Південноросійської групи анархістів-синдикалістів 1907 р. за авторством Д. Новомирського є друкованою копією та складається з двох частин: 1) основні принципи; 2) тактика. У першій частині проголошено основні ідеологічні засади анархізму: руйнування держави, приватної власності, класового суспільства, повна свобода особистості. У другій частині документа характеризувалися тактичні прийоми анархістів: саботаж, відмова від сплати податків, руйнування майна, терористичні акти та експропріації. У програмі чітко простежується негативне ставлення до немотивованого терору. У документі підтримувалися терористичні засоби боротьби, але зазначалося, що вони мають бути зрозумілими населенню. Щодо експропріації чіткої позиції не висловлювалося, зокрема, в програмі підкреслювалося, що так звані часткові експропріації група вважає "справою експропрійованого..." [7, арк.1–9]. Таким чином, програма як історичне джерело дає можливість визначити її головні пункти, ідеологічні засади окремих анархістських груп, методи та засоби діяльності.

Програма "Ініціативної групи анархістів Півдня" [8, арк.1–42], яка діяла в Україні в 1910 р., висвітлювала програмні вимоги анархістів після розгрому руху та його кризи в 1908 р. У документі міститься інформація про те, що причини поразки аналізувалися самими групами, які прагнули відновити діяльність та об'єднати всі анархістські напрямки. Таким чином, можна порівняти програми періоду активізації та кризи руху.

Ініціативна група анархістів Півдня представляла собою вже федерацію груп на території України. Аналізуючи програмний документ цієї групи, можна стверджувати, що основу його склали організаційні питання, які становлять більшу частину джерела. Ідеологічні засади та тактичні методи боротьби викладені наприкінці. Першу частину чітко виписано за кожним окремим організаційним пунктом, а саме: хто може вступати до групи; як із неї вийти; обов'язки особи, яка стала членом групи; межі самостійності її дій тощо. У документі відзначалося, що в новоствореній анархістській групі є розподіл функцій між окремими підрозділами, зокрема: 1) бойовою дружиною, яка буде добувати кошти та здійснювати терористичні акти; 2) гурток агітаторів, який буде вести пропаганду; 3) групою організаторів, яка буде створювати союзи, асоціації, комуни й інше. У програмі визначено роль і місце закордонних груп, які також повинні були складатися з подібних структурних підрозділів: 1) гурток бойовиків; 2) гурток контрабандистів, які б транспортували нелегальну літературу; 3) гурток зв'язків.

Порівнюючи даний документ з програмою Південноросійської групи анархістів-синдикалістів 1907 р. [7, арк.1–9], можна зробити висновок про те, що в останній ще не приділялося такої уваги формуванню організаційної структури, розподілу функцій. Це свідчить про усвідомлення самими анархістами однієї з основних проблем руху та намагання виправити її. Координуюча та об'єднавча робота передавалася

закордонним групам. Незважаючи на чітко прописаний організаційний момент та ідеологічні засади, мета й тактика, погляди на автономність особи та підпорядкування її вимогам партії залишалися у програмних вимогах 1910 р. такими, як і в 1907 р.

В Україні анархісти розповсюджували програмні документи й у вигляді заяв. У них поєднувалося стисле викладання програмних засад та агітаційна інформація, а тому вони представляли собою програму і листівку водночас. Проаналізуємо, наприклад, "Заяву групи анархістів-комуністів "безначальців"" [9, с.80–83]. Документ починається як листівка, але всередині чітко за пунктами викладені основні програмні вимоги напрямку, а саме: 1) класова боротьба; 2) анархія, тобто невизнання держави та влади; 3) комунізм і заперечення приватної власності та визнання загальної власності всіх; 4) соціальна революція; 5) методи боротьби, зокрема терор, повстання, кривава боротьба; 6) нігілізм, тобто відмова від будь-яких авторитетів, моралі, релігії, сім'ї; 7) залучення до своїх рядів "босяків", "бродяг", "відщепенців" суспільства; 8) відмова від співпраці з будь-якими іншими політичними силами; 9) інтернаціонал. Зазначена заява уособлювала радикально налаштовані погляди частини анархістів, що підтверджується не тільки вимогами терору без мотивів і кривавої розправи, але й повним нігілізмом стосовно будь-якого інституту суспільства.

До програмно-організаційних джерел з історії анархістського руху в Україні належать статuti, які дозволяють зрозуміти організаційну структуру, виявити невідомі партійні підрозділи. Їх джерелознавча цінність полягає в тому, що вони дають можливість розкрити наступні вимоги: до особи як члена групи анархістів; внутрішній устрій; місце і функції кожної ланки в системі; методи формування керівних органів кожної ланки; систему і характер взаємовідносин між організаціями; порядок скликання з'їздів та загальних зборів; фінансові взаємовідносини всередині партії; форми і методи контролю; принципи організації партійної преси. Так, статут Південноросійської групи анархістів-синдикалістів, що був прийнятий у 1907 р. [9, с.302–305], називався "Статут Всеросійського союзу праці", та складався з дев'яти параграфів. У них розкрито такі положення: мета союзу; засоби боротьби; ставлення до політичних партій; ставлення до терору; ставлення до безробіття та безробітних; підняття духовного рівня робітників; організація створених анархістами синдикатів робітників та роль Всеросійського союзу праці; грошові кошти; ставлення до непартійних союзів робітників. У статуті, зокрема, було: 1) запропоновано створення бібліотек для підняття духовного рівня робітників, враховуючи, що в інших програмах анархісти пропагували нігілізм і руйнування всіх інститутів суспільства, навіть освітніх; 2) вказувалося, що кошти Союзу повинні складатися з добровільних або випадкових пожертв, хоча неодноразово анархісти звинувачували в таких же діях соціал-демократів. Документ підтверджує близькість

ідеології соціал-демократів і анархістів, чого ніяк не бажали визнати останні.

До партійно-організаційних джерел слід віднести резолюції з'їздів та окремих груп анархістів. З'їзди анархістів носили погоджувальний характер. Представники різних напрямків, країн, у тому числі – і міст України, обговорювали різні проблемні питання руху, після чого приймалися резолюції. Враховуючи те, що анархісти не визнавали будь-якого центрального керівництва та виступали за повну самостійність кожної окремої групи, резолюції подавали необов'язкові до виконання рекомендації. Резолюції поділяються на дві великі групи: 1) видані закордонними групами за підсумками з'їздів та 2) видані групами, що діяли на території України.

Перша група джерел складається з резолюцій найбільш відомих з'їздів анархістів усіх фракцій, на яких обговорювалися проблемні ідеологічні, тактичні питання та перспективи діяльності анархістів у Росії. Зокрема, у грудні 1904 р. відбувся Лондонській з'їзд російських анархістів-комуністів, за підсумками якого була прийнята резолюція [9, с.222–228]. Даний документ регулював та визначав основні напрямки діяльності груп "Хліб та Воля": мету – соціальна революція, через підготовку Загального страйку; засоби – терор, як ініціатива кожної особи та групи; єдність анархістських груп визначається загальністю мети, принципів; головне завдання найближчого часу – створення анархістської партії. Із розгортанням революції в Росії відбувся ще один з'їзд анархістів-комуністів у Лондоні у вересні 1906 р. Резолюція, видана за його підсумками, значно розширюється, більша увага приділяється терору та експропріації [9, с.222–229]. Анархісти не відмовлялися від терористичних засобів, але зауважували, що вони повинні бути корисними для справи революції. Таким чином, анархісти розуміли небезпеку проголошення експропріації основним засобом боротьби, а тому твердили про збереження морального обличчя кожного революціонера. Розгортання радикальної революційної тактики сприяв сам уряд Росії: введення військово-польових судів, жорстокі каральні акції поліції, загострення справжньої війни між урядом і народом.

Резолюції за підсумками Амстердамського конгресу в серпні 1907 р. [9, с.443–447], вже не носили такого радикального характеру. У цих документах анархістами переосмислювалися наслідки революції та причини її спаду, проблеми руху.

Існували також резолюції, прийняті групами, що діяли на теренах України. В основному вони стосуються подій усередині руху, відображаючи ставлення до них групи. Наприклад, резолюція Київської групи анархістів від 17 серпня 1906 р. [9, с.221]. Спостерігаючи за наслідками тактичних прийомів, групою зазначалося: "...деякі діючі групи крайнє дискредитують анархізм: ми говоримо про експропріації, які виродилися у форму простого переміщення приватної власності... які викликали на арену ідейної боротьби "спеціалістів-експропріаторів"...,

"безмотивний терор" довів поняття анархізм для самих анархістів до поняття безупинного бомбокидання" [9, с.221]. Таким чином, самі анархісти розуміли характер переродження руху та виголошували наміри щодо роз'яснення тактики та впровадження доцільної пропаганди серед населення. Дві резолюції були випущені Катеринославською групою в 1907 р. [9, с.329]. Їх поява була зумовлена страйком робітників трубного заводу, де анархісти брали активну участь, намагаючись очолити страйк. Під керівництвом групи та від імені робітників були надруковані резолюції. В одній було висловлено недовіру робітників до соціал-демократів, соціалістів-революціонерів і до виборів до Державної Думи. У документі визначалася позиція анархізму-комунізму, якої дотримувалися більшість робітників. Резолюції, як закордонні, так і місцеві, в більшості, друкувалися в періодичних органах різних напрямків. Це давало змогу ознайомити всі групи, у тому числі й українські, з рішеннями з'їздів та позиціями окремих напрямків щодо подій у країні.

У цілому, аналізуючи документи цієї тематичної групи, можна встановити важливе значення експропріації в діяльності анархістів саме в Україні. Використання такого засобу передбачало не тільки пограбування крамниць, поштових відділень, кас, але і вимагання грошей для потреб партії. Зрозуміло, що цей факт породив своєрідний характер такого історичного джерела, як листи – листи анархістів з вимогою грошей, які виділяються в окрему групу.

За зовнішніми ознаками це документ у вигляді листа, надрукованого на друкарській машинці або написаного від руки. У кінці вказувалася група, якій належав лист, місце та дата. Як правило, подібні документи були написані на папері низької якості, що говорило про брак коштів.

Аналіз документів дає змогу встановити міста України, де діяли групи, проживали особи, у яких вимагалися гроші, та анархістські напрямки, які використовували експропріації. Листи мають цінність для дослідників, бо дозволяють більш точно встановити географію розповсюдження анархістів. Аналіз документів дозволяє констатувати, що гроші вимагалися, як правило, у купців та власників дрібних підприємств, які не могли забезпечити собі охорону. Наприклад, лист так званої Південно-західної групи анархістів у Києві [10, арк.1–70], про існування якої в інших джерелах не має згадки, складався з двох частин: 1) постанова – в якій указувалося, скільки, як і кому віддати гроші і навіть, обіцялося видати квитанцію; 2) застереження – погрози, у разі невиконання вимог. У листі міститься інформація про "Бойовий летучий загін" анархістської групи, який виконував карні функції. Завершується документ підписом, указано місто та рік видання. Зазначимо, що в архівах зберігається шість листів за підписом цієї групи.

Таким чином, програмно-організаційні джерела анархістів у більшості випадків мали загальноросійський характер, лише в деяких з

них знаходимо посилання на функціонування груп на території України. Незважаючи на це, зазначені документи дозволяють установити засоби та методи їх діяльності, погляди щодо організаційної побудови груп, що особливо важливо в умовах невизнання анархістами будь-якої форми партійного керівництва та організації. Дослідження цих документів дозволяє вивчити специфіку діяльності українських анархістських груп, їх мету, завдання, виокремити суперечливі питання, з якими погоджувалися або не погоджувалися різні їх напрямки. Зокрема, аналіз джерел дозволяє стверджувати, що суперечлива ідеологія анархістів не давала змоги організувати єдину партію або погодити дії груп й призводила до роздрібненості руху. Згодом саме це стало одним із слабких місць анархізму, що призвело до його кризи.

Література

1. **Варшавчик М. А.** Историко-партийное источниковедение: теория, методология, методика / М. А. Варшавчик. – К.: Высш. шк., 1984. – 319 с.
2. **Варшавчик М. А.** Источниковедение истории КПСС / М. А. Варшавчик. – М.: Высш. шк., 1989. – 224 с.
3. **Стрельский В. И.** Теория и методика источниковедения истории СССР / В. И. Стрельский. – К.: Изд-во КГУ, 1968. – 264 с.
4. **Джерелознавство історії України: довідник: навч. посіб. для студ. вузів** / Я. Бровський, М. Варшавчик, І. Войцехівська та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: [б.в.], 1998. – 211 с.
5. **Источниковедение. Теория. История. Метод: источники рос. Истории** / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 2000. – 702 с.
6. **Михальський І. С.** Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. / І. С. Михальський. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 344 с.
7. **Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДАК)**, ф.386, оп.1, спр.1044.
8. **ЦДАК**, ф.339, оп.1, спр.181.
9. **Анархисты: док. и материалы, 1883–1935 гг.: в 2 т.** / сост. Кривенький В. В.; под ред. Шелохаева В. В. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭП), 1998. – Т.1: 1883–1916 гг.
10. **ЦДАК**, ф.276, оп.1, спр.51.

Зеленцова С. Н. Программно-организационные источники по истории анархических групп в Украине (1903–1914 гг.)

В статье характеризуются программные и организационные документы анархистов 1903–1914 гг. Определены особенности и специфика происхождения источников. Проанализированы программы разных направлений в анархизме. Определена ценность таких документов при исследовании истории движения.

Ключевые слова: программа, устав, анархизм, заявление, источник.

Зеленцова С. М. Програмно-організаційні джерела з історії анархістських груп в Україні (1903 – 1914 рр.)

В статті надається характеристика програмним та організаційним документам анархістів 1903 – 1914 рр. Визначені особливості та специфіка походження джерел. Проаналізовані програми різних напрямків в анархізмі. Визначена цінність таких джерел при дослідженні історії руху.

Ключові слова: програма, статут, анархізм, заява, джерело.

Zelentsova S. N. Program-institutional sources on the history of anarchist groups in Ukraine (1903 – 1914)

The article deals with the programmatic and organizational documents of anarchists in 1903 – 1914. There are the features and specific sources of origin. Programs of various currents in anarchism were analyzed. The value of such instruments in the study of the history was determined.

Key words: program, statute, anarchism, the statement, the source.

УДК 94(564.3).04«1970/1989»:930

С. В. Ковальський

**БОЛГАРСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ КІПРСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ
1970 – 80-х рр.**

Болгарія та Греція мають давні історичні та політичні зв'язки. Належність до одного геополітичного регіону робить відносини між ними особливо динамічними. Під час "холодної війни" ці дві держави опинились по різні сторони фронту: Болгарія – в рамках Організації Варшавського Договору, Греція – в складі НАТО. Формування біполярної системи світу в другій половині ХХ ст. супроводжувалось напрацюванням стратегічних планів військових дії між країнами з різними суспільно-політичними системами. Однією з найважливіших арен можливого збройного конфлікту вважався так званий південно-західний фланг НАТО, до складу якого входили Греція, Туреччина та Італія. Це було місцем дислокації 6-го середземноморського флоту, військово-повітряних сил НАТО та сухопутних військ. Ключовим театром воєнних дій могла стати Болгарія [1, с.174–175], як країна, що має спільні суходільні кордони з Грецією та морські з Туреччиною. Тому Афіни та Софія проявляли підвищений інтерес до проблем одна одної. Крім військово-політичного аспекту, він відображався у різноманітних наукових дослідженнях із історії, політології тощо.

Болгарські вчені проводили детальний аналіз проблем, які впливали на ситуацію на Балканах та в Північно-Східному Середземномор'ї. В коло інтересів дослідників входили, насамперед, такі теми як грецько-турецькі відносини, внутрішня політика цих країн та кіпрська криза. Таким чином, можна констатувати, що вивчення проблем регіону мало для Болгарії практичне значення й було обумовлено стратегічними інтересами.

В світі сучасних перетворень та змін зростає інтерес болгарських науковців до Середземномор'я та Балкан. На початку 2007 р. Болгарія вступила в Європейський Союз, що значно зблизило її з європейськими країнами. Особливі зв'язки були встановлені з Грецією та Республікою Кіпр, які приєднались до ЄС в 2004 р. У таких держав багато спільних проблем, пов'язаних з інтеграцією та перехідним періодом в економіці та соціальній сфері. Отже, Болгарія разом з Грецією та Республікою Кіпр опинилась в рамках єдиного політичного союзу. Тому дослідження сучасних проблем регіону, в тому числі кіпрського питання, проводяться з метою знайти оптимальне вирішення конфлікту та підтримувати стабільність в регіоні.

Крім того, Болгарія та Греція мають тісні зв'язки в науковій та культурній сферах. Про це свідчить низка прийнятих в кінці 80-х рр. ХХ ст. декларацій [2, с.192–194; 3, с.245]. Такі документи проголошували

спільні заходи двох держав по захисту культурної спадщини, розвитку наукових проектів, мирної взаємодії у сфері атомної енергетики тощо. По грецько-болгарським науковим зв'язкам проводились спеціальні дослідження [4]. В 2005 р. в Софії була проведена міжнародна конференція, присвячена розвитку культурних відносин між двома державами від середньовіччя до сьогодення [5].

В радянській та сучасній українській і російській науковій літературі, яка присвячена новітній історії Середземномор'я взагалі, та Кіпру зокрема, залучаються головним чином джерела та література Греції, Туреччини, Кіпру та вітчизняні дослідження. При величезній кількості матеріалу, що застосовується, майже повністю ігнорується історіографія найближчих сусідів конфліктуючих держав, в тому числі й Болгарії. Тому часто випадають з поля зору оцінки грецько-турецьких відносин країнами регіону, де відбувався конфлікт.

Кіпрська криза – це процес, який відіграє одну з провідних ролей в політичній ситуації в Середземноморському регіоні та на Балканах, має безпосередній вплив на грецько-турецькі відносини та на внутріполітичне становище обох країн. Тому в межах аналізу болгарської історіографії конфлікту на Кіпрі необхідно розглянути оцінки усіх згаданих вище аспектів.

Проблематика кіпрської кризи часто з'являлась на сторінках болгарських наукових періодичних видань, таких як "Etudes Balkaniques", "Балканистика", "Исторически прегляд" та "Балкански годишник". В Болгарії було написано та опубліковано чимало спеціалізованих монографій та статей по кіпрському конфлікту з 1945 р. до сьогодення. Отже, наукове та практичне значення і велика кількість наукового матеріалу, що мало застосовувався у вітчизняних роботах, роблять тему дослідження актуальною.

Кіпрське питання другої половини ХХ ст. в болгарській історіографії розглядалось як в аспекті історії Греції, Туреччини або Середземноморського регіону, так й в окремих проблемних дослідженнях. В 1988 р. в Софії був опублікований довідник "Конфліктні вогнища на планеті" [6]. Статтю, присвячену кіпрському питанню, написав головний редактор видання кандидат економічних наук І. Ганев [7]. Автор провів короткий історичний екскурс конфлікту. Він виокремив основні етапи міжетнічної напруги на Кіпрі: формування двох етнічних громад на острові з часів Османської імперії, перехід острова під британський протекторат в 1878 р. та остаточне перетворення його на англійську колонію в 1925 р. І. Ганев вважав, що початковим етапом збройного протистояння на Кіпр були дати 1963–1964 рр. Автор виявляв інтереси США та Великої Британії в Середземноморському регіоні як основні фактори, що спровокували конфлікт.

При всій глибині аналізу та інформативності, стаття містить деякі неточності. Так, автор проігнорував наростання конфлікту та перші збройні сутички в період національно-визвольної боротьби на Кіпрі в

1955–1959 рр., створення ідеологічних передумов ворожнечі між грецькою та турецькою общинами острова, недоліки в конституційній системі, що була розроблена для Кіпру в 1959–1960 р. Великою Британією, Грецією та Туреччиною та викликала суперечки між лідерами етнічних громад. І. Ганев подав ООН в процесі вирішення конфлікту в 1964–74 рр. лише як другорядного арбітра, чия діяльність принесла малозначні результати. Відносини між Грецією та Туреччиною показані автором як продукт політики більш впливових країн, їх власні регіональні інтереси в дослідженні майже не розглядались.

Розгорнутий огляд політичних та економічних питань Республіки Кіпр був опублікований окремим розділом в "Балканському щорічнику" за 1988 р. [8] Цей випуск був виданий за соціалістичні часи, тому висновки відповідають домінуючій тоді ідеології. В статті розглядався розвиток Республіки Кіпр в другій половині 1970–1980-х рр. Кіпрська проблема представлена суто як наслідок політики НАТО та Туреччини в Східному Середземномор'ї [8, с.158]. Автор проаналізував правові проблеми існування самопроголошеної в 1983 р. Турецької Республіки Північного Кіпру та прийшов до висновку, що утворення цього держаного об'єднання було незаконним та таким, що заважало вирішенню кіпрського питання. Згідно точки зору автора дослідження, єдиним, хто дійсно був зацікавлений в поліпшенні ситуації на Кіпрі, був СРСР та інші соціалістичні країни, до яких на той момент відносилась Болгарія.

Директор Інституту Балканських досліджень в Софії, доктор історичних наук А. Гарабедян зробив суттєвий внесок у вивчення кіпрського питання новітнього часу. В 1989 р. А. Гарабедян опублікував ґрунтовну монографію, присвячену національно-визвольній боротьбі на Кіпрі з 1945 по 1959 рр. [9] Дослідження складається з чотирьох частин за хронологічним принципом. В першому розділі автор розглянув історію Кіпру з моменту закінчення Другої світової війни до самопроголошеного референдуму грецької громади на острові в 1950 р. Дослідник вважав, що плебісцит 1950 р. мав вирішальне значення для формування етнічного самовизначення греків-кіпріотів. Голосування показало, що 97% кіпріотів грецького походження висловились за енозіс (тобто приєднання острова до Греції). Ігнорування таких результатів з боку британської колоніальної влади, на думку дослідника, визначило подальший хід національно-визвольного руху на острові.

А. Гарабедян називає новим етапом кіпрського питання переростання конфлікту з внутрішньокolonіального в англо-грецько-турецьку проблему у 1955–1957 рр. На думку автора, цей період являв собою вирішальну стадію національно-визвольної боротьби, коли грецькі "борці за енозіс" остаточно визначились зі своїми цілями. На цьому етапі була характерна, за термінологією автора, "інтернаціоналізація кіпрського питання", коли Велика Британія, Греція та Туреччина почали проводити переговори відносно можливого шляху вирішення проблеми.

Останній розділ А. Гарабедян присвятив заключному етапу боротьби за самовизначення греків-кіпріотів з 1958 по 1960 рр. Автор зосередив увагу на інтересах країн НАТО в наданні незалежності Кіпру під час проведення конференцій в Лондоні та Цюриху в 1959 р. та при підписанні договорів, які лягли в основу конституції Республіки Кіпр. Дослідник вказав на недоліки та протиріччя в умовах надання Кіпру незалежності, що стало передумовою міжетнічного конфлікту в 1963–1964 рр.

Крім того, А. Гарабедян написав чимало наукових статей по окремим аспектам історії Кіпру. Головним чином він приділяв увагу проблемам зростання самосвідомості етнічних громад острова в період британського панування в 1878–1960 рр. Автор вивчав такі аспекти, як передумови посилення ідей енозісу на острові після Другої світової війни [10] та референдум 1950 р., як захід грецької громади по їх реалізації [11; 12]. З періоду національно-визвольного руху в 50-і рр. ХХ ст. опубліковані окремі дослідження по вузькоспеціалізованим проблемам – таким, як перехід від політичних вимог греків-кіпріотів до відкритої збройної боротьби з боку представників громади в 1955 р. [13], залучення ООН до проблем острова в середині 1950-х рр. [14], зовнішня політика Греції та Туреччини та їх роль у кіпрському конфлікті [15; 16]. А. Гарабедян також досліджував проблеми Кіпру на етапі незалежної республіки. Тут автор розглянув два моменти, що являють собою актуальну міжетнічну проблему й сьогодні. Перший аспект – це зародження відкритого міжетнічного конфлікту в 1963 р. [17], тобто початковий етап політичного розколу острова. Другий – утворення Турецької Республіки Північного Кіпру в 1983 р. [18], що стало логічним результатом двадцятирічного конфлікту і, як правильно відмітив автор, є суттєвою проблемою для розширення Європейського Союзу в сучасному світі.

Такі вчені як Ж. Григорова та І. Недієва спеціалізувалися по проблемам Північно-Східного Середземномор'я. Ж. Григорова присвятила свої дослідження болгарській політиці в Балканському регіоні [19; 20]. Автор приділяла увагу відносинам Болгарії з сусідніми Грецією та Туреччиною та проаналізувала еволюцію цих відносин з 1945 по 1974 рр.: від так званих "прикордонних питань" до нормалізації відносин. Вона дослідила місто Балкан в Європейському Співтоваристві [21] та політику США в Середземному морі з 1945 р. [22]. Дослідниця показала Середземномор'я як регіон протистояння двох військово-політичних блоків, в яких кожна з країн відігравала певну роль, при цьому кіпрське питання було відображено як таке, що являло головну небезпеку для стабільності в регіоні.

І. Недева вивчала американську політику в контексті балканського регіону взагалі [23; 24] та балканських соціалістичних країн зокрема [25]. В її дослідженнях багато уваги приділялось кіпрському питанню та проблемам грецько-турецьких відносин. Автор

дотримувалась точки зору, що Кіпр являв собою основний фактор конфлікту між Афінами та Анкарою, а кіпрські події 1974 р. визначили подальшу історію обох країн [24, с.64].

Новітня історія Туреччини активно вивчалась та вивчається болгарськими вченими. Колектив Інституту балканських досліджень провів детальний аналіз внутрішньої політики, міжнародних відносин та економічного розвитку Туреччини 80-х рр. ХХ ст., що був опублікований в "Балканському щорічнику" за 1988 р. [26] Автори виокремили головні риси турецької зовнішньої політики. Вони вважали пріоритетними для Туреччини відносини з США, називаючи їх "нерівними" та такими, що відповідали суто американським інтересам. Стосунки з Грецією та Болгарією були охарактеризовані як "напружені" та "конфліктні".

Вагомий вклад у вивчення турецької історії привніс Дж. Хаков. З багатьох його работ по цьому питанню слід в першу чергу зазначити монографію по новітній історії Туреччини, яка була опублікована в 2000 р. [27] Велике значення автор надав кіпрським конфліктам 1964 та 1974 рр., як головним факторам в зовнішній політиці Туреччини в другій половині ХХ ст. Його аналіз ґрунтується не тільки на баченні Середземномор'я як сфери протидії НАТО та ОВД. Він вбачав в конфліктах спроби знайти спільне рішення проблеми шляхом залучання ООН, проведення переговорів тощо. Він, як і інші дослідники, дотримувався точки зору того, що грецько-турецькі відносини були за своїм характером деструктивними для інтересів Північно-Атлантичного альянсу. Кіпр був представлений в якості головного фактору нестабільності в регіоні. Крім того, Дж. Хаков вивчав окремі питання, пов'язані з проблемами внутрішньої політики Туреччини [28; 29] та деякі аспекти зовнішньої політики Анкари такі як, наприклад, Балканський пакт [30].

На честь ювілею Дж. Хакова в 2003 р. в Софії вийшла колективна праця під назвою "Туреччина, Балкани, Європа. Історія і культура. Дослідження на честь професора Дженіза Хакова" [31]. Ця робота являє собою збірку статей різних вчених з Болгарії та Туреччини, поєднаних однією тематикою, яка збігається зі сферою інтересів Дж. Хакова. Проблематика статей охоплює різні аспекти та періоди турецької історії від доби Ататюрка до сучасної середземноморської та балканської політики Анкари. Така пам'ятна книга свідчить про існування в Болгарії наукової школи по вивченню історії Туреччини, яку очолює Дж. Хаков.

Вслід за Дж. Хаковим новітню історію Туреччини досліджує ціла низка болгарських вчених. Внутріполітичні проблеми турецької держави 50–60-х рр. ХХ ст. вивчаються такими дослідниками як Б. Маринков (політична боротьба в Туреччині в другій половині 1950-х рр.) [32], Дж. Бібіна (зміни в політичній культурі Туреччинні з 1945 р. по 1960 р.) [33] та іншими.

Новітня історія Греції входила в наукові інтереси різних болгарських дослідників. Доба політичної кризи в Греції з 1958 р. до

приходу до влади "чорних полковників" відображена в монографії болгарського науковця П. Щерева [34]. Окремим пунктом автор показав вплив політичних партій Греції на ситуацію на Кіпрі від завершального етапу боротьби проти британського колоніального режиму в середині 50-х рр. ХХ ст. на острові до початку збройного міжетнічного конфлікту в 1964 р. Дослідник проаналізував та порівняв точки зору щодо енозісу в Греції та на Кіпрі. Він підкреслив, що перехід політичної еліти Кіпру від ідеї енозісу до курсу на незалежність в 1950-х рр. та утворення самостійної республіки в 1960 р. спричинило протиріччя між політичними партіями Греції. В подальшому це створило ідеологічне підґрунтя для режиму "чорних полковників", який базувався на ідеях об'єднання "суто еллінських територій" під владою Афін. Автор засуджував дії лідерів грецької общини на Кіпрі та називав їх зрадниками.

Дж. Баєв досліджував історію Греції в період правління військової хунти 1967–1974 рр. [35] Автор не обминув увагою кіпрську авантюру "чорних полковників" 1974 р., яка стала головною причиною падіння їх режиму. Кіпрський аспект зовнішньої політики грецької хунти також відображений в монографії цього автора, присвячений військовим конфліктам в світі після Другої світової війни [36]. Є. Нікова, автор статті по зовнішній політиці Греції в "Балканському щорічнику" за 1988 р. [37], також підкреслювала значення кіпрського фактору в падінні "чорних полковників". Але вона повністю ігнорувала значення Греції та греко-кіпрських відносин для стабільності Середземноморського регіону та проблеми у відносинах з Туреччиною. Крім того, Є. Нікова присвятила свої дослідження економічним відносинам Болгарії та Греції в ХХ ст. взагалі [38] та в роки світової економічної кризи початку 1980-х рр. зокрема [39].

Отже, проблематика Північно-Східного Середземномор'я займає важливе місце в болгарській науці. Серед всього, всебічно аналізуються питання, що пов'язані з історією Греції та Туреччини, як основних політичних сил регіону та країн, політика яких безпосередньо впливає на Болгарію.

Дослідження середземноморських проблем болгарськими вченими мало практичне значення та обумовлювалось регіональними стратегічними чинниками. Кіпрське питання другої половини ХХ ст. вивчалось в різних аспектах як в контексті історії Греції, Туреччини та регіону, так й окремо. Болгарські дослідники звертали увагу в першу чергу на політичні, етнічні та міжнародні фактори конфлікту на острові, що пояснювалось сусідством з Грецією та Туреччиною. Зі зміною політичної системи та ідеології в Болгарії, а також її зовнішньополітичного курсу, мотивація вивчення кіпрського питання залишилась незмінною й сьогодні. Можна констатувати суттєві досягнення болгарської історіографії у вивченні даних проблем, про що свідчать наукові школи з вивчення новітньої історії Туреччини та Кіпру.

Тематика історіографії кіпрського питання являє собою величезний комплекс наукової літератури великої кількості країн світу й залишається маловивченою, тому має перспективу подальшого наукового дослідження.

Література

1. **Хинтерхофф Э.** Фланги НАТО // Военные доктрины стран НАТО. – М.: Воениздат, 1966. – 252 с.
2. **Декларация** за приятелство, добросъседство и сътрудничество между Народна република България и Република Гърция // Балкански годишник. 1986. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1988.
3. **Съвместно** съобщение на председателя на Държавния съвет на Народна република България Тодор Живков и на министър-председателя на Република Гърция Андреас Папандреу // Балкански годишник. 1987. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1989.
4. **Данова Н.** Българо-гръцки научни срещи // Балканистика. Издателство на Българската Академия на Науките. – София, 1986. – №1. – С.335–338.
5. **Velkova S.** Eight Bulgarian-Greek Conference, March 24–26, 2005 // Etudes Balkaniques. – 2005. – №2. – P.150–154.
6. **Конфликтните** огнища на планетата. Справочник / Ред. И. Ганев. – София: Партиздат, 1988. – 264 с.
7. **Ганев И.** Кипърски въпрос // Конфликтните огнища на планетата. Справочник / Ред. И. Ганев. – София: Партиздат, 1988. – С.28–39.
8. **Гарабедян А.** Република Кипър // Балкански годишник. 1986. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1988. – С.158–178.
9. **Гарабедян А.** Национално-освободителната борба и провъзгласяването на република Кипър (1945–1960). – София: Изд-во на българската академия на науките, 1989. – 282 с.
10. **Гарабедян А.** Конституционните предложения и национално-освободителната борба в Кипър (1947–1949) // Балканистика. – 1987. – №2. – С.107–127.
11. **Garabedjan A.** The Referendum for Enosis in 1950 in the Struggle for Liberation of the Cypriotes // Etudes Balkaniques. – 1989. – №3. – P.3–13.
12. **Garabedjan A.** The Liberation Movement in Cyprus in the Early 50s // Etudes Balkaniques. – 1991. – №4. – P.24–33.
13. **Гарабедян А.** Кипърският въпрос и началото на въоръжената борба на острова (1954–1955) // Исторически преглед. – 1989. – №5. – С.3–14.
14. **Garabedjan A.** The Cyprus Question and the UN (1954–1959) // Etudes Balkaniques. – 1996. – №1. – P.14–37.
15. **Garabedjan A.** The Cyprus Problem in Greek Foreign policy (1950–1959) // Etudes Balkaniques. – 1984. – №2. – P.93–101.
16. **Гарабедян А.** Турция и кипърското освободително движение (1955–1960) // Международни отношения. – Кн. 1. – София, 1990. – С.38–51.
17. **Garabedjan A.** The Conflict Between the Ethnic Communities in Cyprus in December 1963 and the Attempts of its Settlement // Etudes Balkaniques. – 1992. – №2. – P.10–22.
18. **Гарабедян А.** Провозглашение Северо-кипрской Турецкой республики и усилия Генерального секретаря ООН в преодолении противоречий в межобщинных переговорах // Etudes Balkaniques. – 2001. – №1. – P.3–24.

19. **Grigorova G.** The Republic of Bulgaria and the Problem of Security in the Balkans // *Etudes Balkaniques*. – 1970. – №4. – P.3–25. 20. **Grigorova G.** The Balkan Policy of Socialist Bulgaria // *Etudes Balkaniques*. – 1974. – №2–3. – P.7–34. 21. **Grigorova G.** The Balkans and the Common European Home // *Etudes Balkaniques*. – 1989. – №4. – 1989. – P.3–20. 22. **Григорова Ж.** Основни черти на външната политика на САЩ в Средиземноморието // Актуални проблеми на международните отношения. – София: Партиздат, 1972. – С.132–149. 23. **Nedeva I.** U.S. Policy in the Balkans During the Early 1980`s // *Etudes Balkaniques*. – 1985. – №3. – P.47–72. 24. **Недева И.** Политиката на САЩ на Балканите в началото на 80-те години // Балканистика. Издателство на Българската Академия на Науките. – София, 1986. – №1. – С.59–89. 25. **Недева И.** Балканские социалистические страны во внешнеполитической стратегии США от "освобождения" к "наведению мостов" // *Etudes Balkaniques*. – 1980. – №3. – С.21–41. 26. **Хаков Дж.,** Благоев М., Маринков Б. Республика Турция // Балкански годишник. 1986. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1988. – С.103–132. 27. **Хаков Д.** История на Турция през XX век. – София: Международен център по проблемите на малцинства и културните взаимодействия, 2000. – 416 с. 28. **Хаков Дж.** Политика правительства А. Мендереса и создание военно-политического блока на Ближнем Востоке после Второй мировой войны (1950–1955 гг.) // *Etudes Balkaniques*. – 1969. – №2. – P.51–68. 29. **Хаков Дж.** Коалиционные правительства Исмета Именно и две неуспешные попытки военного переворота в Турции (1961–1963) // *Etudes Balkaniques*. – 1980. – №2. – С.19–41. 30. **Хаков Дж.** Балканский пакт – 1953 // *Etudes Balkaniques*. – 1992. – №2. – С.23–27. 31. **Velkova S.** Eighth Bulgarian-Greek Conference, March 24–26, 2005 // *Etudes Balkaniques*. – 2005. – №2. – С.131–133. 32. **Маринков Б.** Народно-республиканская партия, буржуазный либерализм и политическая борьба в Турции (1954–1960) // *Etudes Balkaniques*. – 1984. – №2. – С.85–92. 33. **Bibina J.** The Evolution of Political Culture in Post-War Turkey (1945–1960) // *Etudes Balkaniques*. – 1990. – №4. – P.3–15. 34. **Щерев П.** Политическата криза в Гърция (1958-1967). – София: Изд-во на българската академия на науките, 1989. – 336 с. 35. **Baev J.** Bulgarian Policy Toward Greek Military Junta Regime (1967–1974) // *Etudes Balkaniques*. – 2005. – №4. – P.147–156. 36. **Баев Й.** Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България. – София, 1995. – С.152–153. 37. **Никова Е.** Республика Гърция // Балкански годишник. 1986. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1988. – С.59–81. 38. **Kacarkova V.,** Nikova E. Thessaloniki and the Bulgarian-Greek Economic Relations in the Twentieth Century // *Etudes Balkaniques*. – 1986. – №2. – P.3–16. 39. **Nikova E.** Bulgaria and Greece in the World Crisis of 1980–1982 // *Etudes Balkaniques*. – 1992. – №3–4. – P.3–12.

Ковальский С. В. Болгарская историография кипрской проблемы 1970–80-х гг.

В статье рассматривается кипрский вопрос второй половины XX в. в освещении болгарской интеллектуальной элиты. Прослеживается влияние стратегических и политических интересов Болгарии в Средиземноморском регионе на увеличение научного интереса к проблемам Греции, Турции и Кипра. Анализируются основные работы по разным аспектам кипрской проблемы ведущих болгарских ученых, уделяется внимание формированию научных школ и направлений.

Ключевые слова: греко-болгарские отношения, кипрский конфликт, стратегические интересы, научные школы, историография.

Ковальський С. В. Болгарська історіографія кіпрської проблеми 1970–80-х рр.

В статті розглядається кіпрське питання другої половини XX ст. у висвітленні болгарської інтелектуальної еліти. Простежується вплив стратегічних та політичних інтересів Болгарії в Середземноморському регіоні на збільшення наукового інтересу до проблем Греції, Туреччини та Кіпру. Аналізуються основні роботи по різним аспекти кіпрської проблеми провідних болгарських вчених, приділяється увага формуванню наукових шкіл та напрямків.

Ключові слова: грецько-болгарські відносини, кіпрський конфлікт, стратегічні інтереси, наукові школи, історіографія.

Kovalskiy S. Bulgarian Historiography of the Cyprus Problem 1970–80-th.

This article concerns with the Cyprus question in the second half of the XX cr., highlights by the Bulgarian intellectual elite. The influence of the Bulgarian strategic and politic interests in the Mediterranean upon scientific interest to the problems of Greece, Turkey and Cyprus is retraced. works The different fields of the Cyprus problem are analyzed in works of the Bulgarian scientists. A special attention is paid to the scientific schools' establishment.

Keywords: Greek-Bulgarian relations, Cyprus conflict, strategic interests, scientific schools, historiography.

УДК 930.1 (556+470+571)

А. С. Корниловский

ИЗУЧЕНИЕ КУРДСКОЙ ПРОБЛЕМЫ В РУССКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ: ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ

Одной из острейших проблем на современном Ближнем и Среднем Востоке остаётся курдский вопрос – комплексная политическая проблема, связанная со стремлением курдов Турции, Ирана, Ирака и Сирии добиться национального самоопределения. Он возник в ближневосточном регионе в первой половине XIX в. и не теряет своей остроты и в наши дни. Даже в начале XXI столетия остаются в наличии все фундаментальные причины, питающие эту проблему и превратившие курдский фактор на один из постоянных и очень болезненных спутников внутри- и внешнеполитической жизни ведущих государств Западной Азии. Всё это вызывает естественное стремление историков к детальному исследованию истории курдского народа и его национальной проблемы.

В настоящей статье мы попытались осветить некоторые особенности историографии курдской проблемы, характерные для российской исторической науки.

В российской историографии существует обширная литература, посвящённая курдской проблематике, авторами которой были не только учёные-востоковеды, но и дипломаты, выдающиеся политические и государственные деятели, военные и журналисты. В истории изучения данной проблемы российскими исследователями можно выделить, правда, несколько условно, пять основных периодов.

Первый из них – дореволюционный. Он связан с деятельностью П. И. Лерха, Н. Я. Марра, И. А. Орбели, В. А. Гордлевского – крупных учёных, являющихся гордостью российского востоковедения. Наряду с ними особое внимание к жизни курдов проявляли и так называемые "практики" – военно-политические и дипломатические деятели Российской империи.

Такое сплетение научного и практического интересов к курдской проблематике в дореволюционный период можно объяснить, с одной стороны, особой самобытностью курдов, одного из древнейших народов Ближнего Востока, с другой – определёнными внешнеполитическими причинами, в частности, заинтересованностью царского правительства в укреплении своих позиций на Востоке. Всё вышеизложенное привело к возникновению двух направлений в дореволюционном российском курдоведении: научного, для которого был характерен комплексный подход при изучении истории Курдистана, и утилитарного [1, с.155]. Порою, в работах отдельных авторов, оба направления переплетались между собою.

К образцам первого из них можно отнести фундаментальную монографию П. И. Лерха о быте, внутриплеменном устройстве и истории иранских курдов [2], работы С. А. Егизарова и Н. Я. Марра [3], многочисленные и разнообразные статьи и заметки И. А. Орбели и В. А. Гордлевского [4]. Все эти издания, насыщенные богатым фактическим материалом, содержат много важных сведений по курдской истории, в значительной степени не потерявших своего научного значения и в наше время.

Наиболее типичными для второго направления являются работы офицеров русского Генерального штаба и штаба Кавказского военного округа П. И. Аверьянова [5; 6], А. В. Карцева [7], А. М. Колубакина и П. А. Томилова [8]. Это, в основном, военно-политические, военно-статистические и демографические исследования, с которыми перекликаются публикации, принадлежавшие перу сотрудников российского внешнеполитического ведомства [9]. Труды российских военно-политических и дипломатических работников, прежде всего, проливают свет на особенности и различия политики России и других европейских держав в курдском вопросе на рубеже XIX–XX вв.

Следующий, второй, принципиально новый этап в развитии российского курдоведения, в том числе и изучения истории курдской проблемы, наступил после прихода к власти в России в октябре 1917 г. большевистского правительства во главе с В. И. Ульяновым (Лениным). В первые десятилетия установления советской власти российская историческая наука находилась под особым идеологическим давлением. Тем не менее, советским историкам удалось опубликовать труды по различным аспектам курдской проблемы. На этом вопросе, в частности, заострили своё внимание М. П. Павлович (Вельтман) и В. П. Осетров (Ирандуст) [10], К. Васильев, А. Виноградов, Лахути и Курд оглу [11].

Отличительной чертой всех этих работ было то, что все они были написаны в русле идей всемирной революции и международного торжества социализма, отличались крайней тенденциозностью и носили публицистический, а не научный характер. К тому же ряд авторов, как, например, В. А. Гурко-Кряжин, М. Погорелов, Г. Астахов, грешили односторонностью и предвзятостью при характеристике важных политических и национальных движений курдов, приписывая им зарубежные, агентурные корни. Не приводя подчас убедительных доказательств, эти исследователи утверждали, что причиной всех курдских восстаний являются исключительно интриги и происки британских империалистов [12].

Фундаментальные научные труды, проникающие вглубь столетий, в то время ещё не создавались. Международный аспект курдской проблемы, более очевидный в позднее время, тогда практически не признавался.

Третий этап развития российского курдоведения наступил после окончания Второй мировой войны. Он был связан с общим подъёмом

советского востоковедения, стимулировавшимися особенно острым кризисом колониальной системы, резкой активизацией борьбы народов Ближнего Востока, в которой активно участвовали и курды. Такие события в Иране, как рост демократического движения в Иранском Азербайджане, упорное сопротивление курдских патриотов местной реакции привлекли пристальное внимание советской научной общественности. В 40-х годах XX в. в СССР появился ряд специальных книг, брошюр и статей, посвящённых курдской проблеме [13]. Основной целью этих работ было оправдать национальную и внешнюю политику советского руководства на Ближнем Востоке в условиях начавшегося военно-политического противостояния со странами Западной Европы и США, приведшего к "холодной" войне.

В этом отношении отдельно необходимо выделить фундаментальную монографию О. Л. Вильчевского (к сожалению так и неопубликованную) "Курдское национальное движение", в которой рассматриваются наиболее важные аспекты истории курдского вопроса [14]. В этой работе Вильчевский ставит под сомнение оценку всех курдских восстаний как полностью реакционных и проимпериалистических, дававшихся в большинстве исследований предыдущего периода. По мнению учёного, история курдского вопроса в Западной Азии представляет собой справедливую борьбу курдского народа за свои национальные права. Согласно его представлениям, решающую роль в курдском движении играла элита курдского общества: главы племён и племенных объединений, а также религиозные лидеры – шейхи. Поэтому в своём исследовании он стремится раскрыть идейные и моральные мотивы, определявшие действия и поступки исторических деятелей Курдистана. В основе научной концепции, с которой Вильчевский подошёл к изучению истории курдской проблемы, был постулат о том, что борьба курдов за освобождение от "ига иноземных захватчиков" справедлива, и их объединение в одно культурное и политическое целое оправдано [14, с.361]. При этом ответственность за нерешённость курдского вопроса он возлагает на правящие круги государств, разделивших Курдистан. Важным заявлением О. Л. Вильчевского является то, что прогрессивные силы курдского освободительного движения должны отмежеваться от реакционных националистических кругов и превратить его в "составную часть общей борьбы прогресса и демократии в странах Среднего Востока и во всём мире" [14, с.362].

В конце 50-х – начале 60-х годов XX в. наблюдается очередной всплеск интереса советских историков к курдской проблематике. В этот период Советский Союз значительно активизировал свою политику на азиатском континенте, видя в нём своеобразный плацдарм для противоборства с Западом в продолжавшейся "холодной" войне. Особую активность советское правительство проявляло на Арабском Востоке, что привело к новому подъёму курдского национального движения в

этом регионе. Толчком к нему послужила июльская революция 1958 г. в Ираке. Борьба иракских курдов за свои права с переменным успехом продолжалась до 1975 г. и вызвала широкий международный резонанс. Так возникла настоятельная потребность в глубоком капитальном исследовании всех узловых моментов истории курдского народа. Эта потребность, естественно, диктовалась не только научными, но и практическими интересами всех сторон, вовлеченных в курдский вопрос.

Во второй половине XX в. советскими учёными были предприняты фундаментальные исторические исследования по курдской проблематике, значение которых трудно переоценить. К числу авторов, посвятивших свои труды истории курдского вопроса, принадлежат Ш. Х. Мгои [15; 16], М. А. Камаль [17], М. А. Гасратян [18], О. И. Жигалина [19]. Особое внимание они уделили истории курдского национального движения в новейшее время во всех курдских ареалах Западной Азии. В своих трудах эти историки показали особенности становления курдского освободительного движения в различных государствах ближневосточного региона, процесс эволюции борьбы курдов за свои национальные и политические права, его идеологии, внешнеполитической ориентации курдских лидеров.

В работах советских авторов история курдского национального движения представлена как арена жестокой и непрерывной борьбы, но все социальные и политические конфликты в Курдистане детерминировались исключительно экономическими интересами и квалифицировались как проявление глобального закона борьбы классов, основой движущей силы общественного развития. При этом фактически игнорировались множества других сторон чрезвычайно богатой общественной жизни курдов, в том числе и этнические, политические и культурные аспекты. Однако, несмотря на приоритет марксистской идеологии в советских курдологических исследованиях, было бы неверным, на наш взгляд, преуменьшать их научное значение.

В области новой истории в этот период выступил Дж. Дж. Джалиле. Его работы рассказывают о важных событиях в жизни курдов Ирана и Турции в 50–80-х гг. XIX в., о движении под руководством шейха Обейдуллы, его причинах и последствиях [20]. Это движение впервые стало предметом специального исследования. В своих трудах Дж. Дж. Джалиле привлёк не только обширную документацию и литературу на русском и европейском языках, но и курдские, армянские, арабские, турецкие источники, что дало ему возможность остановиться на ряде проблем внутривосточной истории курдов середины XIX в., условиях их жизни в Османской империи и Иране. Особое внимание автор уделил раскрытию причин и характерных особенностей антиправительственных выступлений курдского народа тех лет.

Одновременно курдский вопрос подвергся изучению советскими учёными с точки зрения его международного аспекта, что закрепляло за ними приоритет в этом направлении исследований.

Международный аспект и значение курдской проблемы нашли своё отражения в монографиях Н. А. Халфина [21] и М. С. Лазарева [22, 23]. На основе архивных источников, документальных публикаций и соответствующей литературы авторы рассматривают внешнеполитический аспект курдского вопроса, позиции правящих кругов Ирана и Турции, а также великих держав в этом вопросе, борьбу курдов за свои национальные права.

М. С. Лазарев разоблачает характерное для ирано-турецкой шовинистической историографии стремление изображать курдов как "разбойничий" народ, что должно было оправдать ассимиляторскую политику правящих кругов Турции и Ирана в Курдистане. Опираясь на многие ранее неизвестные архивные документы, автор определяет время возникновения курдской проблемы как важного фактора международных отношений на Ближнем и Среднем Востоке. Он приходит к выводу, что эта проблема возникла не в период Первой мировой войны, как считалось до того, а ещё в XIX столетии.

Последний, пятый этап, в развитии российского курдоведения наступил в 1991 г. с развалом Советского Союза. В последнее время в России появилось немало работ, посвящённых курдской проблематике, с использованием ранее недоступных для большинства исследователей широкого круга документов из архивных фондов не только европейских стран, России, но и государств Закавказья, Ближнего и Среднего Востока. Для большинства из них характерно стремление преодолеть стереотипы и догмы советского периода в исследовании интересующей нас проблемы, составить объективное представление про характер и особенности борьбы курдского народа за свои национальные права.

Одной из таких работ, посвящённых курдской проблематике, является монография российского учёного К. В. Вертяева "Курдский вопрос в политике Турции (конец XX – начало XXI века)" [24]. Характерной чертой данной работы является стремление автора посмотреть по-новому, избегая идеологического клише, на события в Курдистане и дать им соответствующие оценки. Также необходимо отметить работы Н. М. Мосаки [25], М. С. Лазарева [26], О. И. Жигалиной [27] и М. А. Гасратяна [28].

Подводя итоги краткому обзору развития историографии курдской проблемы в русской исторической науке (в котором, естественно, трудно было перечислить все имеющиеся тематические публикации), можно констатировать наличие определённых успехов в данной отрасли востоковедения. С той или иной степенью активности в российской академической науке ведётся разработка различных периодов истории курдского вопроса и национально-освободительного движения курдского народа. Несмотря на ряд отдельных недостатков, российские учёные внесли весомый вклад в развитие мирового курдоведения.

Литература

1. **Халфин Н. А.** Курдская историография в СССР и некоторые её проблемы / Н. А. Халфин // Вопросы истории. – 1966. – №8. – С.154–159.
2. **Лерх П. И.** Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях / П. И. Лерх. – Спб.: Издательство Императорской Академии наук, 1856. – Кн.1. – VII, 124 с.
3. **Егизаров С. А.** Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии / С. А. Егизаров // Записки Кавказского отдела Российского географического общества. – 1891. – Кн. XIII. Вып. 2. – С.1–60; Марр Н. Я. Ещё о слове "челеби" (к вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии) / Н. Я. Марр // Записки Восточного отдела Российского археологического общества. – 1912. – Т. XX. – С.99–151.
4. **Орбели И. А.** Предварительный отчёт о командировке в Азиатскую Турцию в 1911–1912 гг. / И. А. Орбели // Известия Академии наук. – 1912. – Серия VI, №15. – С.55–102; Гордлевский В. А. Избранные сочинения / В. А. Гордлевский. – М.: Изд. вост. лит., 1962. – Т.3. – 588 с.
5. **Аверьянов П. И.** Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов. Исторический очерк / П. И. Аверьянов. – Тифлис: Тип. Штаба Кавк. в. о., 1900. – XVIII, 338, 135 с.
6. **Аверьянов П. И.** Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Оттоманской империи / П. И. Аверьянов. – Спб.: Отд. ген.-квартирмейстера, 1912. – 60 с.
7. **Карцев А. В.** Заметки о курдах / А. В. Карцев. – Тифлис: Тип. канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1896. – [1], 40 с.
8. **Колюбакин А. М.** Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции: [Военный обзор района между Эрзерумской равниной на севере и течением Мурадчая на юге – зона путей, обходящих Эрзерумскую равнину с южной стороны] / А. М. Колюбакин. – Тифлис Тип. Штаба Кавк. в. о., 1888. – Т.1, Ч.2 [Краткие и подробные маршрутные описания обходных путей]. – [4], II, 311 с.; Томилов П. А. Отчет о поездке по Азиатской Турции Генерального штаба подполковника Томилова в 1904 году. – Спб.: Отд. ген.-квартирмейстера, 1907. – Ч.1–2: Подробные маршрутные описания пройденных путей от Кавказа через Курдистан и Месопотамию к Средиземному морю. – [2], 335 с.
9. **См., напр.:** Чириков Е. И. Материалы для географии Азиатской Турции. Путевой журнал Е. И. Чирикова, русского комиссара-посредника по турецко-персидскому разграничению 1848–1852 гг. / Е. И. Чириков. – Спб.: Тип. О. Бакста, 1875. – CI, 803 с.; Минорский В. Ф. Курды. Заметки и впечатления / В. Ф. Минорский. – Пг.: Типография В. О. Карбаума. – 43 с.; Никитин В. Курды / В. Никитин; сокр. пер. с франц. вступит. ст. и ред. И. О. Фаризова. – М.: Прогресс. – 432 с.
10. **Павлович М. П.** Борьба за Азию и Африку / М. П. Павлович. – М.: Госиздат, 1925. – 254 с.;

Ирандуст В. Н. Движущие силы кемалистской революции / В. Н. Ирандуст. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 149 с. 11. **См. напр.:** Васильев К. Причины и движущие силы курдских восстаний / К. Васильев // Аграрные проблемы. – 1931. – Кн.9–10. – С.98–114; Виноградов А. Кочевые племена Персии и их политическая роль / А. Виноградов // Международная жизнь. – 1922. – №3(121). – С.11–25; Курд оглу. Курды и империализм / Курд оглу // Бюллетень прессы Среднего Востока. – 1932. – №13–14. – С.93–118; Лахутин. Курдистан и курды / Лахутин // Новый Восток. – 1923. – №4. – С.58–72.

12. **Астахов Г.** От султаната к демократической Турции. Очерки из истории кемализма / Г. Астахов. – М.-Л.: Госуд. Изд-во, тип. "Красный Пролетарий", 1926. – 152 с.; Гурко-Кряжин В. А. Ближний Восток и державы / В. А. Гурко-Кряжин. – М.: Научная ассоциация востоковедов при ЦИК СССР, 1924. – 244 с.; Погорелов М. Контрреволюционное движение в Курдистане / М. Погорелов // Военный вестник. – 1925. – №11. – С.37–42.

13. **См. напр.:** Башкиров А. В. Рабочее и профсоюзное движение в Иране / А. В. Башкиров. – М.: Профиздат, 1948. – 144 с.; Ибрагимов М. О демократическом движении в Южном Азербайджане в 1894–46 гг. / М. Ибрагимов. – Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1948. – 44 с.; Фаризова И. О. Национальное движение курдов в Иране (1941–1945) / И. О. Фаризова // Труды Московского института востоковедения. – 1953. – Вып.7. – С.120–139.

14. **Вильчевский О. Л.** Курдское национальное движение / О. Л. Вильчевский. – Тбилиси, 1946. – 363 с. (машинопись);

15. **Мгои Ш. Х.** Проблема национальной автономии курдского народа в Иракской республике (1958–1970 гг.) / Ш. Х. Мгои. – Ереван: АН Арм. ССР, 1977. – 333 с.

16. **Мгои Ш. Х.** Курдский национальный вопрос в Ираке в новейшее время / Ш. И. Мгои. – М.: Наука, 1991. – 322, [2] с.

17. **Камаль М.** Национально-освободительное движение в Иракском Курдистане (1918–1932) / М. Камаль. – Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1975. – 194 с.

18. **Гасратян М. А.** Курды Турции в новейшее время / М. А. Гасратян. – Ереван: Айстан, 1990. – 384, [1] с.

19. **Жигалина О. И.** Национальное движение курдов в Иране (1918–1947 гг.) / О. И. Жигалина. – М.: Наука, 1988. – 168 с.

20. **Джалиле Дж.** Курды и русско-турецкая война 1877–1878 гг. / Дж. Джалиле // Краткие сообщения Института народов Азии и Африки. – 1963. – №56. – С.54–59; Джалиле Дж. Дж. Восстание курдов 1880 года / Дж. Дж. Джалиле. – М.: Наука, 1966. – 132 с.; Джалиле Дж. Курды Османской империи в первой половине XIX века / Дж. Джалиле. – М.: Наука, 1973. – 199 с.

21. **Халфин Н. А.** Борьба за Курдистан (Курдский вопрос в международных отношениях XIX века) / Н. А. Халфин. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. – 171 с.

22. **Лазарев М. С.** Курдский вопрос (1891–1917) / М. С. Лазарев. – М.: Наука, 1972. – 472 с.

23. **Лазарев М. С.** Империализм и курдский вопрос (1917–1923 гг.) / М. С. Лазарев. – М.: Наука. Главная редакция Восточной литературы, 1989. – 328 с.

24. **Вертяев К. В.** Курдский вопрос в политике Турции (конец XX –

начало XXI века) / К. В. Вертяев. – М.: Инс-т Ближнего Востока; Инс-т востоковедения РАН, 2007. – 251 с. 25. **Мосаки Н. М.** Курдистан: ресурсы и политика / Н. М. Мосаки. – М.: ИВ РАН, 2005. – 352 с. 26. **Лазарев М. С.** Курдистан и курдский вопрос (1923–1945) / М. С. Лазарев. – М.: Вост. лит., 2005. – 310 с. 27. **Жигалина О. И.** Курды иранской провинции Керманшах накануне и в годы Первой мировой войны / О. И. Жигалина. – М.: Восточная литература РАН, 2008. – 288 с. 28. **Гасратян М. А.** Курдская проблема в Турции (1986–1995) / М. А. Гасратян. – М.: ИВ РАН, 2001. – 236, [3] с.

Корниловский А. С. Изучение курдской проблемы в русской исторической науке: основные этапы

В статье рассматриваются основные этапы становления и особенности развития историографии курдской проблемы в русской исторической науке с середины XIX до начала XXI вв.

Ключевые слова: курдская проблема (курдский вопрос), историография, Курдистан, Россия.

Корниловський О. С. Вивчення курдської проблеми в російській історичній науці: основні етапи

В статті розглядаються основні етапи становлення та особливості розвитку історіографії курдської проблеми у російській історичній науці з середини XIX до початку XXI ст.

Ключові слова: курдська проблема (курдське питання), історіографія, Курдистан, Росія.

Kornilovskiy A. S. The study of Kurdish problem in Russian Historiography: the main stages

The article describes the main stages of development of historiography of Kurdish problem and its peculiarities in Russian history science starting from the middle of 19th century up to the beginning 21st century.

Keywords: Kurdish Problem (Kurdish Question), historiography, Kurdistan, Russia.

УДК 930.1 (450) «1939/1945»

О. І. Ладига

**ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ ІТАЛІЙСЬКИХ ВІЙСЬК
У БОЯХ НА СХІДНОМУ ФРОНТІ В РОКИ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У останнє десятиліття в західному світі існує тенденція применшення ролі СРСР в перемозі над фашизмом. Червона Армія зображується деякими істориками і політиками як армія окупантів Східної Європи – і, навпаки, відбувається розповсюдження міфу "про вдалу війну Сполучених Штатів", згідно якого США були єдиним визволителем світу від фашизму [1].

Для того, щоб визначити початок нової історії, утихомирити відносини між переможцями і переможеними державами, 55 років тому в Римі був підписаний договір про створення Європейського Співтовариства (тепер Європейський Союз). Договір був підписаний 8 травня (дата капітуляції гітлерівської Німеччини), який сьогодні відзначається як День Європи.

Країни-союзники залишаються засновниками нової, післявоєнної Європи. Ці країни, втілюючи в життя ідею антифашизму, є творцями звільнення і подальшої перебудови. І серед союзників – країн антигітлерівської коаліції, які брали участь у процесі заснування "європейського загального дому", гідне місце займають Україна та Росія, як правонаступниці УРСР та СРСР.

Тому підняти зараз цю проблему важливо як ніколи для майбутнього нашого континенту. У зв'язку з цим дослідження участі і розгрому італійських з'єднань, одного з головних союзників Німеччини – фашистської Італії, у боях на радянсько-німецькому фронті в роки Великої Вітчизняної війни, представляється необхідною умовою більш повного і всебічного вивчення історії Другої світової війни в цілому.

Участь італійських військ у боях на радянсько-німецькому фронті в роки Великої Вітчизняної війни у загальних рисах або фрагментарно висвітлюється у деяких роботах радянських, російських, українських та західних істориків.

У радянській і російській історіографії, яка має відношення до теми дослідження, доцільно умовно виділити наступні періоди: 1) з початку 1940-х до середини 1950-х рр.; 2) з другої половини 1950-х до кінця 1980-х рр.; 3) з кінця 1980-х рр. по теперішній час.

У перший період головна увага приділялася вивченню розгрому фашистської Німеччини, а військ їх союзників – тільки у зв'язку з цим. Були здійснені перші кроки у вивченні участі італійських військ в боях на радянсько-німецькому фронті. У 1944 р. у Москві була опублікована книга "Розгром італійсько-німецьких військ на Дону" [2], в якій

розглядалися військові операції на Воронежському і Південно-західному фронтах у період зими 1942/43 р. Ця книга стала першим історичним дослідженням проблеми, поклала початок дослідницькій роботі у вивченні розгрому 8-ої італійської армії на радянсько-німецькому фронті. Певний інтерес викликає книга С. Вішньова "Військова економіка фашистської Італії" [3], в якій висвітлювались основні напрями військового виробництва Італії в період підготовки й участі її у війні проти СРСР. На початку 50-х рр. полковником В. Морозовим були опубліковані статті, в яких аналізувався хід бойових дій радянських військ по розгрому альпійських військ на Дону [4].

Аналіз перебігу військових дій на Середньому і Верхньому Доні знаходимо у III томі "Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу". Наступ радянських військ і розгром італійських дивізій аналізуються тут на тлі широкої картини подій, пов'язаних зі Сталінградською битвою.

У 1957 р. вийшла монографія М. Ковальського, у якій італійський фашизм зображено як ворога власного народу, який послав свої війська на Схід не тому, що для цього були якісь об'єктивні причини, а тільки для того, щоб бути за столом переможців [5].

Невелика за обсягом монографія В. Михайлова і В. Романовського насичена багатьма документами з історії італійського фашизму [6]. У них розкривається трагічна доля італійських солдатів і офіцерів, інтернованих і полонених гітлерівцями.

У другому періоді історіографії процес вивчення участі в бойових діях на радянсько-німецькому фронті військ фашистської Італії активізувався. Найбільш значними дослідженнями цього періоду є монографії Г. Філатова [7]. Роботи Г. Філатова поклали початок науковому осмисленню причин вступу Італії у війну, ролі італійських військ в боях на Східному фронті, їх розгрому в 1942–1943 рр. тощо. Його монографія "Східний похід Муссоліні" написана істориком, який добре знає італійську мову, мав доступ до радянських та італійських архівів, широко використав літературу, видану в Італії у період з 1946 по 1965 рр. Книга містить достовірну інформацію про розгром чверть-мільйонної італійської армії, посланої Муссоліні на східний фронт. Автор відповідає на досить непрості питання: ким були ті, хто з волі дуче відправився за тисячі кілометрів завойовувати землі для фашистської імперії, які були їхні думки й почуття, як трапилося, що італійці, які прийшли в СРСР союзниками гітлерівців, повернулися додому повні ненависті до фашизму. Мемуари учасників подій, їхнє листування й щоденники, документи італійського Генерального штабу й архівів Радянської армії, бесіди автора з солдатами й офіцерами, які перенесли поразку експедиційних сил, дали можливість історикові Г. Філатову знайти правдиві відповіді на багато питань.

У 1970–71 рр. була видана узагальнююча праця радянських істориків з історії Італії [8], в якій побічно зачіпалися проблеми

залучення Італії в сферу агресивної політики фашистської Німеччини, її участі у війні проти СРСР.

У 1985 р. у Москві другим виданням була випущена книга "Советский Союз в годы Великой Отечественной войны". У сьомому розділі – "Корінний перелом у війні" – містився параграф "Розгром супротивника на Верхньому Доні", де подано короткий огляд подій, пов'язаних з розгромом італійських військ.

На цьому етапі радянські історики перейшли до видання багатотомних фундаментальних праць з історії Великої Вітчизняної війни, в яких певною мірою освітлювалися підготовка й участь Італії у війні проти СРСР. До таких праць слід віднести опубліковану на початку 1960-х рр. 6-томну "Історію Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр.". Проте характер видання не дозволив повністю розкрити проблему участі італійських військ в боях на радянсько-німецькому фронті. Значним внеском у вивчення Другої світової війни стало видання 12-томної "Історії другої світової війни 1939–1945" (М., 1973–1982), у якій певна увага приділена аналізу ролі італійських частин у військових діях.

Приділивши головну увагу Сталінградській битві, автори "Истории" набагато слабше висвітлили хід і підсумки Острогожско-россошанської операції, яка призвела до розгрому італійських військ. До недавнього часу військові операції на Верхньому Доні зимою 1942/43 рр. залишалися, так би мовити, "у тіні" Сталінградської битви. Їм не приділялося належної уваги в історичній літературі. Хоча слід зазначити, що початок цій великій роботі поклав В. Морозов, який у своїй монографії [9] з точки зору військового історика дав фрагментарний аналіз боїв радянських військ проти "АРМІР" (8-а італійська армія за італійською аббревіатурою) зимою 1942/43 рр.

В цілому, у другому періоді історіографії був отриманий певний позитивний результат у вивченні проблеми участі Італії у війні проти СРСР.

Третій період історіографії, який почався в другій половині 1980-х рр. і триває до сьогоднішнього дня, характеризується формуванням нових підходів у висвітленні подій Другої світової війни. У 1998 р. виходить в світ 4-томне видання "Велика Вітчизняна війна 1941–1945: Військово-історичні нариси". У "Нарисах" стисло розглянута участь частин 8-ої італійської армії в битвах під Сталінградом і Воронежем восени 1942 – взимку 1942/43 рр. і її розгром.

Помітною подією став вихід у світ монографії В. Сафронова "Італійські війська на радянсько-німецькому фронті: 1941–1943" [10], яка стала по суті першим у радянській (російській) історичній науці комплексним дослідженням теми участі італійських військ в боях на радянсько-німецькому фронті. Виконана на основі широкого кола документальних, науково-історичних джерел, вона зробила значний внесок у вивчення проблеми участі італійських військ в боях у СРСР. У

1999 р. у Воронежі вийшла монографія воронезького історика С. Філоненка "Від Пруту і Дністра до Дону і Волги" [11], яка присвячена вивченню розгрому армій-сателітів фашистської Німеччини під Сталінградом і Воронежем. У першому розділі монографії автор досліджує причини участі Італії у війні проти СРСР, аналізує події, які призвели до розгрому 8-ої італійської армії. Проте хід самих бойових дій автором детально не розглядається. У 2005 р. у Воронежі цим же автором була опублікована монографія "Острогжсько-росошанська операція – "Сталінград на Верхньому Доні" [12]. Але дані роботи виконані, в основному, тільки на основі російських джерел.

У 1995 р. в Росії була видана книга "Пам'яті полеглих. Велика Вітчизняна війна (1941–1945)", у якій містився розділ "Людські втрати збройних сил фашистської Німеччини і її союзників". У ньому у вигляді таблиці були наведені підсумкові дані про втрати збройних сил фашистської Німеччини і її сателітів, у тому числі й Італії, на радянсько-німецькому фронті. Певний внесок у розробку історіографії боїв на Верхньому Доні внесла міжнародна наукова конференція "Верхній і Середній Дон у Великій Вітчизняній війні", присвячена 60-річчю Перемоги і яка відбулася у Воронежі в 2005 р. [13]. У ній взяли участь військові історики 6 європейських держав і країн СНД.

Серед українських робіт спеціальні дослідження участі союзників Німеччини у боях на Східному фронті, нажаль, відсутні. Лише у докторській дисертації А. Русака "Участь союзників Гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР, 1941–1945 р." (Київ, 2003) [14] цій проблемі приділяється увага. Вивчаючи цю проблему, автор спробував визначити роль і місце кожного з учасників антикомінтернівського пакту, виявити причини, чому у "поході на Схід" пліч-о-пліч воювали "ідейні нацисти" – польові підрозділи Ваффен-СС, національні формування, які склалися з громадян СРСР, українська дивізія "Галичина", Російська визвольна армія на чолі з генералом Власовим. Намагаючись розповісти про всіх учасників "походу на Схід", автор "розпорошує сили" так і не з'ясувавши, підрозділи яких армій союзників вплинули на хід військових дій на східному фронті, яка їх роль у конкретних наступальних чи оборонних військових операціях.

Історія Другої світової війни отримала широке висвітлення і в зарубіжній історіографії. Дослідження історії бойових дій італійських військ на радянсько-німецькому фронті в західній історіографії почалося ще в ході самої війни. У 1945 р. в Парижі вийшла книга Г. Кессиді "Москва (1941–1943)". У ній автор згадував про те, що "в середині січня росіяни знищили шість угорських дивізій, велику кількість італійських і німецьких підрозділів" [15]. Це було однією з перших згадок в зарубіжній історіографії про розгром італійських військ.

Проте події під Воронежем і на Доні довгий час залишалися в "тіні" Сталінградської битви. У книзі німецького історика П. Гостоні "Союзники Німеччини на Східному фронті, 1941–1945" [16] у

спеціальному розділі досліджується хід бойових дій італійських військ на радянсько-німецькому фронті. У ній досить детально показана участь італійських військових з'єднань у боях в Радянському Союзі. На початку 90-х рр. ХХ ст. побачили світ наступні дослідження: праця американського історика Д. Глентца "Від Дону до Дніпра. Радянські наступальні операції, грудень 1942 – серпень 1943", колективна праця англійських істориків "Фашистська Італія і нацистська Німеччина: Порівняння і контрасти", монографія англійського історика Д. Кігана "Друга світова війна" [17] і багато інших, в яких у тій чи іншій мірі освітлювались події на східному фронті у 1941–43 рр. Помітним явищем стала публікація у 2005 р. у Німеччині книги професора Т. Шлеммера "Італійці на східному фронті 1942–43" [18].

Маловивченій сторінці участі у східній кампанії італійських добровольців СС присвячена одна зі статей німецького історика П. Страсснера [19] у журналі "Der Freiwillige".

Польський історик Я. Вилезур у своїй книзі "Арміра не повернулася в Італію" [20], розкриває бойовий шлях італійських з'єднань у період агресії проти СРСР, показує протиріччя у стані союзників, аналізує причини військових невдач на Сході.

Ці публікації не вичерпують всього спектру проблем, пов'язаних з участю італійських військ у битвах на Східному фронті.

Обширний матеріал про участь італійських збройних сил у боях на радянсько-німецькому фронті містить італійська історіографія. Пам'ять про "похід на Росію" має несиметричну структуру. Події, які призвели до розгрому ARMIR, об'єднані офіційною історіографією під назвою "Другої оборонної битви на Доні", були вивчені вибірково. Залишився на другому плані крах італійської піхоти під час радянського наступу у грудні 1942 р., а найбільш досліджений процес знищення армії у січні 1943 р.

Прикладом італійського специфічного тлумачення подій розгрому служить те, що центральне місце в цьому процесі займає бій у Миколаївці. Це був кінцевий бій відходу з Дону, у якому залишки дивізії "Тридентіна" прорвали оточення і врятували частину альпійського корпусу. Цей факт військової хоробрості був перетворений на "успішний кінець італійської епопеї у Росії". Про цю подію дуже мало говорять у західній військовій історіографії, і зовсім не згадують у російсько-радянській історіографії.

Інша специфічна риса в італійському підході – це схильність говорити тільки про себе. Крім критики німецького командування і вимоги відмежуватися від колишнього союзника, в перші післявоєнні роки першочерговим завданням було розповісти про катастрофу італійських військ на східному фронті, виявляючи внутрішню сутність всіх причин і відповідальності. Сам масштаб поразки – абсолютний з погляду втрат людських життів – не дозволив розглядати події краху 8-ої італійської армії у загальностратегічному контексті і вів до пошуку

причин майже тільки в середині італійської військової системи і політичного устрою, залишаючи мало місця для аналізу стратегічних обставин, в яких ця поразка народилася.

Аналогічна позиція й у численних мемуарах учасників подій, які розповідають, як розвалювався експедиційний корпус під час боїв на Дону, особливо у період відступу. Незабаром після війни відомий військовий історик А. Валери присвятив цій темі найбільшу монографію про Другу світову війну [21]. А у книзі офіцера італійських ВМС В. Боргозе розповідається про дії 10-ї італійської флотилії в Чорному морі, взаєминах італійських і німецьких моряків [22].

Такі італійські автори, як Р. Батталья, Е. Раджон'єрі, Г. Роша не вважають єдиною причиною приєднання Італії до агресії тільки капризи Муссоліні, а порушують питання про відповідальність усієї політичної й військової фашистської верхівки. Аналізуючи причини військових поразок, вони не обмежуються посиленням на помилки німців, а вказують на небажання італійських солдат брати участь у злочинній авантюрі, а у поразці експедиційного корпусу на Сході обвинувачують також бездарне італійське командування.

68 років після тих подій такий напрям все ще головує в італійській історіографії, і науковій, і популярній. Це впливає також на національний огляд італійських видань. У всій італійській літературі з цього питання немає й сліду найважливіших іноземних наукових робіт, навіть основних російських і німецьких праць. Мемуари генералів вермахту, які були залучені до краху 8-ої італійської армії, як і спогади радянських командирів, які планували операції на Середньому і Верхньому Дні, залишаються ще невідомими широкій італійській громадськості. Єдині спогади радянських маршалів, перекладені італійською мовою, це спогади Г. К. Жукова і В. І. Чуйкова [23], які були видані більше 30 років тому. Книги А. М. Василевського, К. К. Рокосовського і С. М. Штеменко [24] – класиків військової історії – залишаються до цих пір невідомими в Італії.

Крім історії окремих дивізій і корпусів, опубліковано украй мало робіт узагальнюючих в аналітичному плані все про італійські частини. Рідкісними є спроби використання німецьких або угорських джерел. Виключенням хіба що є кандидатська дисертація, захищена у Воронежі італійцем Джузеппе Скотоні, "Участь італійського альпійського корпусу в боях на радянсько-німецькому фронті в роки Великої Вітчизняної війни" [1]. У дисертаційному дослідженні з позицій сучасної історичної науки зроблена спроба повного і систематичного відновлення історії бойових дій італійського альпійського корпусу на радянсько-німецькому фронті, які не знайшли достатнього висвітлення в історіографії.

Варто відзначити, серед виключень – доповіді міжнародної наукової конференції "Італійці на російському фронті" (Gli italiani sul fronte russo, організованою у 1979 р. інститутом Історії Опору м. Кунео, поки що це "кращий внесок щодо вивчення питання про італійську

участь у російсько-німецькій війні" [25]; матеріали італо-російської конференції "З боку Івана" (Dalla parte di Ivan), організованою в 2003 р. в м. Тренто культурною асоціацією "Іскра", за підтримки адміністрації області Трентіно – Альто Адідже. У їх числі нарис "Італія в офіційній радянській праці про Другу світову війну" (L'Italia nella relazione ufficiale sovietica sulla Seconda Guerra Mondiale), в якій вчені Історичного бюро генштабу італійських збройних сил розглядають дослідження, створені радянськими вченими про італійські збройні сили в 6-томному виданні "Історія Великої Вітчизняної війни в СРСР". Об'єктивна робота Массін'яні "Альпійці та німці на Дону" (Alpini e tedeschi sul Don), яка розглядає історію альпійського армійського корпусу через призму німецьких джерел. Ще в 1991 р. Массін'яні, розповідаючи про стан досліджень в Італії, підкреслив, "що наукових досліджень надзвичайно мало, як і Рошат відзначив в 1965 р. і в 1982 р., і про італійську участь в російсько-німецькому конфлікті і про операції альпійського армійського корпусу. Наша історіографія все ще надає перевагу спогадам або офіційній історії італійського корпусу". До цього слід додати, що в Італії ніколи не аналізувалися економічні аспекти італійської окупації в СРСР.

Корінне оновлення історичної науки в Росії після 1991 р. відбулося і на дослідженнях про участь італійських військ у боях на східному фронті у зв'язку з тим, що більшість даних були усучаснені і були розсекречені деякі документальні фонди. Саме в ці роки розкрилися нові горизонти для досліджень, та, нажаль, в Італії наукові дебати здаються вичерпаними. У цій сфері італійські вчені здаються мало сприйнятливими порівняно з російськими істориками, істориками США та Німеччини.

Таким чином, історіографічний аналіз досліджуваної теми показав її наукову неопрацьованість в даних територіальних і хронологічних рамках. Тільки проведення спільних досліджень російських і іноземних учених з вищезгаданих проблем може гарантувати успіх. Участь у майбутніх міжнародних наукових конференціях, спільних дослідженнях з використанням розсекречених документів російських та італійських архівів можуть дати відповіді на питання, які поки що залишаються.

Література

1. **Скотони Дж.** Участие итальянского альпийского корпуса в боях на советско-германском фронте в годы Великой Отечественной войны: дисс. ... кандидата исторических наук: 7.00.02 / Джорджо Скотони. – Воронеж, 2007. – 267 с. 2. **Сидоров В. И.** Разгром итало-немецких войск на Дону (декабрь 1942 г.): Крат. очерк. / В. И. Сидоров, Н. А. Фокин. – М.: Воениздат, 1944. – 37 с. 3. **Вишнев С. М.** Военная экономика фашистской Италии / С. М. Вишнев. – М.: ОГИЗ, 1946. – 139 с. 4. **Морозов В. П.** Острогжско-Россошанская наступательная операция войск Воронежского фронта (13–27 января 1943 г.) / В. П. Морозов // Сборник Военно-исторических материалов Великой

Отечественной войны. Вып. 9. – М., 1953. – С.3–118; Морозов В. П. Западнее Воронежа. Краткий военно-исторический очерк наступательных операций советских войск в январе-феврале 1943 г. / В. П. Морозов. – М.: Воениздат, 1956. – 199 с. 5. **Ковальский Н. А.** Итальянский народ – против фашизма: из истории второй мировой войны / Н. А. Ковальский. – М.: Госполитиздат, 1957. – 184 с. 6. **Михайлов В.**, Романовский В. Нельзя простить / В. В. Михайлов, В. Ф. Романовский. – Минск, 1967. – 77 с. 7. **Филатов Г. С.** Восточный поход Муссолини / Г. С. Филатов. – М.: Международные отношения, 1968. – 183 с.; Филатов Г. С. Крах итальянского фашизма / Г. С. Филатов. – М., 1973. – 492 с. 8. **История Италии:** в 3 т. – М.: Наука, 1971. – Т.3. – 543 с. 9. **Морозов В. П.** Острогожско-Россошанская наступательная операция войск Воронежского фронта (13–27 января 1943 г.) / В. П. Морозов // Сборник Военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Вып.9. – М.: Воениздат, 1953. – С.3–118; Морозов В. П. Западнее Воронежа. Краткий военно-исторический очерк наступательных операций советских войск в январе-феврале 1943 г. / В. П. Морозов. – М.: Воениздат, 1956. – 199 с. 10. **Сафронов В. Г.** Итальянские войска на советско-германском фронте: 1941–1943 / В. Г. Сафронов. – М.: Наука, 1990. – 240 с. 11. **Филоненко С. И.** От Прута и Днестра до Дона и Волги: Разгром армий сателлитов фашистской Германии под Сталинградом и Воронежем (ноябрь 1942 года – февраль 1943 года) / С. И. Филоненко. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1999. – 256 с. 12. **Филоненко С. И.** Острогожско-Россошанская операция "Сталинград на Верхнем Дону" / С. И. Филоненко, А. С. Филоненко. – Воронеж: Кварта, 2005. – 416 с. 13. **Бирюлин И. Ф.** Верхний и Средний Дон в Великой Отечественной войне / И. Ф. Бирюлин. – Воронеж, 1970. – 222 с. 14. **Русак А. В.** Участь союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР (1941–1945 рр.): дис.. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / А. В. Русак. – К., 2003. – 435 с. 15. **Cassidy H.** Moscoú (1941–1943) / H. Cassidy. – P., 1945. – 288 p. 16. **Gosztony P.** Deutschlands Waffengefährten an der Ostfront, 1941–1945 / by Peter Gosztony. – Stuttgart, 1981. – 266 s. 17. **Glantz D.** From the Don to the Dnepr: Sov. offensive operations, Dec. 1942 – Aug. 1943 / David M. Glantz. – L.: Cass, 1991; Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts / Ed. by R. Bessel. – L., 1996; Keegan J. The Second World War. – L.: Pimlico, 1997. – 514 p. 18. **Die Italiener an der Ostfront 1942/43: Dokumente zu Mussolinis Krieg gegen die Sowjetunion** / hrsg. und eingel. von Thomas Schlemmer. – München: Oldenbourg, 2005. – VI, 291 S. 19. **Strassner P.** Die italienische Freiwilligen der Waffen-SS / Peter Strassner // Der Freiwillige. – 1969. – Jg.15. – Heft 10. – S.17–22. 20. **Wilezur J.** Armira nie wroci do Italii / Jacek Wilezur. – Warszawa, 1966. – 120 s. 21. **Valeri A.** Za compagna di Russia, 1941–1944. – Paris: Plon, 1950–1951. – T.1. – 325 p.; T.2. – 246 p. 22. **Боргозе В.** Десятая флотилия МАС / В. Боргозе. – М.: Иностран. лит., 1957. – 284 с. 23. **Zhukov G. K.** Memorie e battaglie. – Milano: Rizzoli, 1970; Ciuiikov V.

La battaglia di Stalingrado. – Roma: Editori Riuniti, 1961.
24. **Василевский А. М.** Дело всей жизни: в 2-х кн. / А. М. Василевский. 6-е изд. – М., 1989. – Кн.1. – 319 с.; Кн.2. – 302 с.; Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский. – М.: Воениздат, 1984. – 367 с.; Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. От Сталинграда до Берлина / Сергей Матвеевич Штеменко. – М., 2005. – 752 с.
25. **Massignani A.** Alpini e tedeschi sul Don. Document! – e testimonianze sulla ritirata del Corpo d'armata alpino e del XXIV Panzerkorps germanico in Russia nel gennaio 1943 / A. Massignani. – Rossato, 1991. – P.19.

Ладыга А. И. Историография проблемы участия итальянских войск в боях на Восточном фронте в годы Второй Мировой войны

Статья подготовлена на основе научных разработок российских и западноевропейских историков и посвящена проблемам участия Италии в войне против СССР.

Ключевые слова: СССР, Италия, война, фронт.

Ладыга О. І. Історіографія проблеми участі італійських військ у боях на Східному фронті в роки Другої Світової війни

Стаття підготовлена на основі наукових розробок російських і західноєвропейських істориків і присвячена проблемам участі Італії у війні проти СРСР.

Ключові слова: СРСР, Італія, війна, фронт.

Ladyga A. I. Historiography of problem of participation of the Italian troops in battles at the East front during the Second World war

The article is based on the basis of scientific developments of the Russian and western European historians and devoted the problems of participation of Italy in war against the USSR.

Keywords: USSR, Italy, war, battlefield.

УДК 94 (477.54) «1905/1907»

О. К. Малютіна

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ ХАРКІВСЬКИХ
КАДЕТСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ**

Сучасна Україна має вирішити чимало проблем соціально-економічного, політичного, культурного, духовного життя тощо. Проблема вибору оптимальної моделі інформаційного простору також є актуальною. Соціально-політична історія початку ХХ ст. дає приклад формування соціально відповідальної преси, що вбачала своє завдання в донесенні вимог суспільства до влади з метою перетворення їх на певні рішення. Прогресивні періодичні видання, що виникли під час революції 1905 р., не тільки висвітлювали гострі питання, одним з яких було аграрне, але й обговорювали можливі шляхи щодо їх вирішення, намагаючись активізувати творчий потенціал влади та спрямувати її дії у русло, визначене ліберальною соціально-політичною думкою.

Відгуком ліберальної громадськості Харкова на Маніфест 17 жовтня 1905 р. було заснування щоденної газети "Мир". У її першому номері повідомлялось про створення харківської філії конституційно-демократичної партії. Редактором та постійним автором місцевого печатного органу партії став професор, декан юридичного факультету М. А. Гредескул. Із 27 листопада до 9 грудня 1905 р. було надруковано 11 номерів газети. Але критика дій уряду й міської адміністрації спровокували "припинення" випуску газети до особливого розпорядження харківського генерал-губернатора. Газету "Мир" змінила ліберальна "Волна", продовживши тематику попереднього видання. Її редакторами стали професори М. П. Чубинський та М. О. Максимейко, пізніше І. П. Белоконський та Ф. А. Павловський. Газета проіснувала один місяць – із 29 грудня 1905 р. до 29 січня 1906 р. – і також була закрита владою "до особливого розпорядження". Ліберали відразу замінили видання газетою "Будущее". Вийшли друком 26 номерів за редакцією І. П. Белоконського. Після "тимчасового закриття" "Будущего" з'явилося видання "Накануне". Однак і це видання влада заборонила, а в період з 14 по 24 червня 1906 р. його змінила газета "Девятый вал". Серію кадетських видань "Мир", "Волна", "Будущее", "Накануне", "Девятый вал" остаточно було перервано 9 липня 1906 р. Найдовше проіснувала газета "Накануне", але й вона була закрита після розгону І Державної думи.

До останнього часу ліберальні періодичні видання Харківської губернії практично не вивчалися. Винятком є монографія І. Л. Михайлина, в якій уперше зроблена спроба комплексного аналізу і систематизації величезного масиву харківських видань ХІХ – початку ХХ ст. [1]. Монографія містить розділ, присвячений харківській

ліберальній пресі під час Першої російської революції. Автор простежив динаміку зміни кадетських видань, проте окремо тему аграрного питання на їх сторінках не розглядав.

Мета статті – проаналізувати матеріали харківської кадетської періодики з аграрного питання, що було наскрізним для ліберальних видань Харкова доби Першої революції.

Аграрне питання було одне з основних у соціально-економічному житті Росії наприкінці XIX – початку XX ст. Статті на аграрну тематику постійно друкувалися на сторінках ліберальних видань Харкова. Із листопада 1905 р. (перший номер газети "Мир") до липня 1906 р. (останній номер газети "Накануне") опубліковано понад 30 статей. Це були матеріали про селянські виступи восени 1905 р. в Харківській губернії, програми політичних партій з аграрного питання, проекти аграрної реформи, статті про аграрне законодавство. У розділі "Аграрне питання у Державній думі", який став постійним у газеті "Накануне", були розміщені стенограми виступів депутатів і представників уряду в думі. Актуальність питання підкреслювала і жанрова різноманітність матеріалів: теоретичні, аналітичні, полемічні статті, огляди, кореспонденції про справи на місцях.

Висвітлення аграрного питання у харківській кадетській пресі почалося серією статей про селянські виступи восени 1905 р. [2]. За жовтень-грудень 1905 р. по всій Росії були зареєстровані 1590 селянських виступів, майже так само, як за перші десять місяців 1905 р. [3, с.311]. Харківська губернія, як і інші райони Російської імперії, була охоплена масовими заворушеннями селян. Селяни Вовчанського повіту палили й грабували панські маєтки, калічили скот, самовільно рубали ліс і вивозили дрова, ламали знаряддя праці, сільськогосподарську техніку, млини, розкрадали борошно і зерно. Автор статті "Крестьянское движение в Волчанском уезде", агроном Б. Бобін, описував форми селянських виступів, підкреслював, що організаторами погромів були не місцеві селяни. Ватажками були "чужі хуліганські елементи". У повітах "увечері, близько 10–11 години, з'являються 3–4 особи, зазвичай на візках... До півночі з'являється ще осіб 10–15, два-три постріли із револьвера дають знак і наближається ядро погромників: 350–400 осіб". До вже сформованих бойових дружин приєднувалася місцева голота, селяни навколишніх сіл. Дружинники діяли вночі, підтримуючи бойовий дух великою кількістю спиртного [2]. За словами автора статті, селянські погроми були ініційовані революціонізованими маргінальними міськими елементами. Беручи участь у погромах, селяни сподівалися, що сплюндрована поміщицька земля, що залишилася без господаря, перейде їм. Пояснюючи свою поведінку, вони говорили: "Якщо не будемо руйнувати і палити, не побачимо землі, як своїх ушей" [2]. Бажання перерозподілу землі підштовхувало селян до активних дій, в ході яких вони руйнували і грабували, часом передові і зразкові поміщицькі господарства. Соціальна напруга на селі досягла

свого апогею. Ліберальні видання рекомендували селянам відмовитися від збройних виступів і використовувати мирну (так звану "ухвальну") тактику, коли на сільських зборах селяни приймали ухвалу – рішення зі своїми вимогами.

Таким чином, у статтях про аграрні заворушення у Харківській губернії говорилося про характерні особливості селянських заколотів: виокремлювались сили, що ініціювали погроми, соціальна неоднорідність учасників руху, відсутність плану дій, чіткої мети і вимог. Стихійність і анархізм селянських протестів зводили нанівець можливість переговорів і досягнення компромісу, про що з жалем засвідчували автори матеріалів у кадетській періодиці [4]. Для придушення селянських заколотів царський уряд посилав у села каральні експедиції, які силою заспокоювали заколотників.

Харківські ліберальні видання особливу увагу приділяли аналізу причин селянських виступів [4]. За реформою 1861 р. селяни отримали по 2–3 десятини землі на ревізку душу, крім того, селяни повинні були сплатити викуп. Не маючи можливості розрахуватися з поміщиком, селяни відмовлялися від наділів, поповнюючи лави міського пролетаріату. Темі малоземелля селян була присвячена стаття В. Левітського "Земельная нужда", в якій автор зробив чіткий висновок: "Площа сучасного селянського землеволодіння в Росії зовсім недостатня для того, щоб працювали усі члени селянських родин" [5]. Бідність селян, спричинену малоземеллям, посилювали відсталі способи ведення господарства, його низька продуктивність, заміна прямих податків непрямыми, адміністративне свавілля, малограмотність і культурна нерозвиненість села.

Таким чином, ліберальна періодика чітко фіксувала основну причину селянського руху – безземелля і малоземелля селян. Аграрне питання, не розв'язане своєчасно, переросло з економічного в політичне.

Одвічний антагонізм "пана" і "мужика" зумовлював особливу увагу усіх політичних сил до села. На сторінках Харківських кадетських видань висвітлювалася не лише позиція центристських політичних сил щодо аграрного питання, але й приділялась увага аналізу аграрного розділу у програмах як лівих, так і правих політичних партій [6]. Так, у статті "Соціалізм и крестьянство" була проаналізована еволюція поглядів соціал-демократичної партії на аграрне питання. Було відзначено, що більшовики на Першій конференції зовсім проігнорували селянське питання, на Другому з'їзді (липень–серпень 1903 р.) під впливом селянських заворушень внесли пункт про повернення селянам відрізків, а на Третньому з'їзді (квітень 1905 р.) заявили про те, що санкціонують конфіскації поміщицьких, церковних, монастирських та удільних земель. Соціалісти-революціонери (есери) розглядали селянську общину як зародок соціалізму і прагнули злити селянство і пролетаріат в одне поняття "робітничий клас". Трудове селянство, що складало 80 млн. осіб, жило за рахунок убогих наділів і своєї праці (не

використовуючи експлуатацію і позаекономічний примус). Есери вимагали соціалізації землі, тобто відміну приватної власності на землю і передачу її в користування громадам за умови зрівнювального її розподілу між селянами.

Проте, на думку лібералів, радикалізм лівих політичних сил і консерватизм правих у рішенні аграрного питання не міг стати підґрунтям для розв'язання соціального конфлікту на селі. Програма кадетів була спрямована на пошук компромісу, урегулювання інтересів протилежних соціальних сил. Наполягаючи на збереженні власності крупних землевласників капіталістичного типу, кадети виявляли готовність пожертвувати великими поміщицькими латифундіями, які, з одного боку, були економічним підґрунтям існуючої системи, а з іншого, – постійним джерелом невдоволення селянських мас. Вони допускали примусове відчуження частини поміщицьких земель. Відчуження поміщицької землі пропонували здійснювати за викуп – частково за рахунок держави, частково – за рахунок селян. Причому відчуженню передусім підлягали ті землі, які самі землевласники не використовували, а здавали в оренду [6]. За підрахунками кадетів, на основі проекту професора П. П. Мігуліна (поданого на комісію при головному управителі землеробством і землеустроєм), із 40 млн. десятин орної поміщицької землі в 60 губерніях європейської Росії селянам можна було передати 20–25 млн., тобто подвоїти селянське землеволодіння. Причому половину від цієї землі (10–15 млн. десятин) селяни вже орендували. Для оцінювання відчужуваних земель пропонувалося створити Генеральну комісію межування. До складу місцевих комітетів Генеральної комісії повинні входити представники усіх зацікавлених сторін – не лише поміщиків і чиновників, але й виборних селян. Для надання кредитної допомоги селянам передбачалося створення спеціального сільськогосподарського банку. Для полегшення становища селян на випадок нещастя рекомендувалось розробити програму державного страхування [7]. На думку кадетів, комплекс цих заходів повинен вирішити проблему земельного голоду, підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва, збільшити товарність селянського господарства.

Уряд, враховуючи масштаби селянського руху, був змушений піти на поступки – царський маніфест від 3 листопада 1905 р. проголошував зменшення викупних платежів із 1 січня 1906 р., а з 1 січня 1907 р. – їх повне скасування. Того ж дня Сенату був даний указ про розширення діяльності Селянського земельного банку і встановлення більших пільг для видачі позик.

Газета "Волна" повідомляла, що у ліберальних колах була поширена думка про те, що в основі урядових указів лежав проект центристських політичних сил, зокрема, проект професора П. П. Мігуліна [7]. Така практика вже була апробована в епоху великих реформ 60–80-х рр. XIX ст., коли влада використовувала деякі прийнятні

для неї ідеї з арсеналу теоретичних розробок прогресивних, передусім, ліберальних громадсько-політичних діячів. Редакторському колективу газети ця інформація видавалася цілком достовірною [7]. Однак офіційні джерела не підтверджували її, заявляючи, що проект головного управителя землеробством і землеустроєм М. М. Кутлера, був розроблений самостійно.

Приділяючи значну увагу аграрному питанню, Харківська кадетська преса зверталася до історії його розв'язання у російському визвольному русі [8]. Викладач Харківського університету – історик В. І. Савва – опублікував у газеті "Будущее" цикл статей про декабристів, в яких разом з аналізом їхніх політичних проектів були розглянуті позиції лідерів декабристського руху щодо селянського питання. Ідея ліквідації кріпацтва, писав В. І. Савва, була на порядку денному з другої половини XVIII ст., коли указом від 18 лютого 1762 р. уряд звільнив дворян від обов'язкової служби. Таким чином, уперше у російській історії з'явилася категорія повністю вільних громадян. Інша, більш чисельна частина російського суспільства – селянство, – також очікувала від уряду подібного кроку. Але влада спромоглася на визволення селян тільки через 50 років, маніфест про скасування кріпацтва був виданий 19 лютого 1861 р. Увесь цей час передова громадсько-політична думка підштовхувала владу до здійснення цієї реформи, пропонуючи її свої варіанти. Про звільнення селян мріяли декабристи. Так, В. І. Савва пише, що декабрист І. Д. Якушин проводив бесіди зі своїми селянами на цю тему. Він пропонував селянам особисту свободу, але без землі, на що селяни, для яких земля була дорожчою за свободу, говорили: "Ну, так, пане, залишай усе, як було: ми ваші, а земля – наша". М. М. Муравйов у проекті своєї "Конституції" урочисто декларував скасування кріпацтва і безземельне звільнення селян. Але після тривалих роздумів, уже перебуваючи під слідством, він вніс поправки в "Конституцію" і запропонував звільнення селян із присадибною ділянкою і двома десятинами орної землі без викупу. П. І. Пестель, за словами В. І. Савви, "найбільш видатний із членів Таємного товариства", рішуче виступаючи за знищення кріпацтва, підготував найбільш "досконалий" проект звільнення селян. "Русская правда" передбачала, що селяни отримають не тільки свободу, але й землю. Увесь земельний фонд країни П. І. Пестель пропонував поділити на дві однакові частини: землю громадську і землю приватну. Громадська земля повинна належати волості – первинній адміністративно-господарській одиниці країни. Ця земля називалася волосною. Вона не продавалася і не заставлялася; кожний житель волості мав право на отримання наділу для користування. Громадська (волосна) земля призначалася для отримання "необхідного продукту" і забезпечувала захист селян від безземелля і пауперизації. До громадського земельного фонду повинні були увійти казенні і монастирські землі, а також частково конфісковані поміщицькі землі. У крупних землевласників відбирали половину землі (без будь-якої

винагороду), у середніх відчувувалась частина землі за грошову винагороду.

Думка про звільнення селян була актуальною для декабристів і після арешту. Перебуваючи під слідством в казематах Петропавлівської фортеці, вони намагались звернути увагу царя на селянське питання. Матеріал, виявлений у процесі слідства, дав можливість царському уряду побачити серйозність і гостроту цієї проблеми. За наказом царя було складене зведення показань "зловмисників 14 грудня" "про внутрішній стан держави", в якому, по суті, визначалася широка програма перетворень. Микола I часто переглядав це зведення, щоб отримати із зібраних відомостей "можливу користь у праці своїй". Однак програма декабристів виявилася надто радикальною для уряду, він так і не спромігся на глибокі якісні перетворення.

Таким чином, аналіз статей, розміщених у харківських ліберальних періодичних виданнях, засвідчує особливу актуальність аграрного питання. У той час як народ почав брати активну участь в історичній творчості (масові селянські повстання восени 1905 р. в Харківській губернії були висвітлені на сторінках місцевої періодики), у друкованих виданнях наскрізною була думка про необхідність соціально-економічної модернізації села, розв'язанні проблеми малоземелля селян. Ліберали вважали, що аграрне питання повинна вирішити Державна дума. Враховуючи розмах селянського руху, радикалізм вимог селян і лівих політичних сил, кадети для досягнення соціального миру на селі пропонували власний варіант перетворень – збільшення селянського землеволодіння за рахунок примусового відчуження приватновласницьких земель за викуп. На думку кадетів, тільки комплекс заходів, здійснений за умови сприяння влади, повинен привести до підвищення продуктивності праці на селі. Добірка статей про декабристський рух, яку підготував історик В. І. Савва до 45-річчя скасування кріпацтва, дозволила розглянути в історичній ретроспективі проекти вирішення аграрного питання, пропоновані передовою частиною суспільства на початку XIX ст. й акцентувати увагу на послідовність ідей у російському визвольному русі.

Перспективною для подальшого дослідження є аналіз матеріалів надрукованих у харківській кадетській газеті "Накануне" з аграрного питання, що розглядались першою Державною думою.

Література

1. **Михайлин І. Л.** Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812–1917 / Ігор Леонідович Михайлин. – Х.: "Колорит", 2007. – 366 с.
2. **Бобин Б.** Крестьянское движение в Волчанском уезде / Б. Бобин // Мир. – 1905. – №3. – С.1; Беседа по аграрному вопросу / Мир. – 1905. – №11. – С.2; Еще об аграрных волнениях / Волна – 1905 – №1. – С.2.
3. **История СССР (XIX – начало XX): учебн.** / под ред. И. А. Федорова – М.: Висш. шк., 1981. – 462 с.
4. **Еще об аграрных волнениях / Волна.** –

1905. – №1. – С.2; Земство и аграрный вопрос / Волна. – 1906. – №28. – С.2; Аграрный вопрос / Накануне. – 1906. – №7. – С.2. 5. **Левитский В.** Земельная нужда / В. Левитский // Волна. – 1905. – №13. – С.2–3. 6. **Социализм** и крестьянство // Волна. – 1905. – №2. – С.3; Беседа по аграрному вопросу // Волна. – 1905. – №11. – С.2–3. 7. **Новый** проект аграрной реформы // Волна. – 1905. – №25. – С.2. 8. **К 45-летию** падения крепостного права / Будущее. – 1906. – №7. – С.2; Савва В. И. Декабристы и крестьянский вопрос / Владимир Иванович Савва // Будущее. – 1906. – №21, 22.

Малютина О. К. Аграрный вопрос на страницах харьковских кадетских периодических изданий

В этой статье рассмотрены материалы харьковских кадетских периодических изданий по аграрному вопросу в период Первой революции.

Ключевые слова: харьковские кадетские периодические издания, аграрный вопрос, земля, крестьянство.

Малютіна О. К. Аграрне питання на сторінках харківських кадетських періодичних видань

В цій статті розглянуті матеріали харківських кадетських періодичних видань доби Першої революції з аграрного питання.

Ключові слова: харківські кадетські періодичні видання, аграрне питання, земля, селянство.

Maliutina O. K. Agrarian question of the Kharkiv Cadet periodicals

The article deals with the materials of Kharkiv Cadet periodicals of the period of the First Revolution concerning agrarian question.

Key words: Kharkiv Cadet periodicals, agrarian question, land, peasants.

УДК 94(477.7) «1817/1867»

В. Л. Цубенко

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ В
УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

На рубежі ХХ–ХХІ ст. розпочався новий етап у розвитку історичної науки, який відзначається, передусім, посиленням уваги до проблем історіографії та джерелознавства, котрі є важливими чинниками в процесі підвищення теоретичного рівня, ефективності, практичної значимості історичних досліджень. З метою подолання усталених стереотипів здійснена переоцінка багатьох концептуальних положень фундаментальної історичної науки, зокрема, соціально-економічної та військової історії України. Відбувається природний процес поглибленого студювання джерел. Створення справді наукової концепції історії військових поселень кавалерії, які є невід’ємною складовою як історії Російської імперії, так і історії України загалом, неможливе без всебічного вивчення джерел. Оскільки саме від історичних джерел, їх репрезентативності, достовірності, об’єктивності опрацювання і наукової критики переважно залежить якість і ефективність історичних досліджень у цілому. Джерелознавчі аспекти історії військових поселень кавалерії в Україні – одна з найменш досліджених проблем в українській і зарубіжній історіографії.

Окремі сюжети конкретно-історичних досліджень засвідчують зростання інтересу до пошуку, виявлення і вивчення джерел з історії Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії. Крім того, вивчення джерел з історії військових поселень кавалерії на території України у першій половині ХІХ ст. дозволяє неупереджено з’ясувати складні й суперечливі процеси соціально-економічного, військово-політичного та національно-культурного характеру. Отже, мета даного дослідження полягає в з’ясуванні тенденцій формування, структури й інформаційних можливостей джерельного комплексу з історії військових поселень кавалерії в Україні у першій половині ХІХ ст.

Через низку історичних обставин документи з вказаної проблематики розкидані по різних архівосховищах України та Російської Федерації і не являють собою єдиного комплексу.

Основною скарбницею документальної пам’яті про історію військових поселень кавалерії на території України у першій половині ХІХ ст. є Російський державний військово-історичний архів. Різноманітні за своєю видовою класифікацією, походженням та призначенням документальні матеріали, які служать історичними джерелами з історії Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії,

здебільшого зосереджені у фонді "Департамент військових поселень. 1810–1864 рр." (ф. 405). У ньому представлені практично всі законодавчі матеріали і документація діловодства центрального управління військових поселень штабу окремого Корпусу військових поселень (1810–1831 рр.), Економічного комітету військових поселень (1817–1835 рр.), а також Департаменту військових поселень (1832–1856 рр.). Кількість матеріалів становить понад 80 тисяч справ. Крім зазначеного фонду, важливе значення для розробки теми мають фонди "Канцелярія начальника Головного штабу Його Імператорської Величності. 1803–1836 рр." (ф. 35), "Канцелярія військового міністерства. 1710–1917 рр." (ф. 1), колекція "Військові поселення. 1817–1857 рр." (ф. 411), "6-а легка кавалерійська дивізія. 1854–1860 рр." (ф. 15450). Найбільший інтерес для комплексного дослідження історії військових поселень кавалерії представляють масові статистичні джерела. Вони розкривають соціально-економічну систему, стан поселених округів військових поселень. Масив статистичних джерел представлений по різних регіонах України у Херсонській, Катеринославській, Слобідсько-Українській, Київській і Подільській губерніях (річні звіти і підготовлені до них коментарі, фінансові документи, зокрема, кошториси, розписи витрат, прибутково-видаткові документи на будівництво тощо). Комплексне зібрання джерел і їхня інформативність дають можливість дослідити багаторівневі відносини військово-поселенської системи і її окремих складових у статистиці і динаміці.

Заслужують на особливу увагу фонди Державного архіву Російської Федерації: ф. 109 "Третє відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії. 1802–1880 рр.", ф. 110 "Штаб окремого корпусу жандармів. 1826–1917 рр.", ф. 1165 "Особлива канцелярія міністерства внутрішніх справ. 1801–1826 рр.". У них зберігаються чисельні документальні і достовірні відомості з питань комплектування військовослужбовцями кавалерійських полків та організації порядку проходження військової служби, переміщення по службі з однієї військової частини до іншої. У ф. 109 "Третє відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії. 1802–1880 рр." є важливі відомості про збурювання жителів селища Шебелинка, які вступили до складу військового поселення (1829). Ф. 1165 "Особлива канцелярія міністерства внутрішніх справ. 1801–1826 рр." містить слідчі матеріали кримінальної справи проти фальшивомонетників.

Найбільшу документальну базу за темою дослідження в архівосховищах України містить Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). Матеріали з історії усіх військових поселень на території України в архіві представляють 18 фондів, з них: 12 фондів містять документи з історії Українського (Харківського) військового поселення кавалерії: "Штаб 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1866 рр." (ф. 1314), "Штаб 2-го кавалерійського округу Українського

військового поселення. 1816–1859 рр." (ф. 1322), "Штаб 6-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1818–1857 рр." (ф. 1323), "Штаб 1-го військово-робочого батальйону Українського військового поселення. 1820–1858 рр." (ф. 1324), "Штаб 1-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1860 рр." (ф. 1325), "Штаб 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр." (ф. 1326), "Штаб поселеної кірасирської дивізії Українського військового поселення. 1822–1859 рр." (ф. 1351), "Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр." (ф. 1352), "Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр." (ф. 1353), "Штаб 3-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр." (ф. 1354), "Штаб 4-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1822–1857 рр." (ф. 1355), "Управління Слобідсько-Українського тимчасового військового губернатора. 1833–1834 рр." (ф. 1627). Три фонди містять документи з історії Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії: "Управління Херсонських військових поселень. 1837–1866 рр." (ф. 1316), "Управління 2-го округу Херсонських військових поселень. 1836–1857 рр." (ф. 1331), "Катеринославський батальйон військових кантоністів" (ф. 1341). Один фонд містить документи з історії Києво-Подільського військового поселення кавалерії: "Управління Києво-Подільськими військовими поселеннями. 1824–1866 рр." (ф. 445). Фонд 485 "Київська палата кримінального суду" відображує деякі правові аспекти Південних поселень.

Окрему групу складають плани і схеми населених пунктів військових поселень, що відображають планувальні особливості населених пунктів, відіграють важливу методологічну роль у дослідженні системності землекористування, дозволяють дослідити ступінь комплексності, потенціал розвитку і показати географічне розташування, розвиток будівництва в округах.

Співробітники ЦДІА України у м. Києві виконали значну роботу по зосередженню у фондах військових поселень матеріалів із інших архівів – центральних російських, так і місцевих, зокрема, Херсонського, Миколаївського, Одеського та інших – у вигляді мікрофільмів. У колекції мікрофільмів №12 "Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр." (ф. КМФ 12) зберігаються статистичні дані кавалерійських округів Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень. Вони є цінним першоджерелом, що містить дані про гідрографію, природні багатства, тваринний світ, навіть клімат цих земель, являють собою докладний опис земельної власності. Оригінали цих документів знаходяться на зберіганні у державних архівах Росії: Державному архіві Російської Федерації (м. Москва), Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург), Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва). Така колекція

мікрофільмів була подарована ЦДІА України у м. Києві у 1960-х рр. Іншу групу документів ЦДІА України у м. Києві складають картографічні матеріали. Це карти та плани поселених кавалерійських округів та окремих населених пунктів Українського і Новоросійського військових поселень. Нажаль, ці документи майже не використовуються дослідниками.

Значний відсоток одиниць зберігання становлять документи Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО) з фондів: "Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. 1828–1874 рр." (ф. 1), "Канцелярія Одеського градоначальника. 1802–1837 рр." (ф. 2), що містять документи посімейно-майнового обліку, зокрема ревізські "реєстри", посімейні, погосподарчі (подвірні) списки, опікунські справи, межові книги, біографічні джерела (формулярні списки) та особові справи, списки учнів, членів релігійних громад, документи про відношення до військової служби, архівно-слідчі справи. Так, формулярні списки збереглися переважно за 1850-і рр. і дають деяке уявлення про просування військових поселенців по службі, отримання чинів, причини відставки, участь у воєнних діях. Тут відображалися всі події у житті чоловіків – військових поселенців – від закінчення навчального закладу до припинення військової служби. Формулярні списки були також підставою для формування заробітної плати, яка залежала від одержаної освіти, звання і вислуги років.

Один з фондів ДАОО – "Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр." (ф. 7) – дає можливість відслідкувати низку питань з історії військових поселень, а саме соціальний склад, господарське освоєння поселенцями Південного і Центрального регіонів України. Межові книги містять інформацію про дату складання книги, прізвище, ім'я та по батькові власника та спадкоємців, родинні зв'язки, соціальний та майновий стан. Значна кількість справ містить інформацію про обсяги капітального будівництва у поселених кавалерійських округах, зокрема, стан будівництва громадських споруд і незавершених об'єктів, капітал та будівельні роботи за поточний рік та в порівнянні з відповідним періодом минулого року, економічний стан військових поселенців на момент реорганізації і подальшої ліквідації поселення. Показники наведені в цілому по округах, у розрізі населених пунктів.

Доповнюють матеріали ДАОО з історії військових поселень кавалерії в Україні фонди Державного архіву Миколаївської області "Канцелярія Миколаївського військового губернатора. 1805–1901 рр." (ф. 230) та "Управління чорноморських адміралтейських поселень обер-інтендантства Головного управління Чорноморського флоту і портів. 1800–1862 рр." (ф. 246). Цей комплекс документів показує, якими засобами домагалася начальство своїх інтересів при управлінні адміралтейськими селами, як відбувалося переведення чорноморських адміралтейських поселенців із поселень Богданівки та Знаменки у

Новоросійське військове поселення кавалерії у 1820 р., як на практиці впроваджувалися закони і заходи уряду щодо поселенців.

Незначна група документів з історії військових поселень кавалерії зосереджена в Державному архіві Херсонської області. У фонді "Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. 1769–1922 рр." (ф. 14) та у фонді "Херсонська казенна палата. 1795–1920 рр." (ф. 22) зберігаються справи про правове положення військових поселенців, укази імператора Олександра I.

Чимало документів з історії військових поселень кавалерії на півдні України відклалося у зібраннях Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Рукописні джерела, виявлені у фондах бібліотеки, показують правовий стан військових поселенців 3-ї кірасирської дивізії, а також проект переселення у 1840 р. поселенців із Київської та Подільської губерній в округи Новоросійського військового поселення Херсонської губернії.

Дослідницький інтерес привернув також незначний комплекс документів та картографічних матеріалів, планів, схем будівель і церков, що зберігаються у фондах Первомайського краєзнавчого музею.

Джерельну базу за темою складають не лише архівні недруковані документи. Так, акти законодавчого характеру вміщені у "Повному зібранні законів Російської імперії" (Зібрання I та II), "Зведенні законів Російської імперії", "Зведенні військових постанов" 1839 р. тощо. Надзвичайно важливим опублікованим джерелом є документ "Установа про військове поселення регулярної кавалерії". Структурно документ складається з двох частин: першої – "Улаштування військового поселення регулярної кавалерії" [1] і другої – "Особливі установлення до влаштування військового поселення регулярної кавалерії" [2]. Змістовний законодавчий документ про перетворення у системі військового поселення кавалерії "Установа про військове поселення регулярної кавалерії" 1827 р. [3], прийнятий після реформи 1826–1827 рр., відбиває зміни в адміністративному, військовому устрої військово-поселенської системи кавалерії, пов'язані з розподілом на поселену і діючу частини.

Також важливим джерелом дослідження стали етнографічні матеріали, зібрані у періодичних виданнях "Подільських єпархіальних відомостях", "Київських єпархіальних відомостях", "Харківських єпархіальних відомостях" і "Херсонських єпархіальних відомостях", які відіграли велику роль у донесенні до широких мас певної інформації з різних галузей знань. Етнографічні матеріали відтворюють заняття, культуру, побут, звичаї та обряди, народні житла та одяг. Важливими є матеріали досліджень, присвячені календарній обрядовості [4; 5], родинній обрядовості, народним знанням, віруванням і забобонам [6; 7; 8].

Особливе місце серед джерел займають статистичні матеріали, більшість з яких опубліковано. Перш за все, це матеріали, зібрані

офіцерами Генерального штабу, Статистичним комітетом Росії. Описово-статистичні джерела представлені атласами, описами, статистичними таблицями, які відрізняються від інших характером зібраної інформації [9; 10]. Серед цієї низки видань слід відзначити матеріали, зібрані офіцерами Генерального штабу у Харківській, Херсонській, Катеринославській, Київській та Подільській губерніях [11; 12; 13; 14; 15]. Ці видання містять цінну інформацію щодо соціально-економічного становища губерній, їх природно-географічних та історико-етнографічних особливостей.

Багатий фактичний матеріал зберігається у статистичному описі округів військового поселення кавалерії за 1853 р., насамперед, 8 округів Українського, 12 округів Новоросійського і 5 округів Києво-Подільського військових поселень кавалерії [16]. Опис являє собою цінне джерело і містить докладну інформацію про географічне положення, простір, топографічний огляд, клімат, ґрунт, води, корисні копалини, рослинність, мету створення округів, чисельність населення, розподіл військових поселенців на класи, обов'язки військових поселенців, рекрутську повинність, розподіл округів і управління ними, освіту, промисловість, тваринництво, шпиталі, господарські заклади, регулярний устрій міст, повітів і поселень, чисельність військ, розквартированих в округах.

Поряд з архівними й опублікованими документальними матеріалами надзвичайно важливим історичним джерелом для вивчення поставленої теми мають нарративні джерела, представлені мемуарами, записками і щоденниками мандрівників, які відвідували територію військових поселень кавалерії, а також документи, що стоять на межі джерел і літератури. Усі вони різняться індивідуальним сприйняттям подій та явищ, свідками яких були їх автори. Окремо варто розглянути опубліковані спогади сучасників, як правило, офіцерів, котрі служили у військових поселеннях, – генерала С. І. Маєвського і Є. Ф. Брадке та інших. У записках О. І. Мартоса [17] і С. І. Маєвського [18] зустрічаються яскраві описи благоустрою житла поселених військ згідно з однаковим затвердженням зразком.

Таким чином, архівні документи у сукупності із залученням опублікованих джерел, дозволяють глибше і повніше схарактеризувати історію регіональних військових поселень кавалерії з 1817 до 1857 р., а також і після реорганізації з 1857 до 1867 р., визначити їхню роль і значення в економічному розвитку України, у структурі Російської імперії. Аналіз опрацьованої джерельної бази дозволяє констатувати, що різні аспекти історії військових поселень на території України забезпечені необхідними матеріалами для дослідження практично всіх сторін військового, соціально-економічного, культурного життя та побуту військових поселенців.

Література

1. **Учреждение** о военном поселении регулярной кавалерии: [в 2 ч.]. – СПб., 1817. – Ч.1: Устройство военного поселения регулярной кавалерии. – 102 с.
2. **Учреждение** о военном поселении регулярной кавалерии: [в 2 ч.]. – СПб., 1817. – Ч.2: Особенные установления к устройству военного поселения регулярной кавалери. – 96 с.
3. **Положение** о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827. – 77 с.
4. **Очерк** некоторых верований, обрядов простонародия в юго-западном крае // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – №8. – Отд.1. – С.244–255.
5. **Программа** для собирания народных юридических обычаев // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – №16. – Отд.1. – С.211–220.
6. **Ефимов П.** О народных суевериях и поверьях в Южной России / П. Ефимов // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – №14. – Отд.1. – С.169–181.
7. **Сельские** заговоры и чары // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – №20. – Отд.2. – С.689–695.
8. **Болгарский** праздник "Скаляян" // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1862. – №15. – С.343–356.
9. **Историко-статистическое** описание Харьковской епархии. – Отд.5. – Х., 1858. – 362 с.
10. **Симашкевич М. В.** Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. В. Симашкевич. – Каменец-Подольский, 1880. – Вып.1. – С.1–90.
11. **Военно-статистическое** обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т.11. – Ч.4: Екатеринославская губерния / [сост. штабс-капитан Драчевский]. – СПб., 1850. – 168 с.: 9 табл.
12. **Военно-статистическое** обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т.10. – Ч.1 : Киевская губерния / [сост. капитан Меньков]. – СПб., 1848. – 253 с.: 11 табл.
13. **Военно-статистическое** обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т.10. – Ч.2 : Подольская губерния / [сост. капитан Тверитинов]. – СПб., 1849. – 159 с.; сведения специальные. – 93 с.: 16 табл.
14. **Военно-статистическое** обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т.12. – Ч.1: Харьковская губерния / [сост. капитан Мочульский]. – СПб., 1850. – 193 с.; сведения специальные. – 151 с.: 27 табл.
15. **Военно-статистическое** обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т.11. – Ч.1 : Херсонская губерния / [сост. капитан Рогалев, штабс-капитан фон Витте и Пестов]. – СПб., 1849. – 229 с.; сведения специальные. – 85 с.: 15 табл.
16. **Статистическое** описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – 38 с.
17. **Мартос А. И.** Записки инженерного офицера. Военные поселения. Служба при графе Аракчееве / А. И. Мартос // Русский архив. – 1893. –

№8. – С.449–542. 18. **Маевский С. И.** Мой век или история генерала Маевского / С. И. Маевский // Русская старина. – 1873. – №10. – С.428–464.

Цубенко В. Л. Источники по истории военных поселений кавалерии в Украине в первой половине XIX ст.

В статье осуществлен всесторонний анализ источников по истории военных поселений кавалерии в Украине в первой половине XIX ст. Определены особенности источниковедческой базы на территории Украины и России, раскрыты её информационные возможности.

Ключевые слова: военные поселения кавалерии, материал, документ, исследование.

Цубенко В. Л. Джерела з історії військових поселень кавалерії в Україні у першій половині XIX ст.

У статті здійснено всебічний аналіз джерел з історії військових поселень кавалерії в Україні у першій половині XIX ст. Визначено особливості джерельної бази на території України і Росії, розкрито її інформаційні можливості.

Ключові слова: військові поселення кавалерії, матеріал, документ, дослідження.

Tsubenko V. L. Sources on stories of military settlements of a cavalry in Ukraine in first half XIX of century

In articles the all-round analysis of sources on stories of military settlements of a cavalry in Ukraine in first half XIX of cr. are carried out. Features of source study base on Ukraine and Russia are defined, their information possibilities are opened.

Keywords: military settlements of a cavalry, a material, the document, research.

РЕЦЕНЗІЇ

А. О. Климов

**О. П. РЕЄНТ, О. В. СЕРДЮК. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
УКРАЇНИ І СВІТОВИЙ ПРОДОВОЛЬЧИЙ РИНОК (1861 – 1914 рр.)
– К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.**

Вийшла у світ фундаментальна монографія О. П. Реєнта і О. В. Сердюка з історії Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Критично поставившись до доробку радянських і сучасних українських дослідників, поза увагою яких у досліджуваній період залишався світовий ринок, використавши широке коло джерел, автори зробили ґрунтовний аналіз стану, особливостей і тенденцій розвитку власницьких і селянських господарств у пореформену добу, визначили обсяги продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлили питання вивозу продукції сільського господарства вітчизняними виробниками й експортерами на зовнішні ринки, інтеграції України у світовий продовольчий ринок. Усебічний аналіз різних аспектів цих та інших проблем дав змогу розкрити роль України як визначного гравця на світовому продовольчому ринку наприкінці XIX – на початку XX ст. В історичній літературі це зроблено вперше, є принципово новим поглядом на взаємозв'язок українських виробників і світового продовольчого ринку, адже в попередніх дослідженнях панувала інша думка – про інтеграцію українських виробників у всеросійський імперський ринок, проте вплив світового ринку на структурування землеробства в Україні був поза їх межами.

Вивіз у великих обсягах сільськогосподарської продукції (в монографії вперше у вітчизняній історичній науці встановлено обсяги майже всієї експортованої з України продукції сільського господарства) забезпечував приплив іноземної валюти, а надходженнями від митних і залізничних тарифів солідно поповнювалася російська державна скарбниця. Отже, з економічного погляду Україна була найціннішою колонією імперії. В монографії переконливо доведено, що українські виробники продовольства, експортуючи пшеницю, жито, ячмінь, овес, продукти буряківництва, олійних культур, тваринництва тощо, мали прибуток на світовому ринку, витрачаючи зароблену валюту на придбання продукції машинобудування, котра на світовому ринку була неконкурентоспроможною, а надходження золотовалютних резервів до Росії сприяло зміцненню рубля.

В монографії зроблено всебічний аналіз стану землеволодіння в Україні після селянської реформи 1861 р., розвитку польового господарства, проаналізовано тенденції розвитку тваринництва, виробництва і поширення сільськогосподарської техніки. При цьому автори висвітлили динаміку поміщицького землеволодіння до занепаду через бездарність господарювання дворян і переконливо довели, що з кінця 90-х рр. XIX ст., унаслідок підвищення рівня агрокультури і високих цін на світовому ринку на продукти сільського господарства, позиції цього землеволодіння не послабилися, а навпаки, зміцнилися (наведено дані про їх розмір, товарність, фінансове становище). Давши оцінку українським, російським, польським землевласникам, вони аргументовано визначили, що польські та російські латифундії були форпостами іноземної колонізації України, іноземне панування призвело до національного, соціального і культурного поневолення українців (с. 19), а дворянське латифундистське землеволодіння перекрило розвиток сільського господарства по так званому американському шляху (с. 38). Детальному аналізу піддано стан та розвиток селянських господарств, визначено кількість селянського хліба, птиці та інших сільськогосподарських продуктів, що надходили на внутрішній та світовий ринки.

Констатуючи помітні успіхи в підвищенні ефективності сільського господарства України на початку XX ст., проникнення сільськогосподарської техніки та інвентарю в поміщицькі й заможні селянські господарства, зростання посівних площ пшениці, коренеплодів, бобових рослин, відмічаючи важливість переходу до багатопільної системи рільництва, проникнення духу підприємництва в село, автори оцінюють процес модернізації сільського господарства, який не мав належної підтримки з боку держави, як стихійний та уповільнений. Звертає увагу підхід авторів до проблеми цін на продукти для міських споживачів. Критично поставившись до стверджень істориків щодо високих цін на них, вони доводять, що насправді ціни були низькими і це було вигідно підприємницькій буржуазії, котра завдяки цьому сплачувала робітникам малу заробітну плату і не дбала про вдосконалення виробництва. Ще гіршими низькі ціни були для села, адже гальмувалися перехід до інтенсивного розвитку господарства, підвищення добробуту більшості населення України (с. 26–27). Тому конче потрібне було проведення масштабної цінової реформи з відповідним підвищенням заробітної плати робітникам і службовцям, але влада була надто далекою не тільки від вирішення, але й усвідомлення цього. Розвиток сільського господарства стримувала також мала чисельність промислового населення, адже не створювався стимул для збуту продукції землеробства на внутрішньому ринку й закупувався торговельний оборот (с. 50). Через це українські сільськогосподарські виробники відчували гостру потребу в збуті своїх продуктів на світовому ринку.

Пристосувавшись до потреб світового хлібного ринку, сільське господарство України через скорочення природної кормової бази втрачало в розвитку тваринництва. Дослідивши тваринницькі ресурси світу й України (коні, велика рогата худоба, вівці, свині), автори доводять, що хлібний експорт колосально обмежив розвиток вітчизняного скотарства; до цього додавалися низький рівень селекції, проблеми з транспортуванням худоби, відсутність холодильних систем для збереження м'яса, належної ветеринарної служби. На краще ситуація стала змінюватися, коли було створено певні умови й почався перехід до стійлової відгодівлі худоби, розбудови спеціалізованих приватновласницьких господарств молочного та м'ясного напрямків.

У монографії детально висвітлено питання про забезпечення сільського господарства України машинами і знаряддями праці. Наголошуючи, що рівень механізації сільського господарства був низьким порівняно з країнами розвинутого капіталізму, автори дослідили різні аспекти проблеми (спроможність дрібних господарств закуповувати машини залежно від ефективності їхніх господарств, вплив внутрішнього і світового ринків на розвиток цього процесу, митної політики тощо), довели, що зростання експорту на світовий ринок стимулювало розвиток в Україні сільськогосподарського машинобудування й на початку ХХ ст. вона стала головним центром такого машинобудування в Російській імперії (с. 76). Однак складних сільськогосподарських машин (трактори, снопов'язалки та ін.) вироблялося вкрай мало, вони були переважно американського, шведського, німецького або англійського виробництва: давалася взнаки загальна технологічна відсталість Росії. Тим не менше, землеробську техніку, котра вироблялась в Україні, почали експортувати, переважно до Близького Сходу.

Окремий розділ монографії присвячено аналізу продовольчих ресурсів України і світу. Лідерство тут мали США, фермери яких давали понад п'яту частину світового збору пшениці – головного хлібного продукту міжнародного обміну (с. 99). Унаслідок Першої світової війни роль США як експортера пшениці на світовому ринку зросла, вони фактично стали монополістами в постачанні хліба в Західну Європу. Щодо російського хліба, то його надходження до центральних російських губерній значною мірою блокувалося високими залізничними тарифами (с. 103), і він переважно вивозився до Царства Польського, Білорусії, Прибалтики та на світовий ринок.

Хлібні ресурси України попри занизьку, як порівняти з країнами Західної Європи, урожайність у пореформений період збільшилися, приріст хлібної продукції, перш за все пшениці й ячменю, знаходив збут на світовому ринку. Поступово, внаслідок поширення сільськогосподарської техніки, переходу до багатопільної системи господарювання, урожайність зернових підвищувалася, що стало запорукою зростання експорту. Автори монографії проаналізували вплив зазначених та інших факторів на урожайність на селянських і

поміщицьких землях, визначили хлібні залишки й зробили підрахунки, згідно з якими вивіз хліба за межі України в 1909–1913 рр. становив не менше від половини всього імперського експорту (с.117). Тоді за виробництвом пшениці Україна поступалася США й Індії (слід урахувати, що чисельність населення в цих країнах була значно більшою), а за виробництвом ячменю, котрий за смаковими якостями і місткістю білка був найкращим у світі, не поступалася жодній країні (с. 119) й була одним з найбільших у світі виробників хліба, надлишки якого вивозилися на ринки інших країн.

Автори дослідили також продуктивність українського млинарства (тільки пшеничного борошна вироблялося до десяти сортів), котре характеризувалося доволі високим рівнем розвитку і масштабністю виробництва. Привертає увагу й зроблений наголос, що борошномельна промисловість працювала на переробці дев'яти найбільш поширених сортів озимої та десяти ярової пшениці високої якості, у яких вміст білкових речовин та клейковини був значно вищим, ніж у західноєвропейських, індійських та американських сортах, через що борошно з української пшениці високо котирувалося на світовому ринку.

В окремому підрозділі монографії подано аналіз цукрових ресурсів. Зауваживши, що жодна галузь сільського господарства не могла зрівнятися за своїм економічним значенням з цукрово-буряковим виробництвом (а в губерніях України вироблялося близько 85 % цукру всієї Російської імперії), автори відзначають його замале внутрішнє споживання через високі ціни й тому створення великих надлишків, що загострювало проблему реалізації українського цукру на світовому ринку. Заслугує на увагу й аналіз ресурсів української рослинної олії, меду, фруктів, овочів, продуктів виноробної і тютюнової промисловості, котрі, збагачуючи продовольчі ресурси, розширювали зв'язки виробників зі світовим ринком.

Дослідивши продовольчі ресурси України і світу, автори монографії в її третьому та четвертому розділах аналізують стан світового сільськогосподарського ринку та експорту продуктів з України.

У другій половині XIX ст. в країнах розвинутого капіталізму було створено досконалу промислову інфраструктуру сільського господарства: з'явилися оснащені новітньою технікою численні елеватори і зерносклади, розгалужена залізнична і шосейна мережі, облаштовані для експорту й імпорту морські порти та пароплави з холодильними системами для перевезення швидкопсувних продуктів тощо. Обсяги міжнародної торгівлі продовольством невпинно зростали, і на початку XX ст. сформувався світовий сільськогосподарський ринок. В монографії визначено питому вагу в цьому ринку Великої Британії, Німеччини, Австро-Угорщини, Бельгії, Голландії, Данії, Франції, Італії та інших європейських країн, на великому фактичному матеріалі (зауважимо, що в цілому в роботі вміщено 131 змістовну таблицю зі статистичними матеріалами) доведено, що в досліджуваній період

Західна Європа була головним споживачем експортованої сільськогосподарської продукції, досліджено, що наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулося стрімке зростання значення Американського континенту й, перш за все США, на світовому продовольчому ринку, а також проаналізовано продовольчі ресурси та експортні можливості Індії, Австралії, Нової Зеландії, споживчі ринки Близького і Середнього Сходу та Північної Африки.

На тлі такого аналізу вперше в науковій літературі показано, що українським виробникам, котрі не мали належної підтримки з боку держави, довелося змагатися з могутніми економічними і фінансовими силами. На початку XX ст. Росія мала в зовнішній торгівлі солідний позитивний баланс, який насамперед забезпечувався за рахунок вивозу сільськогосподарської продукції – в експорті її питома вага становила понад 89 % (с. 265). Однак у країні так і не було створено розгалужену елеваторну систему, у великих містах бракувало холодильників, фактично був відсутній власний торговий флот, недостатньо розвиненою залишалася в сільськогосподарських районах залізнична мережа, а шосейні шляхи перебували в жалюгідному стані. Автори монографії роблять слушний висновок, що російське сільське господарство не стало, як у розвинених країнах Західної Європи і Північної Америки, тим локомотивом, що спричинив прискорений розвиток інших галузей економіки (с. 287). Але навіть у надскладних умовах відсутності досконалої інфраструктури експортної торгівлі, належного кредитування виробників, високих фрахтів на іноземні судна Україна в добу капіталістичного розвитку стала одним з найбільших експортерів хліба (с. 320), значно збільшила вивіз на ринки європейських країн продуктів тваринництва і птахівництва, цукру (й це при тому, що в європейських виробників його собівартість була нижчою), олійних культур, тютюну, хмелю, спирту, деревини та інших продуктів.

Підсумовуючи своє дослідження, автори зауважують, що втягування українського села у світовий товарооборот позитивно вплинуло на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим й не дав бажаних результатів.

Рецензована праця, без сумніву, стане подією в українській історичній науці, вона надихає на подальше вивчення проблематики розвитку сільського господарства України, її продовольчих ресурсів у тісному взаємозв'язку з потребами світового ринку. За умов ефективного господарювання на землі й організації на високому рівні експортної торгівлі, йдеться в роботі, сільське господарство України має реальні можливості стати важливим чинником у світовому економічному змаганні народів. З цією думкою авторів не можна не погодитися.

Відомості про авторів

1. **Анпілогова Тетяна Юріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
2. **Бойко Володимир Володимирович** – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Кримського інституту інформаційно-поліграфічних технологій Української академії друкарства.
3. **Водолага Ольга Володимирівна** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
4. **Гаухман Михайло Володимирович** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
5. **Долід В'ячеслав Валентинович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри методики та змісту соціогуманітарної освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.
6. **Заблюцька Неля Володимирівна** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
7. **Зеленцова Світлана Миколаївна** – кандидат історичних наук, викладач кафедри філософії та соціальних наук Луганського державного медичного університету.
8. **Зіньковський Сергій Олександрович** – студент 4 курсу історичного факультету Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
9. **Климов Анатолій Олексійович** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
10. **Ковальський Станіслав Валентинович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
11. **Корніловський Олексій Сергійович** – асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
12. **Ладига Олександр Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
13. **Малютіна Оксана Костянтинівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та латинської мови Національного фармацевтичного університету.
14. **Маркова Марина Олександрівна** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

15. **Машевський Олег Петрович** – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
16. **Остропольська Марина Вікторівна** – аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.
17. **Писаний Денис Михайлович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
18. **Скрипніченко Марина Сергіївна** – аспірант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
19. **Татаринів Сергій Йосипович** – доктор філософії, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, член вченої ради Центру пам'яткознавства НАНУ–УТОПІК (м.Київ), член УНК ІКОМОС, директор Часовоярського промислового історико-краєзнавчого музею.
20. **Тітовська Жанна Василівна** – аспірант кафедри історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
21. **Цубенко Валерія Леонідівна** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

Відповідальні за випуск:
д-р і. н., проф. Бурьян М. С.,
к. і. н. Савенков В. В.,
к. і. н. Савенкова І. Ю.

Здано до склад. 25.04.2011 р. Підп. до друку 24.05.2011 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 21,39. Наклад 200 прим. Зам. № 130.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3459 від 09.04.2009 р.